GOVAPURI

गोवापुरी

April - June 2014

एप्रिल-जून २०१४

वसुधैव कुटुंबकम्

इन्स्टिट्यूट मिनेझीस ब्रागांझा, पणजी - गोंय

Institute Menezes Braganza, Panaji - Goa.

NAMES & ADDRESSES OF MEMBERS OF GENERAL COUNCIL
INSTITUTE MENEZES BRAGANZA

SR.No.	NAME OF MEMBER	OFFICE ADDRESS	TELEPHONE No.
1.	Shri Sanjay Harmalkar Chairman ,(IMB)	Institute Menezes Braganza, Panaji-Goa	(O) 2224143 (M) 9326117133
2.	Shri Pundalik Raut Dessai Vice Chairman,(IMB)	Institute Menezes Braganza, Panaji- Goa	(O) 2224143 (M) 9822981273
3.	Secretary Art & Culture Member ,(IMB)	Secretariat, Porvorim-Goa	
4.	Finance Secretary Member ,(IMB)	Secretariat, Porvorim-Goa	
5.	Shri Prasad Lolayekar Member (IMB)	Director, Directorate of Art & Culture, Sanskruti Bhavan, Patto- Panaji-Goa.	(O) 2404602 9850937193
6.	Smt. Asha Gahaloth, Member ,(IMB)	Chaitanya Nandanvan –Residency, Cross-II, Pattantali,	(O) 2287718 (M) 9420687160
7.	Shri Narendra Ajgaonkar Member ,(IMB)	President, Gomantak Marathi Academy Marathi Bhavan, Alto- Porvorim-Goa	(O) 2413647 (M) 9422442587
8.	Dr. F.E. Noronha, Member ,(IMB)	Padmavati Towers, 4th Floor, 18th June , Panaji –Goa	(O) 2224234 9422438809
9.	Shri Juino De souza, Member ,(IMB)	J .B. Villa, Park Street, B. B. Borkar Road, Alto- Porvorim, Goa	(M)9923133412
10.	Shri Suresh Naik, Member ,(IMB)	President, Gomantak Sahitya Sevak Mandal, C/o Gomantak, St. Inez, Panaji- Goa.	(M) 9657722909
11.	Shri Mohandas Surlakar, Member, (IMB)	President, Gomantak Rashtrabhasha -Vidyapeeth,	(M) 9822268953
12.	Smt. Madhavi Chafadkar Member, (IMB)	President, Sanskrit Pracharini Sabha Communidade Building, Margao-Goa.	(0) 2714557 (M) 9423182066
14.	Shri Pundalik Naik, Member, (IMB)	President, Goa Konkani Academi, Patto-Panaji-Goa.	(O) 2437385 (M) 9226359519
15.	Shri Nikhil Varerkar Member, (IMB)	7/UG-1, Kamat Classic 4, Caranzalem, Panaji-Goa.	(M) 9422333038
16.	Shri Subhash K. Shetgaonkar Member, (IMB)	President Sahitya Sangam, "Parimal" Nr. Bhagwati Temple Mandrem, Pernem-Goa 403527	(M) 9823166549
17.	Shri Jose Lawrenco Member, (IMB)	Vice President, Konkani Bhasha Mandal Shankar Bandari Marg, Vidhyanagar, Margao-Goa	(O) 2750585 (M) 9822184740
18	Shri Sitaram Tengse Member, (IMB)	Secretary, Gomant Vidhya Niketan, Margao Goa	2710847 (M) 9922409416
19	Shri Gorakh Mandrekar Member Secretary, (IMB)	Institute Menezes Braganza Panaji - Goa	(O) 2224143 (M) 9960401920

गोवापुरी

Volume : IX | No : One | April - June 2014

वसुधैव कुटुंबकम्

इन्स्टिट्यूट मिनेझीस ब्रागांझा, पणजी - गोंय

इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझाचें प्रकाशन

Volume IX, No - One
April - June 2014

प्रकाशक :
सदस्य सचिव
इन्स्टिट्यूट मिनेझिस ब्रागांझा
पणजी - गोंय - ४०३००१
E-mail:imbpanaji@yahoo.com

मुखपृश्ट :
डॉ. राम मनोहर लोहिया, स्वातंत्रसेनानी
श्री. संजय हरमलकर, चित्रकार

मलपृश्ट :
हुतात्मा स्मारक

मोल : रु. २५/-

अनुक्रमणिका

❖ ❖ ❖

संपादकीय

'गोवापुरी' (एप्रिल-जून २०१४) चो अंक आमी व्हड खोशयेन प्रकाशीत करतां. 'गोवापुरी' चे रितीक धरून हो अंक कोंकणी, मराठी, हिंदी आनी इंग्लीश अशां चार भयण-भाशांनी अंक प्रकाशीत जाता.

कोंकणी, मराठी, हिंदी आनी इंग्लीश अशां चार भाशांतलें साहित्य घेवन योवपी 'गोवापुरी' हें अशे तरेचें देशांतलें एकमेव प्रकाशन आसुये. आयचे घडयेक भाशा-भाशांमदीं इश्टागत आसप खूप गरजेचें. अशी इश्टागत घडोवपाक 'गोवापुरी'चो हो अभिनव प्रयोग हातभार लावंक पावतलो म्हणपाचो भरंवसो दिसता. ह्या प्रयोगावरवीं चार भाशांचे मोगी आशिल्ल्या वाचकांचीय बरी सोय जाता म्हणपाचो फीड बॅक आमकां मेळला. चार भाशांतल्यान अंक काडपाचे कल्पकतेक आमी हांगां दाद दिवंया.

'गोवापुरी'चे परंपरेनुसार, विचारप्रधान साहित्याक चडांत चड सुवात ह्या अंकांत दिवप

जाल्या. तेच वांगडा कविता, कथा सारक्या ललित साहित्याकय फावशी सुवात मेळल्या. दोनय तरेच्या वाचकांचें चडांत चड समादान जावंचें हाचेर आमी लक्ष दवरलां. शंभर पानांचे मर्यादेभितर, चार भाशांक समभागांत आस्पावन घेवपाचो आमचेपरीन आमी यत्न केला. ते खातीरची तडजोड स्विकारतांना दर भाशेंतलें कांय साहित्य कुशीक उरलां. आमचो जाल्लो नाईलाज लेखकांनी समजून घेवचो अशी अपेक्षा धरतां आनी फुडाराक ताणीं आपलें आनीक साहित्य 'गोवापुरी' खातीर धाडून दिवचें म्हणून मागतां.

भोवतेक भाशांनी साहित्य-समिक्षा हो साहित्य-प्रकार दुर्लक्षीत उरला. साहित्याचे उदरगतीक साहित्य-समिक्षेची गरज आसा हो विचार साहित्य मळार आजून सारको रुजूंकना. लहान भाशांच्या साहित्य मळार तर साहित्य समिक्षेचो दुकळ पडला म्हटल्यार उपकारता. ताकालागून साहित्याची सारकी वळख जावंक पावना. तुलनात्मक अभ्यास जायना. हाचो तोटो निमणेकडेन साहित्याकच भोगचो पडटा. बरी समिक्षा जालेबगर, बरें साहित्य आमकां मेळचेंना हाचें भान सगळ्यांनीच दवरपाची गरज आसा.

बऱ्याच साहित्यिकांक समिक्षेची ॲलर्जी आसा असो एक समज आसा. पूण तें खरें न्ही. सुर्वेच्या काळांत अशी ॲलर्जी एक वेळ आसतय. उप्रांत ती आसना असो अणभव आसा. प्रस्थापीत लेखकांमदल्या बऱ्याच जाणांक आपली शास्त्रीय समिक्षा जाल्ली जाय आसता, पूण ती करपी समिक्षकच मेळनात अशी तांची खंत आसा. समिक्षकांनी हें आव्हान स्विकारचें आनी समिक्षेचो पडिल्लो दुकळ पयस करचो अशी ह्या समयार आमी आस्त बाळगुंया.

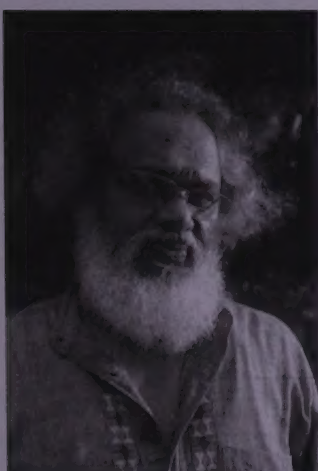
गोवापुरी, दर एका अंकांत, चडांत चड समिक्षात्मक साहित्य उजवाडावन आपलेपरीन आपलो चानयेचो वांटो उखलता हें नमूद करपाक खोस भोगत

जून हो गोंयाखातीर इतिहासिक म्हयनो आसा. ह्या म्हयन्याचे १८ तारखेक स्वातंत्र्यसेनानी डॉ. राम मनोहर लोहिया हाणी गोंयांत येवन पुर्तुगेजांचे परकी सत्तेआड झुजपाचो क्रांती मंत्र गोंयकारांक दिलो. त्या म्हापुरसाक आमचें नमन.

- डॉ. तानाजी हळर्णकार

❖ ❖ ❖

सुलताना

रमेश भगवंत वेळुस्कार

कला अकादमीच्या लॉनार तो एकटोच बसलेलो. ताका थंय बसपाक आवडटा. ह्या लॉनार तो तेन्ना बसलेलो सुलताना वांगडा. सुलताना ताका आवडलेली पयली चली. पूण आयज लॉनार बसल्या बसल्या ताका दिसलें की तशें सुलतानाक ताणे सांगल्लें की ती ताच्या जिवनातली पयली चली. ते अर्थान ती पयली चली. म्हणचें मनाची धिटाय तयार जावन, मनात आसलेलें उक्तें करून सांगपाची धिटायूय तयार जाल्ली. आनी तशें तें ताणे सुलतानाक सांगल्लें. तरी बरें तेन्नाचो गोंयातलों मुसलमान लोक बुरखे बी घालनासलो. पूण सुलतानाचें इल्लें लागसारपण जालें. आनी ताणेय ताका तें सांगलें. आनी सुलतानाकूय तें मानलें. ताचेय मतींत ताकाय तशें दिसतालें. हें ताणे ताका ह्याच लॉनार बसून सांगल्लें आनी त्या सगळ्या घरच्यांक सोडून घराभायर सरपाकूय आपल्याक धाडस जावपाचे ना हेंय ताणे ताका सांगलें. तेन्ना ताणे सुलतानाक विचारलें की तें ताचेर मोग करता का ना?

सुलताना : पळय जय...हांवें जायते भुरगे पळयल्या ह्या शाळा कॉलेजाच्या वर्सांनी. पूण त्या सगळ्यामदीं जाची इश्टागत करची अशें दिसलें तो तूं.

तशें जाल्यार तूं म्हजेर मोग करता असोच हाचो अर्थ जालो ना?

म्हणचें, तूं म्हजेर मोग करीना, अशें मगो?

तुमी चले मरे नाका आसतना हळवे जातात. म्हाकां दिसता तूं आवडटा म्हणजें हांवें तुजेर मोग करुंकच जाय अशें ना. आनी खरें सांगू हे संबंधान हांवे तसो विचारुय केल्लो ना.

पूण सुलताना, पळय थंयच्यान ते चाक बसलेले कितलेशेच लोक आमकां ह्या वेळार पळयतात. ते आमचेबद्दल कितें चिंतात आसतले आमीं अशीं दोगांय हांगा बसल्यात तीं पळोवन?

जय, पळय. ते कितें चिंतात तें म्हाकां कांयच खबर ना. ते खऱ्यानीच आमकां पळयता आसतले हेंय म्हाकां खबर ना. तांकां आपापल्या कामांविशी आस्था आसा अशें म्हाकां दिसतां. म्हणटकूच ते आपापल्या कामांत आनी विशयांत गुल्ल आसतले. ते आमकां पळोवन आपलो वेळ कित्याक पिङ्ख्यार करतले? म्हाकां दिसना ते आमकां पळयताशे. आनी हे पळय जय, तूं तांचो कित्याक विचार करता. तूं म्हजेकडे तुज्या मोगाविशी, तुकां म्हज्याबद्दल दिसतल्या आकर्शणाविशीं उलयतालों तो अकस्मात आपल्या उलोवपाचो विशय सोडून हेरांकडे आनी तांच्या पळोवपाविशीं आनी दिसपाविशीं कित्याक विचार करपाक लागलो तें म्हाकां कळना. तुकां तुज्या विशयांत ध्यानभग्नताय आवडटा काय कितें?

हें सगळें आयकून तो सामको गडबडलेलो आपले ध्यान मग्नतायेविशीं सुलतानाक दुभाव आसा अशें म्हणचे परस ती तशीच आसा अशें ताका दिसप चड बरोबर आसा हेंच ताका जाणवलें. खरें म्हटल्यार हांवे ताका लोकांविशी म्हणूंक जाय नासलें. पूण हांवें तें म्हटलां खऱ्यानीच म्हाकां तशें कित्याक येवजलें काय? येवजलां काय दिसलां. खरें म्हटल्यार लोक आमकां पळयता असो भंय आमकां सदांच दिसता. तशें सगळ्यांकूच दिसता. आनी एक चलो, चली अशी लागीं बसलीं की ते चड लोकांक दिसता. लोक तांकां पळयतात. मागीर लोक तांच्यो खबरी करतात. आनी चडशा वेळार हें लोकांक मानना. मागीर विरोध सुरू जाता.

जय! कितें! तूं मोनो जालो. काय विचार बी करता. घडये हांवें अशें तुकां विचाल्लें म्हण तूं म्हजेविशीं दुभावला आसतलो. तुकां आतां म्हजेंविशीं जें पयलीं दिसतालें तें तशें दिसनाआसतलें, हय मरे? काय तुकां म्हजो राग बी आयला. आनी हें पळय असलें हें आमच्या मनात आयल्लें त्या लोकाच्याय मनात आयलांच आसतलें अशें मात ना आ. म्हजेविशीं मात हांव तुकां खरें तेंच सांगतां. तुजेविशीं म्हज्या मनात बरे विचार आसा. तुज्या तरातरांच्या गुणांक लागून तूं म्हाकां आवडला. म्हजेच सारक्या आनीकय चलयांक हे तुजे गूण आवडल्या आसपाची शक्यताय हांव बिलकूल नाकारीना. आनी तुज्यांत जी धिटाय आसा उलोवपाची तशी कांय चल्यांमदीं आसपाचीय शक्यता आसा. ताणीं तुकां तशें सांगल्यार त्यो सगळ्यो तुजेर मोग करता अशें निदान म्हाकां तरी दिसना. घडये तांतली एक खऱ्यानीच तुजेर मरताय आसूं येता. पूण तिणे तुजेर मरूंकच जाय अशें कंपल्शन तांचेर आसुंकूच जाय अशें ना. निदान म्हजेर तरी तशें तें ना. पूण आतां तुवें तुजें मन उक्ते केलां. एक चलो म्हजेर मरता हें आयकून म्हाकां जरूर उमेत जाल्या. पूण हें सूख म्हज्या नशिबांत ना. म्हजो "अब्बा आनी अम्मीजान म्हजेर खूब्ब मोग करतात. म्हजें अशें वेगळ्या धर्मांत लग्न करप तांकां बिलकूल पसंत आसचें ना. आनी म्हणून म्हण्टा...आमच्या एकठांय जावपाचें सूख म्हाकां ना. म्हण म्हण्टा की आमकां दिसतल्या ह्या मोगाचो जल्म जाला आनी आयजूच ताचें मरणूय जालां. पूण जय, आमची इश्टागत अशीच उरची. म्हज्या काळजाभायर हो मोग मेला. पूण काळजाभितर तो आतां नव्यान जल्माक आयला. आनी ताका मात केन्नच मरण आसचें ना. ताका लोकार्थी मरण. अंतरार्थी तूं म्हजो आसा.

सुलताना, म्हज्या प्रामाणीकपणाबद्दल तुकां कांयच दिसना?

दिसता, पूण हांव आजून म्हज्या धर्मातल्यान सुटूंक ना. आनी त्या अर्थान हांव तुजेर मोग करतां अर्शीय म्हजी मानसीक अवस्था ना आनी तो ताण तूं म्हजेर घालूं नाका अशें हांव तुजेकडें मागता. म्हजी व्हडली भयण एका क्रिस्तांवा वांगडा पळून गेली. तो भुरगो इतलो वाळेस आसलो की ताणे ताजी वायट लायली आनी एक दीस बरोच तायट जावन मोटरसायकलीन वयताना ताका ॲक्सिडेंट जावन तो आत्ताक मेलो. आनी एक वर्सान दोनूय तरांचो मारो सहन न जावन म्हजी भयण भायर पडली. अब्बूक हें बिलकुल सहन जालें ना. ताका ॲटॅक आयलो. घरांत आमचेर सगळ्यांचेर एक आकांताचें दडपण आमी सोसलां; अशें म्हजे भयणीन केलां. जय, म्हाकां समजना आमी एकामेकांचो कित्याक मोग करतात? ह्या संवसारांत मोगाकूच लागून सगळो भोग जाता. मोग आमकां कितल्याशाच नसत्या गजालीनी आडखळावन घालता आनी केन्ना केन्ना मनशांच्या मनाचें खाजें करून उडयता. अब्बूक पळय....व्हडले भयणीचें - सलमाचे कर्तृब अब्बूक निखळावन गेलें. आतां आपल्याक मुसलमान समाजांत आदलो मान ना अशी खंत आनी कोंचणी आतां ताज्या मनाक सदाकाल लागून उल्ल्या. आपल्या समाजाक आपणे बदनाम केला अशें ताका दिसता. आपणे घोर अन्याय केला, आपणे पाप केलां अशें ताका दिसता. ताचें मन थाऱ्यार ना. ताका रातची न्हीद पडना. अम्मीचीय अवस्था तीच. अब्बुची अवस्था पळोवन अम्मीचेरूय अशेंच मानसीक चेपण आसा. तांची जेवणावयली वान्सा उडल्या. तांकां कोण्णाक मेळन दिसना. तांकां सगळ्यापसून लिपून रावचेशें दिसता. आनी तरी आसतना कांय लोक तांकां मेळपाक येतात. आनी जे दीस तांकां लोक मेळपाक येतात तेन्ना तांचें हें मानसीक दुबळेपण वाडत वयता. लोक येता म्हळयारूच तांकां भिरांत दिसता. आयजकाल मोबायलावयल्यान लॅंड लायनीवेल्यान लोक आपल्या येवपाची खबर पयलींच दितात आनी तें आयकून ह्या दोगांयचो पारो अकस्मात देवपाक लागतां. आनी ती मनशां येवन वयता म्हणसर मानसीक आदळआपटीचे एक भयंकर मोड येता आनी ते वेळार त्या दोगांकूय सांबाळप म्हटल्यार नाकयां शिको येता. आनी हें सगळें म्हाकां सोंसचे पडटा. आनी हें म्हाकांय पेलना. म्हाकांय हाचे त्रास जाता. आतां हें सदचें मरण जालां. कोणा कोणाक म्हण सांगत रावू? कोण समजतलो म्हाका आनी म्हज्या आवयबापायक? देखून म्हाकां दिसता कित्याक केला हे मोग ह्या संवसारात मनशांनी तयार? सांग जय आनी तूं जें सांगता तशें हांव करूंक गेल्यार कितें जातले. तूं जाणा? निदान म्हज्यान तरी हें सोसूंक जायना. तुजेविशीं म्हाकां पुराय आदर आसा. आनी आतां तर तूं म्हजेर मोग करता हें आयकून म्हजो जीव आकांतून गेला. पयलींच घरची मानसीक अवस्था सोसूंक जमना म्हण जीव थकून गेला. आतां तुज्या मोगाचो पेज सोसपाक ताका त्राण ना. आतां ह्या दोनूय धुवांवसरल्यान ताणत वचपाचें एक नवें मानसीक दुबळेपण म्हाकां सोंसचें पडटलें. हें दुःख म्हाकां सोसचेंच पडटले. कितलेय त्रास जाले तरी. पेलतलें काय हें सगळें म्हाकां?

सुलताना....हांवें कितले त्रास दिले तुकां? आनी तेय बी तुजो कांय गुन्यांव नासतना. म्हाकांय खबर ना की हांव तुकां त्रासांत घालतां म्हण. तुजेविशी म्हाकां जाल्लें आकर्शण आपाप जायत गेल्लें. ही ओड आपशींच निर्माण जाल्या. ती बळजबऱ्यां निर्माण जावंक ना. हे आकर्शण सैमीक आसा. आनी खंयचोय धर्म सैमान निर्माण करूंक ना. पूण कांय मनशांनी समाजीक संवसारांत आपापले वेगळेपण आनी हक्क मेळोंवक ह्या वेगवेगळ्या आचारानी, वेगवेगळ्या विचारांनी जगपाचो प्रयत्न केलो आनी कालांतरान

ते वेगळे समाज घटक धर्म म्हण मुखार येत गेले अशें एक दीस एका जाण्ट्या आनी बुदवंत मनशान म्हज्या सपनात येवन म्हाकां सांगलें. आनी उपरांतूय तो सपनांत येत रावलो. ताका धर्म ना. जनावरांक ना. झाडापेडांक ना. मनशांक ना. कोण्णाक ना. पूण धर्म आसा अशें मानल्या उपरांत मनशानी म्हटल्यार धर्मीक वरिश्टांनी मनशाक धर्माच्या नांवांन झुजयलो आनी अशे तरेन धर्म कितल्याशाच मनशांचो खून करपी संघटना जाली. धर्माक लागून मनीस मनशाचो दुस्मान जालो. तो सपनांतलो जाण्टेलो म्हण्टा सैमान मनशाक एकामेकाचे दुस्मान म्हण जन्माक घालूंक ना. आनी एकामेकांक मारून खावपाक घालूंक ना. पूण धर्माच्या नावान आयज कितलेंशेंच रगत व्हांवत आसा. कोणाक आपलो धर्म व्हडलो दिसता. तर कोणाक आपलोच. म्हाकां कळटा तुजें दु:ख. तूं जर एका हिंदूच्या मोगांत पडलें जाल्यार कितल्याशाच मनशांच्या काळजाक उजो पडटलो. कारणा खूब्ब आसा. आनी तुकां कोण्णाक दुखोवंक नाका. पूण तूं स्वताक मात व्हडा दु:खांत घालपाक तयार आसा. आनी हें कित्याक तर जाल्यार तांका कांय गजाली कळना हाचेर परिणाम म्हण. जशें लोकांक दु:ख दिवपाचो हक्क तुकां ना तसोच तुका स्वताकूय दु:ख दिवपाचो हक्क तुकां आसा काय कितें? सांग, सुलताना, आसा तुका हक्क हो? आनी म्हाकां दिसना हांव हिंदु सो.

जय, म्हाकां हांसपाक येता. म्हाकां हो हक्क ना. मनीस असो पुराय जागरूक रावन जगल्यार मनशाक धर्म हो लागुंकूच शकना. हांव जायते वेळा विचार करतां....जर ह्या संवसारांत धर्मूच नासलेले जाल्यार?

जाल्यार जायतें बरें जावपाचें. पूण जेन्ना हांव असो चिंत्ता तेन्ना हांव खंयच्याच धर्माचो आसना. अशावेळार म्हज्या मनांतलो धर्म धर्मामदलो वेगळाचार ना जाल्लो आसता. हें फकत म्हज्याखातीर घडटा. आनी मागीर हांव ह्या धर्मांतल्यन भायर पडटां. हांव निधर्मी जातां. पूण लोक म्हाकां निधर्मी मानता काय ना? काय म्हाकां धार्मिक बंडखोर मानता? एकदां कितें जाले जाणा? सांगतां. एकदां हांव अशेंच उलयतालो म्हज्याच घरांत. तेन्ना म्हज्याच बापायन म्हाकां तापयलो. आनी म्हजे आवयक सांगलें.....हाका जेवण दिवप ना. हो पोर आमकां त्रासांत घालतलो. आमचो मुखाचो जीव दुखांत पडटलो. गावांत वातावरण बरें ना. आदीं नासलें अशें. हालीं सगळेंच कितें बदल्लांशें. लोक नाका आसतना चड देव देव करपाक लागल्या. हाका जेवण दिवपना. ना जाल्यार हो जाग्यार येवपाचो ना. आमकां सोंसचें ना हाचे विचार. लोकांक हाचे निधर्मी विचार पचचेनात. मागीर ते हाचेर हात उबारूंक लेगीत फाटीं सरपाचे नात. नाका आसतना सामाजीक बी बहिश्कार आमचेर येंव येता. आमकां नाकां ह्यो नस्त्यो कटकटी.

मागीर तुजे आईन तुजें जेवण थांबयलें?

ना. आईन बाबाक म्हळें; पळय आं, तुमकां एक विचारतां. तुमी म्हण्टात की लोक नाका आसतना चड देव देव करपाक लागल्या. हाचेवेल्यान अशें दिसता की तुमकां चड देव देव करप मानना. तुमचें खरें मत कितें? मात्शें म्हाका सांगा पळोवया. हें आयकून बाबा आईचेर तापलो. आई म्हणपाक लागली थंडपणान पळयात. ही काय म्हज्या प्रश्नाची जाप न्हंय. तुमकां फावोशी जाप दिवपाक येना म्हण तुमी म्हजेर तापतात. घडये हें तापप, म्हाकां तुमकां कितें मानना तें कळ्ळां म्हण राग आयला आसूं येता. तुमचें दुबळेंपण म्हाकां कळ्ळें म्हण हें तापप. आनी आमचो सुखांतलो जीव दुखांत न पडप ही तुमची अपेक्षा. तुमची अपेक्षा बरोबर आसत. पूण आमचें सूख जर लोकांच्या बऱ्या वायट विचारांचेर थारता जाल्यार

तें आमचें सूख कशें जावंक शकता? म्हाकाजाल्यार पटना हे तुमचे विचार. मुळांत हे तुमकांय पटनात. पूण जयाचें जेवण बंद केल्यार ताजे विचार थांबतले व्हय? विचारांक आनी भुकेक कांयच संबंध ना. आनी आपल्या विचारांचेर विश्वास आसलेलो मनीस भुकेक लागून विचारांवयलो विश्वास वगडायतलो हें म्हाकां पटना. आनी एक गजाल सांगू?

कितें तें? अशें बाबान म्हटलें.

आयकात सांगतां. म्हज्या आवयच्या घरा हांवें केन्नाच पुजा केली ना. ना हांव केन्ना देवाक पायें पडलें ना. म्हाकां तशी गरज दिसली ना. ना म्हटल्यार भुरगेपणात सगळें केल्ले हांवें. देवळांत वचप म्हण, प्रार्थना म्हण. पूण मागीर मागीर म्हाकां तें कांयच पटना जालें. विज्ञानाचो प्रभाव आसलो. देव देवस्की मनीस एक संवय म्हण करता. आपणे विचार केल्यार हे संवयांचे रीतरवीस नाच्च जाता. आनी विचार करी नासलेले मनीस ह्या संवयांक गुलाम जावन दसता. म्हाकां हें पटना जालें. हांवें सगळें सोडलें. आनी म्हजे हे विचार हांव पापाकडे उलयतालें. पापाकूय ते पट्टाले. आनी तो म्हण्टालो....बाय गो आमी संवयांचे गुलाम. पूण तुजें लग्न बिग्न जातकूच हें तुज्या घरा चलत अशें म्हाकां दिसना. थंय तें सगळें तुकांच निस्तरचें पडटलें बरे भशेन. ना जाल्यार आमी तुकां कसलीच देख शिकयली ना अशें तुज्या घोवाघरचें दुशण आमकां सोंसचें पडटलें.

आगो पूण तू तर पूजाअर्चा सगळें करता मगो हांगासर. बाबान आईक म्हटलें.

हय. हांव सगळें करतां. कारण पापान कितें म्हटलेंले तें तुमकां आतांच सांगलां. म्हाकां आमच्या घरांतल्या लोकांचें दुशण तांकां दिवपाचें नासलें, हे खातीर हें हांव करीत आयलें.

बाबान म्हटलें. पूण ही फटींगपणां जाली नां?

हय. जालीं. आईन सांगलें. आनी ही फटींगपणा संवसार बरे बशेन चलचो म्हण. पूण आयज आमचो जय म्हण्टा तें खरें आसून आमी ताका तो चूक आसा अशें सांगत रावप ही मात फटींगपणां जातलीं. परिस्थितीन म्हाकां फट मारची पडल्या. मोग करपाकूय आमकां त्या काळांर जमलें ना. आनी लग्न नाका म्हणपाकूय जमलें ना. वचत थंय तडजोड करीत जगप होच हांगच्या जगाचो नेम जाल्ल्यान हें जालें. पूण मनांतले विचार बदल्ले नात. लोकांकडे ताची वाच्यता केली ना. म्हणून मन बदल्लें अशें जायना. हांवें हें सगळें पुताक जयाक सांगलें आनी ताचें हें मत जालें अशेंय ना. पूण ताचें मत आनी म्हजें मत एक जालें. तो खरो आसा. म्हाकां जें फटींगपण करचें पडलां तें ताका करचें पडचें न्हंय अशें दिसता. म्हणून म्हण्टां...जर ताका जेवण दिवंया नाका जाल्यार हांव ते करपाक तयार आसा. पूण एक गजाल सांगतां, ताचे वांगडा हांवूय म्हजें जेवण सोडटली. जितले दीस ताका जेवण मेळचें ना, तितलेच दीस हांवूय जेवची ना. आनी जेंवचीना म्हणचें ना.

आगो पूण...बाबान म्हटलें. हें कितें. म्हज्या भुरग्यामुखार तूं म्हजो अपमान करता. पूण मनात मात ताका भिरांतशी दिसली.

आईन म्हटले, ना...ना...बिलकूल ना. हांवें तुमचो बिलकुल अपमान करूंक ना. हांवें म्हजें मन तुमचे मुखार उक्तें केलां. जें खरें आसा तें सांगलां. अपमान बी म्हणून तुमी तुमचो दादलेपणाचो धेंक दाखोवंक सोदता जाल्यार वेगळी गजाल. ह्या सगळ्यांत तुमचो अपमान करप हाका मात्तूय बैठक ना. पूण तुमी तुमचें मन आजून उक्तें केलें ना. तें उक्तें जाल्लें जाल्यार प्रश्नूच उरचो नासलो अशें म्हाकां दिसता. तुमी कितें तरी लिपयतात अशें म्हाकां दिसता.

बाबा कांय उलयलो ना. आनी भितर गेलो.

ते सांजवेळा आईन जेवण केलें. आनी रातीकडें कोण्ण जेवलो ना. जेवण मेजार तशशें उल्लें. सकाळी चा जाली. पूण कोण्णे घेतली ना. ते उपरांत आई बाबाचें उलोवप जालें काय ना ते म्हाकां खबर ना. दुसरे दिसा सुटयेचो दीस आसलेल्यान भायर खंयच वचपाचें नासलें. आईन दनपारांय जेवण केलें. आई म्हजेयकडें उलयली ना. हांवूय तिचेकडें उलयलों ना. खरे म्हटल्यार आईचे तें रूप म्हाकांय नवें आसलें. पूण ती म्हज्या विचारांकडें समानपण दाखयता हें म्हाकां मोठेपणशें दिसलेंना जाल्यार म्हजे विचार तिच्यांतल्यान बी स्फुरूंक ना मूं? असो विचार म्हाकां येवजलो.

जय, तुजो बापूय धर्मीक आचारांचेर कितलो विश्वास दवरपी?

विशेश ना गो. घरची पुजा बी तो करता. गणपती पुजता. दिवाळी परब तो करता. म्हाकां तो देवाचो भक्त बी असो केन्नाच जाणवूंक ना. रीत रवीस चलोवपीच सो मनीस हो. तशें आमचें उलोवप केन्ना जायना. हें जाय, तें जाय असलें उलोवप. एकाद्या विशयाचेर तो आनी कोणायकडें जशी भासाभास करता तशें उलोवप केन्नाच जायना वा जावंक ना. पूण ताचो भटाक बी हाडून देवसपण करपाचेर विश्वास ना. हाचेवेल्यान ताचे एका इश्टाकडे जाल्लें उलोवप म्हाकां याद जाता.

शेजारी : आरे तुजे बरें न्हय रे. गणपती पांच दीस मरे?

बाबा : हय तर. पांच दीस. आमचो जय म्हण्टा सात दीस दवरूया म्हण.

शेजारी : भटाक बी सांगलां मरे?

बाबा : भटाक? आरे गणपतीची पुजा म्हाकां करपाची आसा. भावार्त म्हजो. पुजा म्हजी. देवामदीं आनी म्हज्यामदीं भट बाबडो कित्याक?

शेजारी : आरे भटाकडल्यान पुजा केली की देवाक पावता बरे तरेन.

बाबा : कितें गॅरेंटी आसा पावताच म्हण. कितेंय आसूं. म्हज्या आनी देवा मदीं म्हाकां भट नाका. देवाकूय तो नाकाच आसतलो. देवान काय म्हाकां केन्नाच सांगूक ना तो जाय म्हण मदीं.

शेजारी : जाणा मरे अनंत.....तूं म्हण्टा तें तशें चूक दिसना रे. पूण आमकां आपलें भट आयल्लो की बरें दिसता. देवाक सगळें पावलेंशे दिसता.

बाबा : पावलांच हाची गॅरेंटी आसा? ना. ती कोण दितलो? आसूं...तुमी बाबडे हाडा ताका. जण एकल्यान आपापल्या भावार्ताप्रमाण चलप.

शेजारी : आनी रावरे अनंत, एक सांग पळोवया, तुजी पुजा पावता मरे देवाक?

बाबा : शाबास. प्रश्न बरो विचारलो. जाप म्हाकां खबर ना, तसो हो प्रश्न कोण्णाक खबर आसना. हो प्रश्न हांवेय म्हाकां अनेक पावट विचाल्ला. हांतल्यान जायते नवे प्रश्न उपरासतात. आनी तकली भेर्रर करतात.

हो तांचो संवाद म्हज्या मनात बाबाच्या मतांविशी एक एक वेगळीच सुवात निर्माण करता.

जय, मागीर सांग, हांगा तुज्या बाबाचें मत बरे तरेन कळूं येता. आनी उपरांत तुमचो उपास केन्ना सोंपलो?

आमचो उपास मगो? आईन दनपरां रांदलेले कोण्ण जेवंक ना. आईन परत रातकडे रांदलें. आनी आमी तिगांय जेवली.

पयलीं बाबान खंय आईक जेवपाचो आग्रो केलो. आईचें न जेवप बाबाक त्रास दितालें. कोण्ण कोणाकडें उलय नासलो. सगळ्यांचेर एक आकांताचो पेज आयल्लो. निमणे बाबानूच आईक सांगलें. मनयली आनी आईन सांगले की जय जेवता जाल्यार आपूण जेवतां. आनी जयाक बाबान वचून जेवपाक

आपोवचो. बाबानूय आनीक चड वेळ काडलो ना. म्हज्या रूमात येवन म्हाकां सांगलें की जेवपाक यो म्हण. तशीं म्हाकां तिडक आयल्ली. पूण हांव ताच्या अपरिहार्यतायेविशींय चिंतालो. आमच्या संवसारांत आपूण जावन चिंतून कितेंय थारांवचे परस चार लोक सांगता तशें चलत रावप, तांचे मानींत रावप, हें वागप बरें वागप अशें मानतात. आनी हेच खातीर घडये चडशे लोक अशे वागतात आसतले. घडये मनात नासून लेगीत. म्हण्टकूच जेन्ना बाबा म्हाकां जेवणाक आपोवंक आयलो तेन्ना हांव जेवपाक गेलो. खूब्ब भूक लागलेली अशें न्हय. रातीकडें लागलेली सकाळी लागलेली. दनपरां लागलेली. भुकेचो तो वेळ गेलो की मागीर कांय नाकां आसता. बाबान जेवणाक आपयला तेन्ना म्हाकां भूक नासली. पूण मागीर मात म्हाकां भूक लागल्याशीं दिसपाक लागलें. मेजार आमी तिगांय मोन्यानी जेवलीं. आनी उठलीं. हांव आंचवूंक वयताना बाबान म्हाकां म्हटलें, पळय बुनयादी चिंतप हांगासर लोकांक आवडना. तुजें चितप चुकना. पूण लोकांक तें चूक दिसता वा तें तशें तें मानतात. म्हजें म्हण्णे की आपणे आपल्याक त्रास कित्याक करून घेवप? हांवें ते आयकलें. हांव तें समजल्लों. पूण म्हाकां आनी ताचेकडें भासाभास करचीशी दिसली ना. हांव आंचवून म्हज्या रूमात गेलों. समजले सुलताना?

हय. म्हाकां दिसता तुमचो तिगांयचो सभाव एक. पूण पारंपारीक चिंतना सोडून मुखार गेला. तुजो बाबाय परंपरा सोडपी. पूण धरूनय रावपी. म्हण तो उलयता, आनी तुजी आईन सगळी परंपरा मोन्यानी सोडल्या. कोणाक तरी बरें दिसलें म्हण ती तांकां जाय तें करता. पूण तीच सगळ्यांक खेळयता काय दिसता.

सुलताना, पळयलें. हांव आतां खंयच्याच धर्माचो उरूंक ना. आनी म्हाकां दिसता तूंय उरूंक ना आतां. उल्लां तूं?

ना. हांवूय उरूंक ना. पूण म्हाकां अशें उत्केपणान उलोवन भायर सरूंक जमचें ना. म्हजीं तमाम दुबळेपणा हातूंन आसा आनी म्हाकां हाची जाणीव आसा. तूं म्हाकां बळजबऱ्या बंधनात घालू नाकां.

ना. बिल्कूल ना. पूण म्हाकां तुज्यांत आस्था आसा. म्हाकां तुजो मोग आसा. एकतर्फी आसातो. पूण तुकां म्हजे विशीं दुस्मानपण ना. तुकाय हांव आवडटां. पूण आजून ह्या आवडपाचें रूपान्तर मोगांत जावंक ना. आनी एक ना एक दीस तें जातलें हाची म्हाकां खातरी आसा. तूं म्हाकां सोदीत येतलें. हांव खंयूय आसूं थंय तूं येतलें इतलो विश्वास म्हज्या मनात कित्याक आसा तें खबर ना. पूण तो आसा. आनी तो आसा तो गडगंज आसा. हांव तुजी वाट पळयत कितलींय वर्सां रावतलो. कित्याक जाणा? कित्याक तर तुजेबगर आतां थंय आनी कोण्णाक सुवात ना. म्हाकां तुजी ओड आसा. तुजे इश्टागतीची आसा. तुज्या शरिराची ना. पूण तूं ज्या शरिरांत रावता त्या शरिराबगर तुजें अस्तित्व आनी कशें कशें पळोवप तें म्हाकां कळना. म्हण्टकूच तुकां शरिरासयतच आपणांवचें पडटलें. शरिराशिवाय त्या जिवाक कशें वळखूंचे तें खबर ना म्हाकां. आनीक कोणाक खबर आसा जाल्यार खबर ना. तूं म्हाका सोदीत येतलें कारण तुकांय म्हजी गरज जातली. हांव तुजी वाट पळयतां आनी तुज्या सांगाता बगर ह्या जिविताची वाट पुराय जांवकूच शकची ना.

तीं दोगांय ते दिसा त्या लॉनावयल्यान पयस गेलीं. वर्सांचेर वर्सां गेलीं सुलताना ताका मेळपाक केन्नाच आयलें ना. ताचो निकाह जालो काय ना हेंय ताणे केन्नाच आयकलें ना, आनी ताणे ताची वाट पळोवपाचें केन्नाच सोडलें ना. जितलो जितलो काळ वाडत गेलो तितलें तितलें तें ताच्या मनात भरत गेलें....न सोंपपा इतलें. आयजूय तो थंय त्या कला अकादमीच्या लॉनार बसला. घडये तें येत.....तें येत....

❖ ❖ ❖

‘प्रकाश पाडगांवकार हांचे कवितेतलो आध्यात्मिक एकांतवास’

प्रा. आशा अ. मणगुतकर

“पाडगांवकराचें संवेदन जातडेत नाजूक, आत्मलक्षी, अनंततायेचें भान आशिल्लें आनी उजवाडाकडेन सभाविकच ओड घेवपी.” कवी प्रकाश पाडगांवकर हांच्या कवितेविर्शीचे बाकीबाबांचे हे शब्द प्रकाशबाबाल्या दर एक कवितेतल्यान अविष्कृत जातात. ‘त्या’ प्रकाशाची वाट चलपी, ताचो सोद घेवपाक आपली काव्यप्रतिभा जोखपी, जांच्या नावातच ‘प्रकाश’ म्हळ्यारूच ‘उजवाड’, म्हळ्यार ब्रह्मांडांचे दृश्य रूप आसा. त्या प्रकाशबाबाच्या कवितेतल्यान परगट जावपी आद्यात्मिक एकांतवासासंबंधीचो विचार ह्या म्हज्या बरपातल्यान करपाचो हांवें म्हज्यापरीन यत्न केला.

किदें योगायोग पळेयात. जेन्नापासून कोंकणी कवितेविशी हांव विचार करताली, तेन्नासावन बाब प्रकाश पाडगांवकराच्या कवितेविशी म्हाका आत्मियता आसली. तांचे दोन कविता झेले हांवें वाचिल्ले. ते म्हळ्यार, ‘वास्कोयान’ आनी ‘हांव मनीस अश्वत्थामो’. ही कविता वाचल्या तेन्नासावन ही कविता किदें तरी वेगळे सांगूक सोदता, तिची जात वेगळी आसा. अशें म्हजे मन म्हाका सदाच सांगतालें. ताकालागून ह्या कविविशी मनात आदराची भावनाय आशिल्ली. मनाच्या एका कोनशांत तांची कविता हांवें जतनायेन दवरलेली.

कोंकणी कवितेच्या मळावेली शंकर रामाणी उपरान्त अशा गूढ शक्तींचो सोद घेवपी ही कविता म्हाका खंयतरी ओड लायताली.

प्रकाशबाबाल्या कविताझेल्यांची नांवा पळेल्यारूच तांच्या मनाचें पडबिंब तांतूत दिश्टी पडट्टा. १९७६ सावन तांची कविता वाचप्यांच्या भेटीक आयल्या. तांचो पयलो कविताझेलो 'उजवाडाचीं पावलां' (१९७६), ताच्या उपरान्त 'वास्कोयान' (१९७७), 'हांव मनीस अश्वत्थामो' (१९८५), 'कविता : काळ-रल्वेच्यो, मन हारशांच्यो, पावसा पाणयाच्यो' (१९९३), 'सर्ग घडपाक धर्तरेचो' (१९९४), 'व्हांवती न्हंय काळाची' (२००३) 'ब्रह्मांड -योगी चिरंतनाचो' (२००८) सगळ्या कविताझेल्यांच्या नावाभितर एक जीवनसोद आनी जीवन सोद घेता घेता घेतिल्लो आत्मसोद होच विचार गर्भितार्थान दिश्टी पडटा.

पाडगांवकरांच्या कवितेची सुरुवातच अशा उजवाडाचीं पावलां सोदपाच्या उद्देशान जाल्या. हें तें न्हंयकारनात. ह्याखातीर तांच्या मनाची जडणघडण कशी जाल्या ताचेर आमका मात्शी नदर मारची पडटली.

'भारत सेवक समाज' सारकिल्या सेवाभावी संस्थेच्या आलशिऱ्यान चलिल्या शाळेंत ते शिकले. समाजाक समर्पित जाल्ली मनशां तांकां हांगाच मेळ्ळीं. म्हाका दिसता मुळातच चितपी, विचारी, अंतर्मुख असो स्वभाव आशिल्ल्या पाडगांवकरांच्या मनातल्या उजवाडाच्या वाटेक याच काळांत दिका मेळ्ळी जावये. आनी फुडे मावजो स्टुडियोत काम करता आसतना थंय चलिल्या कोंकणी चळवळीचे सगले पावंडे ताणी अणभवले. मनाचेर तांतूल्यानूच देशभक्ती, आपली अस्मिताय हाचो परिणाम दिसादिशीं वाडत गेलो. कारण मुळात हें मन खूपशें संस्कारित आशिल्लें. ल्हानपणात वाचिल्यो चांदोबातल्यो गजाली, घरात आशिल्लें नाटकाचें वातावरण, चवथीक वाड्या-घरांनी जावपी भजना आनी आरत्यो, वाड्यावेल्या किरीस्ताव भावाच्या घरा-घरांनी चलतली कातारां, वाड्यावेले तियात्र आनी इंत्रुजाचे नाच. हातूतल्यान तांच्या मनात आशिल्ले संस्कारबीज कवितेच्या रूपान आविष्कृत जावंक लागलें. आनी तातुतल्यानूच जीणेचीं तासां सोदपाचो एक आगळो-वेगळो छंद तांका लागलो, अशें म्हणू येता.

अर्थात या छंदाक पोसवण मेळ्ळी ती कोंकणी भाशा मंडळाच्या शिबीरांची. तांतूत तांका बाकीबाब, पांडुरंगबाब, रवींद्रबाब आनी तांच्या सारकिल्या कितल्याशाच विचारवंताचे विचार आयकूक मेळ्ळे. तांचें मार्गदर्शनय मेळ्ळें आनी मागीर तांच्यातलो कवी 'सत्य' सोदपाक भायर सल्लो. रवींद्रबाबाक आनी बाकीबाबाक जायते प्रस्न विचारून आपल्या मनातल्या शंकांचें ते समाधान करपाचो यत्न करतालें. अशे तरेन तयार जाल्या चिंतनशील मनाच्या भूंयेक 'सारें' मेळ्ळें तें धेंपे कॉलेजीत शिकता आसतना, पोस्ट ग्रॅज्यूएट सेंटरातल्या लायब्ररींत तांका मेळपी डॉ. एस्. एस्. कुलकर्णी हांच्या विचारांचें. डॉ. एस्. एस्. कुलकर्णी हें महायोगी अरविंदाच्या तत्वगिन्यानाचे अभ्यासक, तांच्यासारख्याच्या सांगातान प्रकाशबाबाच्या 'सत्या'च्या सोद घेवपाच्य विचारांक पोसवण मेळ्ळी. तांणी स्वत: अरविंदाच्या साहित्याचो अभ्यास केलो. तातुल्यातूनच 'सत्या'चो सोद घेवपाचो चिरंतन ध्यास प्रकाशबाबाल्या कवितांचो आत्मो जालो. डॉ. एस्. एस्. कुलकर्णी 'ब्रह्मांड-योगी चिरंतनाचो' या कविताझेल्याच्या प्रस्तावनेत म्हण्टात, "भगवंत गीतेसंबंधी म्हासंत श्री ज्ञानेश्वरान जें कितें सरळ, सोपें आनी सोबीत मार्गान जशें केलें, तशें कवी प्रकाशान ह्या संग्रहातल्यान महर्षी श्री अरविंदाच्या तत्वप्रणालीसंबंधी करपाचो यत्न केल्लो

आसा. हाचो पुरावो पुराय संग्रहांत दिश्टी पडटा.''

आपल्या कवितेविशी स्वत: प्रकाशबाब म्हण्टात, ''म्हज्या हातातल्यान सपसप कविता बरोवन जायनात. कविता सुचूंक लागल्यार त्यो म्हाका एकसारक्यो सुचत रावतात. नाजाल्यार स म्हयने एक वर्स म्हजेकडल्यान एकूय कविता बरोवन जायना.'' हाचोच अर्थ कविता बरोवची म्हणून प्रकाशबाबाली कविता बरोवन जायना ती येवची पडटा. तशी ती तांका जेन्ना उत्स्फुर्ततायेन सुचता तेन्नाच ती तांचेकडल्यान बरोवन जाता. आनी म्हणूनूच तिका चिरंतनाचें परिमाण आसा. खंय पुरस्कार मेळवपाखातीर, आपली कीर्त जावपाखातीर ते बरयनात, अशें म्हाका दिसता. ही कविता तांच्या काळजातल्यान आयिल्ली आसा. आनी म्हणूनूच ती खरेली आसा, शाश्वत आसा, सत्य आसा अशें तिच्याविशी मुजरत म्हणू येता.

कवीवर्य शंकर रामाणी आपल्या कवितेविशी जें म्हण्टाले तीं उतरा म्हाका याद जातात, ते म्हण्टाले ''कविता येता हांव फकत तिका येवकार दितां आनी खासा तिगेल्याच हांवे आपणायल्या उतरांनी तिचें मखर सजयतां'' अशेच तरेची निर्मणी प्रकाशबाबाक कवितेविशी आसा अशें म्हाका दिसता.

तांच्या कवितांविशी वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी आपलीं मतां मांडलेली आसात ''समाजसन्मुख कवीन घेतिल्लो आत्मसोद' म्हळयार तांच्या व्हांवती न्हंय काळाची' ह्या संग्रहातल्यो कविता अशे भौमानेस्त डॉ. सोमनाथ कोमारपंतसरान म्हळां. तर 'भविष्याचो द्रश्टो कवी' ह्या उतरांनी भौमानेस्त रवींद्रबाबान तांची तोखणाय केल्ली आसा.

'उजवाडाचीं पावलां'तल्या कवितेन सुरू जाल्लो हो तांच्या कवितेचो प्रवास 'ब्रह्मांड-योगी चिरंतनाचो' या झेल्यांतल्या कवितांमेरेन तेंगशेर पावला. अशें म्हणू येता. 'ब्रह्मांड योगींच्या आविष्काराची सुलूस आमकां 'उजवाडाच्या पावलां' नी मेळटा. उजवाडाचें पावल मारपाक ताणीं आपल्या कुडींचीच चूड केल्या. आनी ते चैतन्याची भोवंडी करपाक भायर सरल्यात. तांची 'हांव एक चैतन्याचो भोवंडेकार' ही कविता तांच्या विचाराचें आदीम सूत्र आसा अशें म्हाका दिसता. फुडें हो प्रवास याच सुत्राच्या रस्त्यान वचून एक दीस त्या चैतन्यरूपी ब्रह्मांडाचो साक्षात्कार जाल्या उपरान्त, त्या चिरंतन सत्याचो योगी जावन वचण्यामेरेन पावता. हो एक आद्यात्मिक प्रवास. पूर्णातल्यान पूर्णाकडेन चलिल्लो एका आत्मतत्वाचो प्रवास आसा.

हो प्रवास करता आसतना प्रकाशबाबाच्या मनात खूप प्रश्न उप्रासतात. तांच्यो जापो सोदपाचो यत्न ते करतात. आनी अशा मनशाक सदाच एकांत गरजेचो आसता. 'एकला चलो रे' अशींच तांची वाट चलता. कोंकणी कवितेच्या प्रांतात खूप वेगवेगळ्या तरेन कितलीशींच फुलां फुल्ली. पुण कोणाच्याय सांगातान तांणी दुसऱ्यासारखी कविता बरयली ना. 'उजवाडाचीं पावलां' हातुतल्या 'म्हजें मांडवीचे देगेर' हे कवितेंत एके फातोडेच्या वेळेचें मांडवी देगेवेलें वर्णन केलां.

''सूर्य किरणांचे सूर आयकत
जीव सूर्य फुलाभशेन फुलोवन
मांडवीचे देगेर 'उषासूक्त' गायत
आपणें आपल्यकसोदीत भोवंचे''

अशेतरेन 'आपुणूच आपल्याक' सोदीत भोवपाक कवीक एकांत जाय. कारण सरभोवतणी चलिल्ल्या वायट गजालींक ताका पळोवंक जायना. 'मनीस' जातीत जल्माक येवन मनीसपणच विसरप आनी होच आपलो धर्म मानणाऱ्या ह्या जगात 'मनीसपण कशें हाडप' ही तांची तळमळ आसा. म्हणूनूच मनीसकायेच्या दिव्य देवळाचें सपन ते रंगयतात. या शब्दांतल्यान,

"कल्पांतातल्या सजीवतेतल्यान कोटी सुर्याचे तेज
मायेमोगाची अुब घालीत
अुपेक्षीतांची जीण पर्जळावंक येवचें
आनी जल्माजल्मांचे दळिद्र झडून
नव्या अर्थ आशिल्ल्या जिणेची पालवी फुटची"

....

....

'मनीसकायेचें दिव्य देवूळ
आकाराक येवचे"

अशें सपन रंगवपी मनीस सरभवतणच्या गर्देंतय एकलोच आसता. आनी त्याच विचारातल्यान भोवंडेकार, आतां हांव ह्याच काळखांत जियेतलो, अेक मनीस, हांव आनी म्हजी जीण, कितले म्हूण झेलचे घाय, अशो कविता जल्माक येतात. सातत्यान तांचो प्रवास 'मनीसजातीक आत्मिक आनंद मेळचो आनी मनीस सुखी जावचो' ह्याच विचारान चलिल्लो आसा.

मनीसकायेचें दिव्य देवूळ निर्माण जावचें ही इत्सा प्रकाशबाबाच्या मनात आसा. ताका लागून 'वास्को'चें तें विद्रूप रूप पळौवन ते दुःखी जातात. काळरेल्वेच्या प्रवासाचो अंतर्मुख जावन विचार करतात. अश्वत्थाम्या भशेन एकटेंच सुखाचो शोध घेत भोवतात. मनशाच्या मनीसपणाचो सोद घेतात. आद्यात्मिक प्रवासातली ही एक एकटेपणाची अवस्था आमका ह्या संग्रहातल्या कवितांनी दिश्टी पडटा. देखीक एक शाश्वत रूख, काळोख गुपाट, दुःख, दुयेंस, कापूस, घुसमटणी, घर, कुडकुडट्या काळखांत, दुःखाची कळ अशा आनीक कितल्याशाच कवितातल्यान हे तांचे रूप दिश्टी पडटा. विचार करता करता मनीसजातीच्या सुखाचो मंत्र सोदतना समाजातल्या भयेस्त वास्तवाचेर ते शब्दांचे आसूड ओडटात. देवळातली मूर्त, मिनाक्षीपुरम धर्मांतर अशा आनी हेर काय कवितांतल्यान हेंच चिंतन दिसता.

मनशा मनशामदीं 'तें' आत्मतत्व म्हळ्यारूच पूर्णब्रह्मच 'अंश' रूपान आसा. म्हणून 'सगळी मनीसजात एक' हें सत्य जें, उपनिषदानी मांडले, गीतेन स्पष्ट केलें, त्याच सत्याचो सुगावो तांका जाला. आत्म्याकडेन चलतल्या संवादातल्यान हे सत्य तांका होलमलां. आयच्या समाजातल्या परिस्थितीतल्यान मनशाक सुखाचो मार्ग दाखवपाक 'तो' येतलो. हो तांचो विश्वास 'सर्ग घडपाक धतरेचो' या संग्रहांतल्या कवितांत भरून उल्ला. 'भगवान मनशाच्या रूपान येवन मनीसकुळयेचे प्रश्न सोडयतलो' हो तांचो विश्वास. हो आशावाद. हांतुतल्या तीन दीर्घ कवितांतल्यान हेचं चिंतन आसा.

पयली कविता 'मोग अजरंवरी' ही दोन मोगी जीवांची एकरूपताय चितारता. तांच्या अद्वैतांतल्यान 'कृतार्थ सुगुर्वो' ही कविता नव्या सृजनाचें वर्णन करता त्या बालकाच्या रूपान 'भगवंत'च आयला. आनी तो मनीसधर्माची स्थापना करतलो. तिसऱ्या कवितेतल्यान जग सुंदर जातले. हो 'भविष्य दिश्टावो' तांका मेळटा. 'ब्रह्मांड-योगी चिरंतनाचो' हो आत्मोद्गार तांका दिश्टावो दिता तो हेच कवितेंतल्यान - पळयात

"ब्रह्मांड योगी चिरंतनाचो
मारता तासां काळार
नदर आरपार भेदीत भोंवता
आसनस्थ सूर्यरथार"

अशा म्हापुरसाच्या अस्तित्वात सगळें बरे जातले हे सपन तांका दिसता आनी ते म्हण्टात

'आता सोपतलो पावस शरूगंचो
वारो व्हांवतलो शांती सुखाचो

....

संवसारभरची मनीसजात
ऐकमेकांच्या वेंगेत येतली
विश्वकल्याणा मनीसकायेची

'ऋचा उजवाडा गायतली.'

असो भविष्याचो दिश्टावो खुशालभरीत जावन गायतात.

'व्हांवती न्हंय काळाची' हातुतल्यो कविता म्हळ्यार आध्यात्मिक प्रवासांतलो सामाजिक चिंतनाचो काळ म्हणू येता. समाजातल्या वायट गजालींचे तांच्या मनान केल्ले चिंतन हांतुतल्या कवितांनी दिसता. ते भयाण वास्त्व 'सगले आमी एक' हे सत्य समजून घेवपाचो यत्न करपी कवीमनाक खूप दुख दिता. तो या वास्तवाचेर भाष्य करतना संत तुकारामा भशेन कठोर जाता आनी म्हण्टा

'धर्म म्हळ्यार साबार पंगडांच्या मुखेल्यानी
आपणाल्या सुपीक तकलेतल्यान
आपणाक जाय तसो मांडिल्लो कल्पनेचो बाजार''

'राजचित्र' कवितेतल्यान चितपी मनात, राजचिन्नाच्या तीन बावल्याच्या प्रश्नाची जाप सोदतना कितल्योशोच कल्पना सुचल्यात. त्यो सगल्यो मांडून निमणे तांका जाप मेळटा हे तीन बावले म्हळ्यार एक उलयतात, दुसरेंच करतात आनी तिसरेंच घडटा तांचे प्रतीक जावये. (खरे म्हळ्यार पुराय कविता वाचल्यारुच ताची मजा घेव येता.) तांच्यो अशा सामाजिक चिंतनाच्यो कविता एक वेगळो अभ्यास विषय आसा.

मात अशे परिस्थितीत ह्या व्हांवत्या न्हंयेचो विचार करतनाच कवी आत्मरत जाता आनी 'आत्मसोद' 'धर्म', 'वसुंधरा' असा कवितांतल्यान मनीसधर्माचे बळगें लोकांक शिकवपाची आनी तातुतल्यान ह्या जगाचें सोबीतपण राखपाची तांची तळमळ दिसता.

देखीक 'धर्म' कवितेतल्यो ह्यो वळी पळेयात,

'आमी मनीस म्हणून एकमेकांक वेगोंवया
आमची जिणे बुनयाद घट करुया
आनी चिरंतनाच्या मुळावणांतल्यान
लखलखपी सुर्याचेर
आमच्या मनीसकायेच्या
एकवटाचे झाड लावया'

वसुंधरेच्या उजवाडाकडेन चलिल्ल्या प्रवासाकडल्यान प्रेरणा घेवपी हो कवी, ताका आत्मतत्त्वाचो साक्षात्कार जाल्या उपरांत, लोकांक आत्मसोदाचो उत्कर्षी दिवपाक वावडूंक सोदता सोदता 'हांव म्हजो न्हंय हाव सगळ्यांचो' हो भव्य दिव्य विचार ही कविता दिता.

हें आत्मतत्वाचें गिन्यान कवीच्या कायेंत, काळजांत, रगताच्या कणाकणांत भिनून गेलां. ताच्याशिवाय दुसरें ताका कायच नाकां. आपल्या फुडल्या प्रवासांत तो वाचप्याक एक दिव्य नजर दिता म्हळ्यार अतिताय जावची ना.

तांचो फुडलो कविताझेलो 'ब्रह्मांड योगी चिरंतनाचो' हांतुतल्यो कविता याच भार आयिल्या मनान गायिल्ले ईशसूक्त आसा. अरविंदांचें तत्वगिन्यान तांच्या शब्दा-शब्दातल्यान व्हांवता. भितल्ल्यान जाल्लो 'अहं ब्रह्मास्मी' चो साक्षात्कार हे कवितेतल्यान वाचप्यामेरेन पावता. तो आमका 'प्रार्थना' कवितेंत या उतरांनी वाचपाक मेळटा.

'विश्व ब्रह्मांड रचणाऱ्या
ज्योत तुझीच म्हजे भितर
ज्योत ज्योतीक भेट्टकच
आमचें मदलें सरता अंतर'

'ईश्वरसूक्त' या कवितेतल्यान ईश्वराच्या रूपाचो साक्षात्कार प्रकाशबाबान कोंकणी वाचप्याक दिला. ईशोपनिषदाचो अणभव ह्या शब्दांत भरून आसा.

'ईश्वरा, तूं नित्यनवो जल्म घेवन
नवो ताल्ल खिणा खिणाक
....
.... तू काळाक आपणावन
अनंत सहस्त्रकांच्या काळा-पाळण्यात

आसता धोलत
भोगत चिरंजीवी
तुवेच निर्मुन पातळायल्ली
तुजी विस्मितायेची निर्मणी'

अशे अवस्थेंत ताका आपल्या आनी देवामदल्या 'अद्वैत' अवस्थेचो साक्षात्कार जावन 'हाव कोण?' या प्रश्नाची जापूय आपशींच मेळटा. पळयात कशी ती -

'फुडे जागरूकतायेन
हांव जेन्ना जालों
एकरूप ह्या हारशांतल्या मनशाभितर
तेन्नां लागलो विरगळपाक चराचरांत
अणूरेणूंचे सुक्ष्मतायेन
सगळे म्हजे भितर आस्पावन घेत
आनी हे अवस्थेंत
जेन्ना हांवे पळयलो म्हाका
म्हज्या अस्तित्वरूपी काळाच्या हारशांत
'देवा म्हज्या'
तेन्नाच म्हाका जाली म्हजी खरी वळख
आनी कळ्ळें 'हांव कोण?' तें''

हांव म्हळ्यार तोच. आनी तोच म्हळ्यार हांव. हो अणभव घेवन तृप्त जाल्लें हे मन चराचर सैमान ईश्वराचे रूप पळेता. हेच चिरंतन चैतन्यरूप. ज्ञानेश्वरानी वर्णन केल्लें चित्तत्व.

'पृथ्वी-पुराण' ह्या कवितेंतल्यान त्या चिदानंदाचो आशावाद जागयतना कवी सपन पळेता. मनशा मदल्या एकचाराचें, शांतीचे, समाधानाचें ल्हार तांच्या मनात उसळटा.

'एक दीस मनशांच्या मनातले रानटीपण सोपून
मनीस जातलो भोगतो उदगातो शांतिकायेचो
आनी वसयतलो पृथ्वीचेर दिव्यतायेचो राबितो
मनशा मनशांच्या भावपणाचो'

प्रकाशबाबाल्या कवितांचो हो प्रवास असो चिरंतनत्वाच्या ब्रह्मत्वाचो सोद घेवपी आसा. तेच तळमळीतल्यान तांची कविता जल्माक आयल्या. ती कागदार येवच्यापयलीं कितलीशींच वर्सा त्या विचाराचें बीज तांच्या मनान भिजता ताचेर चिंतन, मनन जावन तें कवितेच्या रूपान फुलून येता. म्हाका तांका 'वैचारिक काव्य-योगी' म्हणन दिसता. ही एक तांची काव्य साधनाच, काव्यातल्यान केल्ली ब्रह्मांडज्ञानाची, ब्रह्मज्ञानाची साधना. उजवाडाच्य दिकेन घातिल्लो या पावलांचो प्रवास चिरंतनाच्या अद्वैत अवस्थेंत येवन सोपता. हाच्याय फुडें ते बरयतले हांतून दुबाव ना. ह्या सुखी जगाखातीर ब्रह्मांड-राया लागी ते मागणे मागतात.

''खिणान खिण ब्रह्मांड-राया राज्य तुजेंच चलचें
राष्ट्राच्यो सरादी मोडून मुक्त विचार व्हावचें''

ही कविता पुरायपणान वाचूक जाय. विश्वांतल्या मनीसजातीच्या सुखाची ही मागणी. ज्ञानेश्वरानी 'पसायदान' मागले तेंय हेच भूमिकेतल्यान. एकदा 'हांव' आत्मतत्वांत विलीन जालो की 'हांव' वेगळो उरचना तो सगळ्यांत आसता. सगळ्यांचो, जाता. होच चिरंतन चिदानंद. बाकीबाब बोरकरांची कविता म्हाका याद जाता

'जीवन त्याना कळले हो
'मी' पण ज्यांचे पक्क फळापरी
सहजपणाने गळले हो''

अशा तरेन बाकीबाबान आत्मज्ञान जाल्या स्तितप्रज्ञाचें लक्षण सांगलां. प्रकाशबाबाच्या साधनेतल्यन तें ह्या स्तितप्रज्ञाच्या अवस्थेंत गेल्यात अशें दिसता.

स्तितप्रज्ञ मनीस सगल्यांमदी आसनय सदाच एकलोच आसता. सगल्यांचो आसुनूय एकलोच आसता. 'जग असुकी वस्तुप्रभा' या ज्ञानेश्वराच्या

उक्तीची याद जाल्याबगर उरना. कारण अशाच मनशाक हें सत्य उमगता.

पुराय रीतीन अंतर्मुख जावन हे शब्दब्रह्म आपणावपाची तांक तांका ह्या दिव्य शक्तीन दिली हांतूत दुबाव ना. तांच्या संदर्भात भौमानेस्त रवींद्रबाब केळेकारान काडलेली उतरा खऱ्यानीच सार्थ जाल्यात. ''पाडगांवकर वाडत गेला तसो जिवितांत खोल खोल देंवतूय रावला.''आनी म्हणून तांका मनीसपणाच्या देवत्वाचो साक्षात्कार जाला. अशें म्हणू येता. हो प्रवास तसो सोपो न्हय. तांच्या ह्या कवितांचो असो वयलो वयलो विचार करून भागना. प्रत्येक कवितेंत एक सखोल विचार आसा. मनीसपणाचो ध्यास आसा. परब्रह्मतत्वाची ओड आसा. मनीस सुखी आसचो ही अंतरीची तळमळ आसा. म्हणून सामाजिक आंगानय हे कवितेचो अभ्यास जावप गरजेचें.

प्रकाशबाबाली कविता म्हाका पुरायेन समजल्या अशेय हाव म्हणचेना. जितकी आकळली तितकी तुमच्या मुखार दवरपाचो यत्न केला. 'चूक भूल द्यावी घ्यावी'.

ह्या विवेचनाचो निमणो आंक शान्तीपाठान करतां.

ॐ पूर्णमिंद पूर्णात पूर्णमुदच्यते
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिश्यते
ॐ शान्तीः, शान्तीः शान्तीः

❖ ❖ ❖

लोककला - एक दायज

अजित पैंगीणकर

भारतीय समाजरचनेक लोकसंस्कृतीचीं तीन रूपां सांगतात. तातूंत नागरी संस्कृती, गांवगिरी संस्कृती आनी रानवटी किवा आदिम संस्कृती. अशीं ही तीन रूपां. नागरी संस्कृतायेंत विंगड विंगड जीवन पद्धतीचो आसपाव आसता. नोकरी, वेवसाय, शिक्षण, हेर कामधंद्याच्या निमतान हेर राज्यांतले लोक गांवांक यतात. त्याच जाग्यार रावतात. आनी आपआपल्या संस्कृतायेचें आदान प्रदान करतात.

गांवगिऱ्या संस्कृतायेंत रावपी चडशे लोक हे कष्टकरी. कामकरी. तरी लेगीत नागरी संस्कृतायेतले लोक कशे रावतात, कशे वागतात हाचेर तांचे बारीक लक्ष आसता. आनी तेतरेन वागपाचो यत्न करतात. थोडोसो नागरी संस्कृतायेचो प्रभाव ह्या संस्कृतायेचेर पडटा. धर्म, वंश, जात ह्यां गोष्टींक चिकटून हे संस्कृतायेतलो समाज वावुरता.

आदिम किवा वनसंस्कृताय ही दोगांपरस सामकी वेगळी. जुन्या परंपरेक, निष्ठेक चिकटून आशिल्ली. प्रचंड दडपण तेचवरी नव्यांचो स्वीकार करताना सावधगिरीन वागपी जीवननिष्ठा, श्रद्धा, आनी विश्वास जपपी ही आदिम संस्कृताय.

संस्कृताय म्हळ्यार वंश, जात, जमात, धर्म, भास, सैम, श्रद्धा, परंपरा, रूढी, विश्वास, विधी इतलेच न्हय तर अमानवी, शक्तीविशी भय आनी

जाती पातीचें, अतिमानवी शक्ती विशीं प्रेम म्हळ्यारच संस्कृताय. दरएका संस्कृतायेची विशिष्ट अशी एक रचना आसा. सामाजिक संस्था आनी मानव समूहाचो जीवन विषयक दृष्टिकोन तातूंत आसा. गोंयच्या लोक संस्कृतायेचेर आदिम संस्कृताय, कोकण संस्कृताय, दक्षिणेकडच्यो राजवटी, उत्तरेकडच्यो राजवटी, मुस्लीम राजसत्ता आनी उणीत ती ४५० वर्सां इतली गोयांत सत्ता भोगपी पोर्तुगीज राजसत्ता हांचो प्रभाव आसा. आयच्या गोंयचेर हे राजवटीचो निश्चितच प्रभाव आसा. गोयांक दुसऱ्या शेकड्यांत आयिल्ली अमीर राजवट. चौथ्या शेंकड्यांतली वनवासी, सव्व्या शेंकड्यांतली चालुक्य, धाव्या शेकड्यांली राष्ट्रकूट, कदंबा, आदिलशहा, तेचबरोबर द्रविड, हेमाड पंथ, यादव, मिश्र, पोर्तुगीज, शेजारच्या राज्याचे मोंगल, मराठे हांचो प्रभाव पडिल्लो दिसता.

गोंयचो विचार जेन्ना करतात तेन्ना शंखावळी ते गंगावळी मेरेनच्या परिसराचो विचार जावपाक जाय. कर्नाटकांतल्या पांच 'कोणा'चो विचार जावपाक जाय. पोर्तुगीजांनी गोंय हे फकत बेट घेतले आनि उरील्लो परिसर कर्नाटकांत गेलो. देखूनच आयच्या गोंयचो विचार करताना 'घुमट' हे वाद्य गोंयातच मेळपी वाद्य. मांड ही संकल्पना फकत गोयांतच दिसता. मागीर तो मांड धालांचो मांड आसूं दी. ना जाल्यार शिगम्याचो. देवचार, दैवा शक्ती, शिगमो, धालो, जती हे गायनाचे प्रकार, लग्न गीतांतली समानताय, गोयांतच पळोवपाक मेळटात. तरंगा ही देवाची प्रतीकां, दशावतारांतल्या शंखासूर काल्यातलो शंखासूर, मत्स्यावतार, गावगिऱ्या वाटागंक आशिल्लो वेताळ, म्हारूं, वार्ग ती जशे आमका पळोवपाक मेळटा तेच वरी तालगडी हो नाचाचो प्रकार लेगीत गोयांत दिष्टी पडटा.

घुमट, धालो, मांड ही संकल्पना गावड्यांनी गोयांत हाडल्यो. तेचबरोबर जितल्यो राजवटी गोयांत आयल्यो ताणीं गोंयचेर प्रभाव दवरताना जे नृत्य प्रकार आमका दिले तांचो नियाळ घेवपाक जाय. लोककला म्हळ्यार लोकांनी आपल्या खातीर सादर केल्ली ती लोककला. दीसभर शेताभाटांत, कुळागारांत काम करपी कष्टकरी समाजान फकत आपलें मन रिजोवपाखातीर हे कलेचो आविष्कार केलो. मागीर विंगड विंगड राजवटींचो प्रभाव ताचेर पडलो. चंद्रपूर म्हळ्यार आयच्या चांदर गावांक ख्रिस्ती समाजाकडल्यान सादर जावपी मुसळनाच. उत्तरेकडच्या मराठा, रजपूत राजवटींनी दिल्ली घोडेमोडणी, कर्नाटकातल्यान येवन गोंयचेर शेक गाजयिल्या राजवटींचो वीरभद्र, गुजरात, राजस्थानातल्या नाचाच्या प्रकाराचो साम्य आशिल्लो तोणयामेळ, गोफ, यक्षगानाकडेन मात्सें साम्य दाखोवपी खेळ, कालो आनी पाश्चिमात्य संस्कृतायेचो मेळ सादपी खेळ, तियात्र, इत्रुज या नाचाच्या प्रकाराचो विचार जाता.

लोक संस्कृताय हो विषय सामको व्हड, विषय. तांतुत
लोक संस्कृती
लोक जीवन
लोक जेवण
लोक वैज
लोक दैवतां
लोक उत्सव-सण
लोक विश्वास
लोक भास
लोक साहित्य
लोक संगीत
लोक नाच आनी
लोक वाद्य ह्या सगळ्या आंगाचो आसपाव जाता.

सगळेच विषय समजून घेवपासारकेच आसात. हांगा फकत लोकनाचाचो विचार करुंया. लोकनाचांत फुगडी, धनगर नृत्य, कुणबी नृत्य, दांडला खेळ, कळशी फुगडी, मुसळनाचा, घोडेमोडणी, वीरभद्र,

वीरामेळ, तालगडी, तोणया मेळ, गोफ, मोरूले, समईनृत्य, फुगडी, देखणी, मांडो, पेणे ते भायर मुसलमान समाजाची रतीब हे प्रकार पळोवपाक मेळटात. परंपरेचो विचार करून त्या त्या वाठारांतली कला हाचो जर विचार जालो जाल्यार घोडेमोडणी हो प्रकार डिचोली, सत्तरी, ठाणे, गोफ, तालगडी - काणकोण, मोरूले-सवर्ण, समईनृत्य - नेत्रावळी, हाणपेठ - नेत्रावळी, रोमट - नेरूल, सुंवारी - फोंडा, दांडला खेळ - चांदोर, वीरभद्र - मोलें, कालें, सांगें, फोंडा, धालो - धिल्लो - काणकोण, जागर - फोंडा, रणमाले - सत्तरी, कळशी फुगडी - काणकोण अशेंच आमका वचचें पडटलें. गोंयचें दायज म्हणून जेन्ना आमी विचार करतात तेन्ना कसलेंच वाजोप नास्तना कमरेक घट्ट कासोटे, माथ्यार भेंडाच्या फुलांचो मुंडासो, फुलांची पगडी, हातांक तोणयो घेवन चपळतायेन एका तालांत आनी सुरांत नाच करपी भाव फकत काणकोणाकच मेळटले. हातांक रूमाल, पायांक घुंगरू बांधून घुमटाच्या तालार 'जे रंग तालगडी जे जे था' म्हणत देहभान विसरून नाचपी काणकोणाकच पळोवपाक मेळटले.

गोयांत विशेष करून हिंदू संस्कृतायेंत बायल आनी दादलो एकठांय नाच करीनात. बांयलांच्या धालांच्या मांडार दादल्यांक विशेष हक्क ना तेच वरी दादल्यांच्या शिगम्याच्या मांडार खेळगड्यांक आरत दाखोवपाचे काम सोडल्यार बायलेक हेर कसलेच हक्क ना.कोणे कसली कला शिकची हाका बंधन ना. लोकमांडावेले सगळेच प्रकार एका विधीन बांदिल्ले आसात. देखून तातूंक भेसळ करपाचो गोंयचे दायज सांभाळतल्यांक अधिकारच ना.

पर्यटन वेवसायाक चालना दिवपाच्याखातीर गोयांत पयलीं कार्निव्हाल महोत्सव सुरू जालो. उपरान्त शिगमोत्सव जालो. सरकार जो शिगमोत्सव करता. तो पारंपारिक शिगमोच न्हय. त्यां शिगमोत्सवांक बायलांचीं रोमटामेळ पथकां वाटेकार जातात. बायलांचे फुगड्यांचे पंगड वाटेकार जातात. मागीर माथ्यार कळशी दवरून सर्कस केल्ल्यावरी रस्त्यार नाच करतात. ही परंपरा जावपाकच शकना. लोकनाच पंगडाक शिगमोत्सव किवा कार्निवाल महोत्सवांक आपोवपा फाटलो जो हेतू आशिल्लो तो फाटल्या कांय वर्सांचो विचार केल्यार सामको असफल जायत आसा. ज्या जाण्टेल्यांनी हे परंपरेची जतनाय केली ते फाटल्यान पडल्यात आनी नकलाकार फुडे वचत आसात. एके दिकेन सांस्कृतीक प्रदूषण जायत आसा. गांवचें गांवपण सांबाळलें कष्टकऱ्यांनी. ताचेर वायट परिणाम जातलो. गोंय सरकारचे कला आनी संस्कृती खातें आंतरराज्य देवाण घेवाण या योजनेतंर्गत गोंयचे पारंपारिक कला पंगड हेर राज्यांक धाडटाले. आयज किदे चल्लां! खंयची तरी एक संस्था १०-१५ भुरग्यांक घेता. सगळे पारंपारिक नाच आपल्या भुरग्यांक शिकयता. तातूंत 'लोक' ही संज्ञाच नासता. काळाप्रमाण बदलपाक जाय. नवे आनी बरें दिवपाक जाय. पुणून लोकनाच, लोक गीतां जर शास्त्रीय संगीताच्या ढंगान गावपाक आनी नाचपाक लागलीं, जाल्यार हे सांस्कृतीक प्रदूषण न्ही कशें? लोकनाचाचो भेस बदलपाक जाय वाजप सुदारपाक जाय. शिस्त हाडपाक जाय हें सगळें करताना लोकनाचाची 'नजाकतता' सांबाळपाक नाका? काणकोणचो गोफ विणताना नाचतात त्यां खेळगड्यांच्या पदन्यासाकडेन पळोवचें, विणता तो गोफ पळोवचो! असले विचार करपी रसिक गोयांत आयज लेगित आसात. वीरभद्र पळोवचो जाल्यार सांग्यावेलो. जागर पळोवचो जाल्यार बांदोडा फोंडेचो. मोरूले पळोवचे जाल्यार सत्तरीचे. धनगर नाच फुगडी पळोवपची जाल्यार विचुंद्रेची. तोणयामेळ काणकोणचो पळोवचो जाल्यार सुंवारी आयकोवची फोंडे काराची. हे दृश्य आमका परत दिसपाक नाका?

मांड ही संकल्पना फुडे कायम उरतली काय ना. हे काळ थारायतलो. शिगम्याक आयज जे दादलेंच नाच करतात तातूत बदल जावन चले-चलयो एकठ्यांय नाच करतले हे लेगित काळच थारायतलो. पुणून हे किंतली वर्सां! आमकां आमचें दायज सांबाळपाचें आसा. पायांक चप्पल घालून शेणान सारयिल्या आंगणात नाचोप ना हो आमचो संकेत. दिवजांच्या भोंवरेक तीन चार कि.मी. मेरेन उघड्या पायांनी हातांत पेटिल्लें दिवज घेवन येवोप ही आमची परंपरा. बदल जावपाक जाय. पुणून नेशिल्लें सोडून कमराक बांदपा इतको न्हय!

खोतीगांवच्या येडा वाठारांत बायलो 'धिल्लो' खेळटात. एक-एक म्हयनो. दादल्यांचो आसपाव ना. हे दायज शारांक पळोवपाक मेळचे ना. बिल्डींगानी रावपी गल्लींक शिगमो सादर करपाची तयारी कांय बायलांनी उक्तायली. ते दायज न्हय. चुकीचो अर्थ घेवन समाजामुखार वतना फुडे किदे? हाचो विचार जावपाक जाय. दूरदर्शन, चॅनल्स आयल्या उपरान्त दिसाळी बंद पडटलीं अशें सगळ्यांक दिसतालें. तशें जालें ना. उलट गोंयचोच विचार केलो जाल्यार दिसाळ्यांची संख्या वाडत आसा. हे कालचक्र आसा. सुख आनी दुख हे खंय दर्याच्या ल्हारांभशेन आसता. परंपरेचे तशेंच आसा. परंपरा तिगतली. हें अशेंच चलतलें. बदल जावपाक जाय. तो स्वीकारपाची तयारी जाय. स्वत:पासून सुरवात करपाक जाय. हांवें लोक गीतातल्या फुगडी, धालांच्या पदांचेर एक कार्यावळ बसयिल्ली. आल्लयो आयच्या भुरग्यांक खबर ना. त्या कार्यावळेची सुरवात आल्लयो पासून केल्ली. जाय त्या जाग्यार पेटी, तबलें, पखवाज, घुमट घेतिल्लें. सगळ्यांनी ताचे पयलीं सुगम संगीत, नाट्यसंगीत, भावगीतांची कार्यावळ पळयिल्ली. पुणून फुगडी, धालांतल्लीं पदां अशीं सादर करपाक जातात, तांची पळयतल्यांनी तोखणाय केल्ली. परंपरेक तडो वचनास्तना बदल करपाक कांयच हरकत ना. पुणून दायज हें दायजच आसपाक जाय.

❖ ❖ ❖

राखण

आमचे भोंवतणी आशिल्लो पांचवोचार वाठार, थंड वारो, न्हंयच्या तडीक येवपी ल्हारां, झाडांची सळसळ करपी पानां, पावसाचे थंड थेंबे, पयलो पावस पडून वतकच मातयेचो येवपी गंध, शिर्शीर रूतूंत झाडापेडांची जावपी पतझड, पानांची गळटी, सूर्याच्या किर्णांनी मनशाच्या मनाक मेळपी नवी प्रेरणा, स्फूर्त, निळया निळया मळबांत उडपी पक्षी, झाडांचेर खूप फुलपी फुलां हें सगळें पळयतना मन सामकें भुल्लसून वता. आनीं नकळत हें सैम कितलें सुंदर आसा हाची जाणविकाय जाता.

पूण आयज मनशामुखार उब्या आशिल्ल्या सैमीक अरिश्टांक लागूनच मनीस अंतर्मुख जावन विचार करतना दिसता. आनी ती काळाची खरी गरज आसा. मनशाच्या हावरट आनी सुवार्थी वृत्तीक लागून आपणे मागून घेवप वा झपय घालून आपलो फायदो करून घेवप, आपली धन-संपत्ती वाडोवप हेंच ताणे आपलें ध्येय थारायलां. म्हणूनच भोंवतणच्या परिस्थितीचो अभ्यास आनी भविश्याचो विचार करिनासतना वर्तमानांतच तो उमेदीन वावुरता. खरें म्हणल्यार वर्तमान काळातले विचारच

सुशीला नि. हळर्णकार

भविश्यकाळाक जल्म दितात. आनी हेच विचार मनशाची सद्सद्विवेकबुध्दी जागी करूंक शकता हें सामकें खरें.

पूर्विल्ल्या काळांत मानवी संस्कृती जेन्ना प्रगत जावंक नाशिल्ली तेन्ना मनीस रानटी जनावरांचें मांस भक्षण करून आपली भूक भागयतालो. पूण कालांतरान मानवी संस्कृतायेची जस जशी प्रगती जावंक लागली तेन्नाच्यान तो फकत आपल्या रक्षणाखातीरच जनावरांची हत्या करपाक लागलो. आयज मात वेगळी परिस्थिती आमकां अणभवाक मेळटा. आयचो मनीस खेळ, मनोरंजन म्हणून आपल्या फायद्याखातीर जनावरांची हत्या करपाक लागला. सरकारी कायदे बंधनां, नियम जरी आसले तरी पिस्तोलां, रायफलीं हांच्या सोदांक लागून मनशाक आपलो जीव त्रासांत घालीनासतना बाबड्या जनावरांक मात मारपाचें व्हड बळगेंच प्राप्त जाल्लें आसा. उदरगतीच्या नावार पर्यावरण आनी रानटी जिविताच्या नाशाक मनीसच कारणीभूत आसा. म्हणूनच तर सैमीक अरिश्टांचो भय दिसानदीस वाडटा. मनशाच्या चुकीच्या वागपानच सैमाचो राग आमकां सोसचो पडटा.

धर्तरेचेर दिसानदीस लोकसंख्या वाडत आशिल्ल्यान तांका लागून चडात चड जमीन वा भूंयेचो वापर जाता. लोकांच्या गरजांखातीरच रानांचो विध्वंस जाता. आनी रानांतल्या मोन्या जनावरांचो, वा पठारी भागांतल्या तशेंच तळ्यांच्या, न्हंयच्य देगेर रावपी जिवांचे आलाशिरेय ना जावंक पावता. हे सगळे प्रक्रियेंत कांय जनावरां बदलत्या परिस्थितीकडेन तडजोड करतात. पूण कांय जनावरांक अशा परिस्थितीकडेन जुळोवन घेवप शक्य नाशिल्ल्यान तीं मरतात. म्हणूनच तर वन्य वा रानटी जिविताची जतनाय घेवनच राखण करप गरजेचें. मानवी वसाहतींचो विस्तार करतना मनशान विचार करूंकच जाय. इमारतींच्या बांधकामासंबंधान इंजिनीयर, स्थापत्य-शास्त्रज्ञ हांचो सल्लो घेवप गरजेचें आसता. धरणां, पूल, रस्ते, इमारती हांचे बांधकाम करतना पर्यावरण शास्त्रज्ञाची परवानगी घेवपाक सरकारान सक्ती करपाक जाय. रनां मारपाखातीर परवानगी दिवंक जायना. अशें केल्यारच पर्यावरण आनी विकास हांचेभीतर संतुलन उरूंक पावतलें. आयज आमचे भोंवतणी जावपी प्रगती, विकास सादपाखातीरच मनीस पैशांफाटल्यान धांवतना सुवार्थी वृत्तीनच वाटचाल करता. ताणे नवे नवे सोद लायले, यंत्रां तयार केलीं, ताणे अंतराळातय भ्रमण केलें. पूण ही प्रगती घडोवन हाडटना भोंवतणच्या सैमाचें संतुलन राखलें ना. झाडांची कत्तल, खनिजाखातीर रानांची नासदूस, विध्वंस केल्लाकारणान पशुपक्षांचो गोंदळ जावप सहज शक्य आसा. मागीर हे पशुपक्षी आलाशिरो आनी आपली खावड, भक्ष सोदपाखातीर सैराभैरा धांवतात. कितलेशेच पशु-पक्षी अशा संकश्टांक लागून मरपाक पावतात.

रानांची झाडांची कत्तल केल्ल्याकारणानच पावस पडूंक शकना. आनी पावस पडनाशिल्ल्या कारणान शेतपिकावळ येवंक शकना. आयज मनशान सुदारी बी-बियाणां तयार केल्यां. सारें, ट्रॅक्टर सारक्यो सगळ्यो सुविधा आसून लेगीत पावसच पडलो ना जाल्यार कितें उपेग? हालींसारा तशी पिकावळ घेवपाक जमीन उरूंक ना. वचत थंय सिमेंट-क्रॉंक्रिटाची रानां उबी करून उद्योग-धंद्याखातीर व्हडलें कारखाने तयार केल्ले दिसतात. मनशाची सैमाविशीची माया मोग, मातयेचो मोग उणो जायत गेल्लो दिसता. कारखाने, फॅक्टरींक लागून सैमाक त्रास सोसचे पडटात. कारखान्यातलो धुंवर भोंवतणची हव प्रदुशीत करता. धुंवरातल्यान भायर सरपी विखाळे गॅस मनशाच्या बलायकेक त्रासदायक थारतात. तशेंच ह्या कारखान्यातल्यान

सोडिल्लें घाण उदक तपासून पळयनासतनाच दर्यात, न्हंयच्या उदकांत सोडटात. ह्या प्रदुशीत, घाण उदकाक लागूनच नुस्ते आनी हेर जीव-जिवाणूं वा झाडांपेडांय मरून वतात. कांयकडेन न्हंयच्या धडेर लोक कपडे धुतात, गोरवां धुतात. आनी उदक प्रदुशीत करतात. सदांच्या येरादारी वाहनांक लागून हवेंत कार्बनडाय ऑक्साइड, कार्बन मॉनोक्साइड पातळटात. भौतिक वस्तूंच्या आधारान चडाच चड सूख सोदपी मनीस दिसानदीस इतलो आळशी जायत गेला की, आपल्याच घरांतल्या कोयराची योग्य तरेन विल्हेवाट लावची अशें तांका दिसना. आयज सगळेकडेनच प्लास्टीकचो वापर जायत आशिल्ल्या कारणान भोंवतणच्या वाठारांतय मातयेंत भरसनाशिल्ल्यो प्लास्टीकच्यो पिशव्यो, डबे, तरेकवार वस्तू तशोच उरतात आनी मागीर जमीन ओसाड, पडीग जावंक लागता. केन्ना केन्ना सुणीं, माजरां, गोरवां कोयराच्या आयदनांनी आपले खाण-जेवण सोदता आसतना नकळत प्लास्टीकासयत अन्न पदार्थ खावन उडयतात. अशा या जनावरांक केन्ना रोग जाल्यार केन्ना मरणय येता. ह्या सगळ्या प्रदुशणाक लागून हवा लेगीत प्रदुशीत जाता. मेल्ल्या जनावरांक योग्य जाग्यार आनी योग्य वेळारच मातयेंत पुरपाक जाय. जळारांपासून जावपी मलेरिया, फायलेरिया सारके रोग, दुयेसां पातळटात. खरें म्हणल्यार मनशाच्या निष्काळजी वृत्ती खातीरच ही दुयेसां वाडटात. निष्पाप प्राण्यांची हत्या करून लाखांनी रुपयांची उलाढाल, वेव्हार आनी सुवार्थी वृत्ती हाकाच लागून जनावरांची संख्या कमी कमी जाता. इतलेंच न्हय तर केन्ना केन्ना तांची साखळी, सरपळी तुट्टा. सैमांत एक जीव दुसऱ्या जीवाचेर आदारून आसता हें सैमाचें चक्र तशेंच सुरू आसप योग्य आसता. दुसऱ्या विश्वझुजाच्या वेळार कितलीच मानवहानी तर जावंक पावलीच, पूण हेर जीवसृश्ट लेगीत ना जावंक पावली. कितल्याशाच दुयेसांक तोंड दिवचें पडलें.

अनादीकाळासावन मनशाक सैमीक अरिश्टांक तोंड दिवचें पडटा, हें आमकां खबर आसाच. भुकंप, वादळां, केन्ना दुकळ, केन्ना पूर येता आनी कितलेशेच लोक बेघर, निराधार जातात. उदकांत व्हांवून वतात. सैमाचो कोप अशें म्हणून आमी दैवाकच दोशी थारायतात. धन-संपत्तीची हानी जाता. मनीस आपल्या विकासाखातीर बांधकामां करतना सैमाचो केन्ना विचारच करीना. म्हणूनच सामकें लागीं लागीं केल्ल्या बांधकामांक लागून पावस पडटकच पावसाचे उदक व्हांवून वचूंक शकना. थोडोसो जरी पावस पडलो तरी 'उदकच उदक' अशी अवस्था जाता. मागीर हें उदक वतलें खंय? त्या प्रश्नाचो विचार आमीच करपाक जाय. वयले वयर विकास प्रगती करतना मनीस बऱ्यो गजाली विसरून वता. आपले जिणेचें ध्येय समजून घेनासतना सादें मनीसपण लेगीत शेणयतात. आमी सैमाचेर कशेतरेन आनी कितले अन्याय आनी अत्याचार हाचो विचारच करीना. आयज वन्यप्राणी जीवन सामकें संकश्टांत आसा. रानांचो विनाश जाल्ल्याकारणान जनावरांकय अन्याय अत्याचार सोसचे पडटात. मनशाचेर मात्सो अन्याय जालो जाल्यार तो न्याय मागपाक न्यायालयांत वता. पूण सभोवतणच्य झाडापेडांनी आनी जनावरांनी कितें करप? कशें जगप? शारीकरणाच्या जाळ्यांत मनीस आयज आपूणच स्वता घुस्पला. ताणे आपणे आपल्याच पायार कुऱ्हाड मारून घेतल्या. मनीसपण नकळत पयसावलां. प्रदुशीत वातावरणांत ताचो स्वास घुस्मटता. आयज जर अशी परिस्थिती आसत, जाल्यार कांय वर्सां उपरान्त आमचे मुखार सैमाचें चित्र कशे तरेचें आसतलें. हाची कल्पनाच करूंक शकना.

सैम मनशाचेर सदांच उपकार करता. सैम

मनशाक खूब कितें शिकयता. सैम मनशाक फकत दीत आसता. आनी मनीस मात घेतच रावता. ताच्या बदला तो सैमाच्या विनाशाक कारणीभूत थारता - सैमचक्राकडेन बारीकसाणेन पळयल्यार लक्षांत येतलें की, एका रूतू उपरान्त दुसरो रूतू येवप थारिल्लेंच आसता. सैम मनशाक मनीसपण शिकयता दुसऱ्याक सूख दिवंक शिकयता, त्यग शिकयता. राती उपरान्त दीस आनी दिसाउपरान्त ात बरें - वायट, दीस-रात म्हणल्यार सुख-दुखाचो जसो किते आपालिपीचोच खेळ अशें म्हणपाक जाता. सैम होच मनशाचो खरो गुरू. सैमाक मान दिलो ताचो आदर केलो जाल्यार मनशाक जैत मेळटलेंच. रातदीस सैमाचेर जावपी अन्याय अत्याचार थांबयले जाल्यारच मनीस फुडल्या पिळगेक कितेंयतरी बरें दवरूंक शकतलो. तशे प्रयत्न जाले तरच मनशाक ताचो फायदोच जातलो. महाराष्ट्रांतल्या ठाणे हांगा २००० वर्सापासून पर्यावरण शाळेचो उपक्रम सुरू केल्लो आसा. शाळेंत सानच पर्यावरणाच्या अभ्यासाक सुरवात करप हें मनशाच्या फायद्याच्या नदरेन बरी गजाल जावन आसा. जनजागृती करप हे मुखेल उदिश्ट दोळ्यामुखार दवरून सैमीक रंग, इकोफ्रॅडली ह्या गजालीचें म्हत्व, अशे तरेचे बरेच उपक्रम राबयता.

मानवी जिणेचो विकास तर जावंकच जाय. पूण विकास घडयतना पर्यावरणाक लुकसाण जावंक जायना ही जतनाय घेवप सामके गरजेचे. कारण पर्यावरण, वन्यजीवन आनी मानवी जीवन हाचे घट्ट नातें निर्माण जालां. मनशाच्या विकास घडोवपाच्या सुवार्थी वृत्तीक लागून हें नातें तुटपाक लागलां हे लक्षांत दवरूनच पर्यावरणाक वा बाकीच्या घटकांक त्रास जावंचे ना अशेंच आमचें वागप आसपाक जाय. तर सैमाची आमी जतनाय घेवंक पावतले. मनशान कितलीय धनसंपत्ती मेळयली आपूण गिरेस्त अशें म्हटलें तरी सैमामुखार मनीस ल्हानच आसता. कारण सैमामुखार मनीस याचक जावनच याचनाच करीत आसता.

❖ ❖ ❖

बोन्साय

केन्ना केन्ना कामां कशीं आपसूक जावन वतात आनी केन्ना कितलेय यत्न कर, वेळ-काळ साधून चल, कामांत आडमेळीं येत रावतात. तीं जाता म्हणसर मनशाची शक्त काबार जाता. अशावेळार दिसता कसली तरी एक शक्त आसा जी सगल्या गजालींचेर नियंत्रण दवरता. ताकाच एकादे देव म्हणटात जायत.

सगलेंच कितें आपले विरूद्ध वतकच, घाल्लें पावर उरफाटें पडूंक लागतकच आपले आशेची पण्टी पर्जळीत दवरूंक मनीस देवाचेर भरिभार घालता. आनी आपले कडच्यान आनी आपणें प्रमाणीत केल्ल्या विज्ञानाकडच्यान जायना जातकच प्रतिकूल परिस्थितींतल्यान तड मारूंक चमत्काराची अपेक्षा करता. चमत्कार! फकत तोच सगल्या वायट गजालींतल्यान तडीक पावोवंक शकतलो ही आस.

ही अंधश्रद्धा न्हय. हो आशावाद. दुर्दम्य आशावाद! तीव्र इत्सा.

तर्कनिष्ठ रावन आयले पेले गजालींचेर विचार करतकच भेश्टावंक सोदतल्या भयांक पयस दवरून धीर दिवंक आयले पेल्यान घडिल्ल्या अनपेक्षीत गजालींचो आधार घेवन धरिल्ली चमत्काराची आस.

अशावेळार मनशाचे अगतीकतेचो फायदो घेवंक तयार जातात संत म्हणून घेवपी संधीसाधू.

किरण म्हांबरे

तांचो हेत आपलो सुवार्थ.

नदरेचे विभ्रम साधून समान्यांच्या माथ्यावयल्यान वचपी तत्वज्ञानां सांगूंक आयलीं म्हण्टकच तांचे फाटल्यान भक्तांचो ताफो तयार जाता. पैशांचो स्त्रोत येता. पैशांतल्यान दलाल पोसूंक मेळटात. दलालांकडल्यान प्रसिद्धी मेळटा पैशांचो ओघ वाडटा. पैशां वांगडा सत्ता येता. मनीस बळ वाडटा.

भक्ताणांक हाताकडेन धरून लोकाच्या कमकुवत मनांत भिरांत घालून कामां करून घेवप मागीर सोपें आसता. पैसो, सत्ता, उपभोग निमाणें बायलांचें लैंगीक शोषण. भुरगें म्हण पळोवपना, अजाण म्हण पळोवपना, निरागस, कवळें म्हण पळोवपना आपली वासना भागोवपामुखार कोणाक कसले भान उरना.

दुसरे वटेन विलासी. पैसो आनी वाडिल्लें सामर्थ्य हाकालागून कांयजाणांक जगांतली प्रत्येक वस्त आपणें जायतशी भोगपाखातीरच आसाशी दिसता.

हातांत पैसो, सत्ता येतगच बायल-भुरगीं आशिल्ल्यांक लेगीत दुसरी बायलमनीस एक भोगवस्तच कशी दिसूंक लागता आनी ती जणूं आपलेखातीरच आसा अशेतरेची तांची वागणूक आसता.

सगल्यां फाटल्यान मूळ दादल्यांची प्रवृत्ती. बंधनां बायलांचेर. दादल्यांची ही प्रवृत्ती विकृत जाली तरी ती सहज प्रवृत्ती म्हण तिचें समर्थन करप आनी तिका जल दिवप. तोच पुरुषार्थ म्हण मिरोवप आनी वयटाचें खापर बळी थारिल्ले बायलेच्या माथ्यार मारप ही संसाराची रीत जाल्या.

बोन्साय नांवांचो एक प्रकार आसता. झाडाच्या गेपाचें मुखेल मूळ कातरून ताका सरी आंवुंळटात. तें झाड मागीर नाजूक जाता. मुक्तपणान वाडूंक शकना. पिंपळ वडासारखे मळब व्यापून गवपी रूख कुंडेंत रोवपा इतले खुरटून वतात.

तांचो आकार आनी आकारमान मागीर दुसरें थारायता. तांची जतनाय दुसरो घेता. अन्न, उदक दुसरें दिता. ताच्यो गरजो दुसरो भागयता. ताका संरक्षण दुसरो दिता.

अशा बोन्सायाक फळां आनी फुलांय जातात अशें आयकलां. म्हळयार दुदांत साखर. अशीं झाडां वाडयतल्यांखातीर ती सोबितकायें बरोबर उत्पन्नय दिवपी पुण ताचे इत्सेप्रमाण वाडपी आनी ताचो अहंभाव पोसपी, ताका वोर्र मेळोवन दिवपी वस्त थारता.

आपले ताकदीचेर मुक्तपणांन वाडिल्ल्या झाडाचो खांदो मोडून घरार पडपाची भिरांत ना, भितरल्यान मुळां रिगून बुन्यादीक मार लागपाचो भंय ना.

झाडाक मात मुक्त वाडपाचो हक ना, सवण्यां सुकण्यांक आलाशिरो दिवपाचो अधिकार ना. दुसऱ्याक सांवळी दिवपाचीय तांक ना. कारण ताचें जीवीत दुसऱ्याचे आधीन.

खंयचेतरी एका बेसावध खिणाक बायलमनशेन आपल्या मुळाक सरी आवुंळपाची संद दादल्याक दिली आनी सासणाची बोन्साय जावन बसली. हातापांय वावुरले तरी भितरल्यान घटपाण ना. मुळां धोंगसून पालसणां निखळावपाची तांक ना. असहाय जावन दुसऱ्याच्य हातांतलें ती बावलें जाल्या. मानसीक पातळेचेर दुबळी जाल्या. आनी म्हणूनच परावलंबी जाल्या.

परसुवादीन जाल्ली बायलमनीस आज आपली स्वताची निर्णय शक्त शेणोवन बसल्या. आपल्या विचारांचेर खंयच्या तरी दादल्या मनशाची म्होर बसतकच तिका समाधान जाता. मागीर तो घोव आसूं

नाजाल्यार आयच्या काळांतलो बॉयफ्रेंड. आपल्या स्वतंत्र दिश्टीकोनाक जागोवन आपले नदरेन जग पळोवपाचें ती विसरून गेल्या. देखून दादलो मनीस लायता तसो आपूण गजालींचो अर्थ लायता.

मन नावांची एक सुवात मनशाक जनावरांपरस वेगळें थारायता. देखूनच मनशांमदीं नातीं जल्माक येतात. पुण आयच्या जगांत बायलमनशेकडेन एक भोगवस्त म्हण पळोवपाची दादल्या मनशामदली विकृतीक लागून तो नातीं लेगीत विसरता.

अस्तुरी मानसीक गरजेक लागून नातीं जोडपाचो आनी तिगोवपाचो यत्न करता आनी दादलोमनीस ताचो गैरफायदो घेवन तिचें लैंगीक शोषण करता अशेंय दिसून येता.

दादल्यांच्या हे प्रवृत्तेक आज पुरुषार्थ म्हण मिरोवप जाता आनी ताचेवरवीं बायलांच्या वांट्याक जें दुख्ख येता ताकाय जापसालदार बायलमनशेकच धरून तिका दूषण दिवप जाता हाका आमी समाजाची रीत म्हणटात. ही रीत बदलावपाचो यत्न आमचेकडल्यान अजूनमेरेन कित्याक जायना हें एक कुवाडेंच. बायलांचेर बंधनां घालून तिका शिस्तींत दवरपी मनशाक दादल्यांची प्रवृत्ती जी दुसऱ्या मनशाक दुख्ख दिता तिका आळाबंदा हाडूंक कित्याक येवं नये? संस्कार, संस्कार म्हणून आड्डप ते कोणाखातीर? दादल्यांची प्रवृत्ती संस्कारांनी आळाबंदा येना?

दादल्यांच्या हे प्रवृत्तेक लागून बायलमनशेक जातल्या मनस्तापांची, शारीरीक वेदनांची आनी बौद्धीक क्लेशांची जाणवीकाय दादल्यांक साप्पच नासता अशें न्हय. पुण तांकां तें जाय आसता आपल्याक वरचढ म्हणून घेवंक. आपलो दबाव राखूंक आनी आपली सत्ता चलोवंक. देखूनच महाभारतांत द्रौपदीचें वस्त्रहरण जालें. आनी आयच्या युगांत बायलमनशेक ख्यास्त करपाखातीर तिचेर धा-बारा जाणांकडल्यान बलात्कार करपाचें फर्मान येवंक शकलें.

बायलमनशेच्या आत्मसन्मानाक तुच्छ लेखून तिका उपभोगाचे वस्तीं परस ऊणाक लेखतगच दादल्यामनशाक जैत जोडिल्ल्याचो आनंद जाता. हातांत पैसो आनी सत्ता येतगच मनशान दाखयिल्ली ही आपली श्रेष्ठता!

हांतूंत एखाददुसरो कायद्याच्या कचाट्यांत सांपडलोच जाल्यार बार्कीच्यांक ताचेविशीं दुख्ख जाता.

शिक्षण, आर्थीक स्वातंत्र्य, कायदे करून अस्तुरेच्य हातापायांक बळगें हाडपाचे यत्न जाले तरी तिच्या मुळाक आंवुंळिल्ली सरी अजून तुटना. तिची विचारसरणी मुक्त जायना आनी मानसीकता बळगें घेना.

खरें म्हळ्यार खंयच्याय प्राण्याची मादी आपलें आनी आपल्या पिलांचें पालन पोषण आनी संरक्षण करूंक समर्थ आसता. मनशाचे बाबतींत मात ती असहाय. कारण तिका समाज लागता. बायलांचें अशेतरेन शोषण करपाचे नदरेनच सगली समाज रचना जाल्या काय कितें असो दुबाव येता.

हालीं हालीं फॅशनीच्या नांवांन बॉयफ्रेंड गर्लफ्रेंड ही संकल्पना भुरग्यांच्या मनांत रिगोवपाचो हो लैंगीक शोषणाचो नवो प्रकार बी न्हय मूं असोय दुबाव येता.

जायत्या लेखिकांनी दादल्यांविशींच्या अणभवांचेर बरयलां. कोण विधवा, कोण घटस्फोटीत, कोण अविवाहित अशा एकसुऱ्या बायलांक पळोवन सभ्यपणाचो बुरखो घेवन वावुरपी मनशांक आस जाता. ही आपल्याक मेळटली काय दिसता तांकां. मागीर तिका मजत करपाच्या निमतान ते तिचे लागीं येवंक पळयतात आनी तिची लैंगीक गरज भागोवपाच्य उदात्त हेतूचो आव हाडून तिचे कडेन संबंध दवरूंक पळयतात.

बायल फसली जाल्यार तिका आपणें पटयली

म्हण बढायो मारप आनी तिणें त्या दादल्याक लागीं केलोना जाल्यार तिचेविशीं अपप्रचार करून तिचें नकळटां चारित्र्य हनन करप. दादल्यानी एखाद्रे बायलेविशीं वायट उलयलें जाल्यार बॉन्साय जाल्ली दुसरी बायल ताचेर विस्वास दवरता.

बायलांचे लैंगीच शोषण करप हो जर अपराध आसत जाल्यार ज्याच्या मनांत सुद्धां तशे विचार आसतात तोय तितलोच अपराधी आसूंक फावता. मनशाच्या मनाची संवेदनशीलता जर शाबूत आसा जाल्यार दादल्यांनी बायल मनशेक एक मनीस म्हण पळोवचें आनी तिच्या विशीं आपल्याक जायतशो कल्पना करीनासतानां तिच्या वागपाचो आपल्याक जाय तसो अर्थ लायनासतनां तिका तिच्या इत्से प्रमाणें वागूंक दिवचें.

उक्तो जालोना तरी गुन्यांव करपी गुन्यांवकारच आसता. आनी करपाचें धाडस जालेंना तरी मानसीक पातळेचेर तशीं सपनां पळोवपीय तितलोच नीच आसता.

❖ ❖ ❖

नवलिका - बायलांच्या प्रस्नाचो माच

डॉ. वृषाली मांद्रेकार

बायलांनी बायलांचेर बरवप केल्यार तांतुतल्यान आपणाले अणभव खोलायेन उक्तावपाक मेळटात, तांतुत वास्तव आसता अशें बरेच विद्वान म्हालगाडे म्हणटात. कोंकणी नवलिकां हाका आडवाद ना. निर्बला आसू नाजाल्यार पाषाणकळी आसु खांडेपारकाराली अंतरपाट आसू नाजाल्यार साहित्य अकादमींचो पुरस्कार फावा जाल्ली भोगदंड आसू सगळ्या नवलिकांतल्यान समाजात वावुरपी बायलांच्या विविध रूपाचो वाचकाक दिश्टावो करून दिला. अस्तुरी एक तर मोगी एक बायल, नाजाल्यार घरकात्र अशे तरेची रूपां उक्तायतानाच संघर्ष करपी सपना सारकी एक अस्तुरी बी तांच्या नवलिकांतल्यान आपणाल्या प्रस्नाक वाचा फोडटा.

'इतली रात करून आयिल्ल्या घोवाक किदेंच विचारपाचो म्हाका अधिकार ना' म्हणपी सपनांक समाजातल्या दादल्यांच्या तोंडावयलीं म्होवाळीं काडून उडोवची आसात. बापायन बलात्कार केल्याउपरांत ताका विकलें. विकलेले वस्तुक जश्यो आपणाल्यो भावभावना, विचार, चिंतप, सुख-दुख्ख कांयच नासता तशे तरेची सपनांची जीण जाली. ह्या संवसारातल्या समस्त दादल्याविशीं ताचें मन विटिल्लें. दादल्यांक वासनेबगर कांयच येवजना अशे ताका

दिसता. ताचें लग्न जाता तें लग्न म्हळ्यार बापायन बळजबरीन केल्लो एक वेव्हार...हो रूक्ष वेव्हार पसंत नासलो तरी ब्र काडपाक जागो नाशिल्लो.(५१) तरीय बी आपणाक एकाच जाग्यार दवरपाखातीर आनी बापायचो मार आनी अत्याचार सोंसचेपरस हें बरें म्हुण तें बापायन विकलेल्या चल्यावांगडा लगीन जाता. लग्नाची पळयल्लीं सपनां फाफसुन वतात. 'परकी दादल्याक आपले बायलेकडेन संबंद जोडपाची परवानगी दिवपी घोवाची ताका किळस येता. एका तेपार घोव परमेश्वर आशिल्लो पुण आता तो घोव तसो उरूंक ना. लग्नाची पयली रात रजनीकांतावांगडा घालोवच्या पयलीच शिरीष (घोवाचो इश्ट) ताची कूड भश्टोवन उडयता आनी हें सदांच चलत रावता.

बायलमनीस इतली फुडे पावली. अंतराळांत पावली, सातसमुद्राभायर पावली, सगळी विकसित जाल्ली शास्त्रां आपणावन आपणालो विकास केलो पूण दादल्यांनी तिका फकत 'भोग्या मानल्या; हे सांगपी ही नवलिका आयज समाजात अश्यातरेच्यो बायलो, चलयो, चडकरून गरीबांगेल्यो, जांका आर्थिक पाठबळ ना,अश्यो अस्तुरी दादल्याच्या भकीक पडटा. लग्नाचे पयलेच रातीक सपनांक बापुय, घोव आनी ताचो इश्टांमदीं हो वेव्हार जाला. बापायन काडिल्ल्या रीणाखातीर ताचो बळी दिला. 'बापायन विकलां तुकां म्हजेकडेन....ते रीण तशें फारीक जावपाचे ना, तुज्या बापायन ते तुकां म्हजे सुवादीन करून मेकळें केला, आतां तुजेर सगळो हक्क म्हजों,....तुजो बापुय म्हजे पाय धरूंक लागलो, हांवे म्हळे तुगेले धुवेकडेन जर म्हजे लग्न लावन दिता तर तुजें सगळे रीण माफ.'' ह्या सगळ्यां उतगंवयल्यान हे दिसुन येता कि चलयेक आपणांविशींचो निर्णय घेवपाचो कांयच अधिकार ना. कदीम काळासावन चलत आयिल्ल्या परंपरेनुसार बापायन नाजाल्यार घरांतल्यांनीच निर्णय घेवपाचे. तकली बागोवन तिणे फकत आयिल्ल्या प्रासंगानी दसऱ्याक मागिल्ल्या बोकड्या मारकी कोयत्यापोंदा मान दिवपाची. अशे हे कितले दिस चलतलें? महाभारतात द्रौपदीन आपणाचेर जाला तसो अन्याय फुडे बायलांचेर जावचो न्हय म्हुण युध्दांक आमंत्रण दिलें. तिका दिसतालें आपुण वांगी गवली जाल्यर हे दादले बायलांचेर असोच अन्याय करीत रावतले. पुण अन्याय जावप आजुनमेरेन तरी थांबलोना.

समाजाक फटोवपाखातीर जशे शिरीषान सुशमाचे आवयवांगडा लगीन केल्ले तशेच रजनीकांतान सपनाक आपणायल्लें. ताचे आनीक एके बायलेवांगडा सम्बन्ध आसतना लोकांच्या दोळ्यांनी धुल्ल घालपाखातीर तो हें लगीन जाल्लो. 'वासना हावें ह्या आदीच भागोवन घेतिल्ली आसा आतां तुजेकडेन लग्न जालां तो फकत समाजाक फटोवपाखातीर' आमच्या घराफाटल्यान एक बायल आसा तिजेकडेन म्हजो संबंध आयला आनी एक भुरगोय जाला. तू म्हजी हक्काची बायल'' कितले जळजळीत वास्तव हें, समाजात आशिल्लीं अशीं ढोंगी, प्रतिष्टित मनशांचीं असलीं रुपडी उगडी करून लेखिकेन बायलांच्या प्रस्नाक बरेतरेन वाचा फोडल्या. 'म्हजी कूड ही ताच्या हिसपान बाजारात घेतिल्ली एखाद्री विकती वस्त जावन पडिल्ली. ताज्यान ती कशेय रीतिन भोगुक येताली. ताका नाका तेन्ना खोंट मारून शेंवटून उडोवकूय येताली. 'बायलांच्या, तांच्या भावनाक, तांच्या संवेदनशीलतायेक, कांयच मोल उरूंक ना. पोरसांतली आपणाक आवडिल्ली भाजी हाडची, शिनची आनी खांवची तशेच तरेचे ताज्याहून पाश्ट जीण बायलांवाट्याक आयल्या आनी तिका जर तांतुतल्यान भायर सरपाक जाय जाल्यार रसरसत्या इंगळ्यार पावलां

दवरून होमखण्डांतल्यान भायर सरची पडटली. पुण हो मार्ग निर्बळेखातीर उरूंक ना. हो मार्ग फकत सुशमाच्या आवय सारक्या बायलांखातीर आसा. जांच्या फाटल्यान आर्थिक पाठबळ आशिल्ले आवयबापायचें घर आसा. सपनाच्या तर बापायनुच ताका नागयल्लें. वासनेचे शिकार केल्लें. तें कोणाच्या भरवंशाचेर त्या घरांतल्यान भायर सरतले? "चोवीस वरा जाली हांव येवजितालें पुण हांतुतल्यान सुटपाचो उपाय गावचो ना. तरीय हांव येवजित आशिल्लें. पोटांत वाडटल्या अर्भकाचो बापूय कोण हाचो हांव अदमास लायतालें. पुण म्हाका खात्री जायना जाली. लग्नाआदी बापायन केल्लें तें कर्म! लग्नाउपरांत तिळसनां शिरीश आनी रातिचो घोव.' मागीर विचार करून येवजुन पोटांत आशिल्ल्या गर्भान जल्माक येवन आनीक अत्याचार करचे न्हीं म्हुण ताजेकडेन फकत आत्महत्येचो पर्याय उरता. अश्या चलयांनी फक्त आत्महत्या करप होच ताचेर उपाय? कितलींय भाषणां दिली जाल्यार हे प्रश्न सुटावे जावचेना. बायलांचे प्रस्न सुटोवंक जाय जाल्यार तांका बरोबरीची वागणुक दिवची पडटली हें बी लेखिका सुचोवक सोदता.

समाजशास्त्रीय नदरेतल्यान पळयत जाल्यार पयलींसावन चलत आयिल्ले परंपरेनुसार एका दादल्याचे दोन बायलां वांगडा संबंध नाजाल्यार एके बायलेचे दोन दादल्यावांगडा संबंध नाजाल्यार बायलांचेर दादल्यांनी केल्लो बलात्कार, बापायन धुवेचेर केल्ली बळजबरी, अशे तरेच्या देखी पळोवंक मेळटात.

भारतीय समांजात अशी कांय मुल्यां आसात. तांतुत बायलेक म्हान स्थान आसा. देवा उपरांत अस्तुरेक म्हत्त्व दिल्लें आसा. यत्र नार्यस्तू ज्युज्यन्ते म्हणुत जंय बायलेची पूजा जाता थंयच देवता रावतात अशें म्हणटात. ज्या सुवातेर बायलेचो अपमान जाता थंय दुख्ख पातळिल्ले आसता असो संवसारात समज आसा. पुण आयज जसो जसो समाज आधुनिक जायत आसा अस्तमतेकडल्या राष्ट्रांचे ताचेर वर्चस्व जांवक लागलां तशें-तशें भारतीयांच्य मनांतले आपणाले संस्कृतीविशींचे जांव मूल्यविशींचें येवजप बदलत आसा. पयलीं घोवाक देव मानतालीं ताचीं फुलां घालून जरी पूजा केली ना तरीय बी मनातल्या घुमटेत खंयतरी आदराची सुवात आसताली. बायल आनी समाज तांच्या निर्णयाक मान दितालो. आयज चडश्या बायलांनी ही सुवात न्हयकारल्या. बायलेक आधुनिकीकरणाच्या नांवा सकयल घोव म्हळ्यार बंदखण जाल्या. जेन्ना लेजली कुवेटाच्यान येता तेन्ना जेन्ना तो एकदा गेल्यार पुरो म्हण मागता. आपणाक इश्टांवांगडा चडात-चड वेळ घालोवंक मेळचो म्हुण तें मागता. ही अशी नीतिमुल्यां किद्याक बदलत गेल्या हाची जाप दिवप भोव कठीण. पुण आयज काल हें एक दोन घरां सोडून तिसऱ्या घरांत शेर्त पळोवपाक मेळटा. दादलो बायलेचो शारिरीक संबंध आनी तातुतल्यान निर्माण जाल्ले प्रश्न मागीर ते कोंकणी साहित्य जांव, मराठी साहित्य जांव नाजाल्यार हिन्दी साहित्य जाव. हिन्दीतले मृदुला गर्गाची 'कठगुलाब' जाव 'चित्तकोबरा', मैत्रेची पुष्पा ची 'चाक' ही बायलांनी बरयल्ल्यो कांय नवलिका अश्याच तरेच्या प्रस्नाक वाचा फोडटा.

त्या त्या प्रदेशाची खाशेलकाय घेवन साहित्य निर्मणी जाता. थळाव्य सैमावांगडाच थंयची संस्कृताय, जाती, धर्म, आनी तांच्या भोवतणी आशिल्लो समाज हांचें वर्णन साहित्यांत जाता. गोंयातली बायल दिल्ली, मुंबय सारक्या महानगरातली अतिआधुनिक बायल नासली तरी बी तांच्यो मुळाव्यो भावना सारक्योच आसता. मागीर ते दिल्लीच्यान आयिल्लें, अंनुष्का आसुं येता नाजाल्यार हांगा रावपी जेमा. अनुष्काचेर आशिल्लो अर्विल्ल्या संस्कृतिचो प्रभाव स्पष्ट दिसुन

येता. ताका शारांतली सो कॉल्ड हाय संस्कृताय, अति मॉडर्न विचार पटना. मनश्यांच्य संवेदनशीलतेक, भावनेक उणाक लेखिल्ले तांका आवडना. ताका दिसता घर म्हळ्यार फकत वण्टी न्हंय. तांतुतले फर्नीचर, कार्पेट तिजुले न्हंय, पार्ट्यो, खाण जेवण, बरी उंची मुस्तायकी न्हंय तर त्या घरांत रावपी मनशां, तांच्या मदली नातीं, आवय बापाय विशी भुरग्यांक आशिल्लो आदर, आनी आवयबापायक भुरग्याविंशी आशिल्ली ओड हे सगळे मेळुन त्या घराक घरपण दिता. पुण अनुष्कागेर सगळे उरफाटें. मॉडर्न विचाराचे अनुष्का गुरवारपण थांबोवपाच्यो गुळयो फकत लगीन जाल्या बायलांनीच किद्याक घेवच्यो असो अनुष्काक प्रतिप्रश्न विचारपी करिश्मा आनी ताका लाडावन, ताचें समर्थन करून वायट वागणूकीक पाळो दिवपी आवय. प्रत्येक गजालीक 'हय बा' म्हुण मान हालोवपी नंदीबैलासारको अनुष्काचो बापूय आनी मुळांत त्या घरांत एकामेकांविशी मात्तुय ओड नाशिल्लीं मनशां अनुष्काक मानवना. तांका दिसतां मायेमोगान, आस्थेन वासपुस करपी ह्य घरांत कोण ना आनी त्या लोकांचो सोद घेवपाक ते गोयां येता. मावशेगेर ताका हो मोग मेळटा, आनी दुसऱ्याच खिणाक ताका मावश्यासारको मनीस आपणाल्या जिवितांत येवचो अशेयबी दिसता. इतले सुसंस्कृत चलयेचे, जे करिश्माक सदांच बरे रीतिन वागपाक सांगतालें, ताचे अशे चिंतप आसतलें हाचेर पयली विश्वासुच बसना. ताचे शारीरिक आकर्शण पळयल्यार अशे दिसता कि बायल ही फकत दादल्यावटेन त्याच नदरेन पळयता कांय किदें? ती मयुराक आपल्यावटेन आकर्शित करून घेवन कलकत्त्याक वता. आयच्या काळांत लग्नासारक्या पवित्र बंधनात आपणांक बांदीनासतना, 'आवय' जावपाचे एक फॅड समाजांत आयलां. अनुष्कान जरी त्या उद्देशान मयुराक लागी करूक नाशिल्लो तरीय बी तें पोटांत वाडपी गर्भाक वाडयता, ते मयुराच्या संवसारात कसलोच घुस्पागोंदळ घालीनासतना. अशे वागपी अनुष्कान हें आधुनिकतेच्या मळार अस्तमतेकडले संस्कृतायेवटेन उखल्लेलें पावल आसा.

जेमा आनी रॉबीनाचे बी सम्बन्ध अशेंच, हांगा लेगीत शारीरिक सम्बन्ध आनी तेखातीर बायलेन केल्लो घोवाचो त्याग. लेजली विश्वासान आपणाले तन, मन, धन सगळे जेमाच्या सुवादीन करता. पुण जेमा, हे सगळे न्हयकारता फकत धन तितलें आपणायता. किरिस्ताव जाव हिन्दू बांयलांक घोव हो सातजल्मांचो वांगडी आसुक जाय ही संकल्पना आता नष्ट जायत गेल्या. एकाच जल्मात घोव नाका जाला. हें जें किदें मोगाचे त्रिकोण जाल्यात तांतुतल्यान आमी आमच्या फुडल्या पिळगेचेर किदें संस्कार करूक सोदतां? एकवटेन पाश्चात्य लोक भारतीय संस्कृताय, आचर विचार आपणावक सोदतात जाल्यर दुसरेवटेन भारतीय लोक चडान चड अस्तमतेकडल्या राष्ट्रांची संस्कृताय लागीं करूक सोदतात. अंस्तमतेवटेन भारतीय संस्कृतायेचे वारे व्हांवता त्य लोकांक दिसता जर मनशांक स्थैर्य आनी बरी भलायकी जाय जाल्यार एक पत्नीव्रत नाजाल्यार एक पतीव्रताचे आचरण करपाक जाय.

शिकुन-सवरून चलयो आता स्वत:चे निर्णय स्वताच घेवक सोदतात. पुण आंवय-बापुय तांच्या बऱ्याखातीर जे चिंतता ते बी वायट न्हीं. अश्याच गोंदळात पडिल्लें जेमा आवय बापायच्या सांगण्यावयल्यान कुवेटाक आशिल्या लेजलीक हयकार दिता आनी रॉबीनाचो फकत एक इश्ट म्हुण स्वीकार करता. पुण जीणेत ताका लेजली परस रॉबीनुच चड सुख दिवक शकता हे कळ्ळयांउपरांत तें इश्टाचे सुवातेवयल्यान रॉबीनाक

घोवाचे सुवातेर हाडटा. असो चलयांनी विस्वासघात करप हे कितलें उचित? पयशे मात लेजर्लीचे आनी सांगात मात   रॉबिनाचो हे अशे जेमान वागप समाजाच्या नदरेन कितले योग्य? अनुष्कान लेगीत मावशेचो विश्वासघात करप तिच्या संवसारात शांत, नितळ उदकांत खंवदळ करप हे कितले बरोबर अशे तरतरेचे प्रश्न ह्या नवलकाणयांतल्यान उप्रासल्यात.

दोन आधारभूत शक्तिंचो मेळ ह्या जगांतल्या सृष्टिखातीर जाय आसता. हो मेळ सृष्टिचो आत्मो पुरूष आनी सृष्टिचे बल प्रकृतिकडल्यान जावपाक जाय. तांतुतलो पुरूष म्हळ्यार दादलो हे क्रियाशील तत्व आसता. प्रकृतिक तीन आंगा आसतात. सत्व राजस आनी तामस. सगळी वैशिष्ट्यां आसुन लेकीत प्रकृति मदीं क्रियाशील जावपाची इत्सा आसना. सृष्टि चीं निर्मणी फकत पुरूष आनी प्रकृतिच्या मेळांनुच साधता.

हें सगळे सांगपाचो फकत इतल्याच खातीर यत्न करतां की दार्शनिक भाशेत उलयता आसतना दादलो आनी बायलेचो (म्हळ्यार प्रकृतिचो) सम्बन्द आयल्या बगर सृष्टि जायना. वयर उल्लेख केल्ल्या सिध्दान्ताप्रमाण भोगदण्डात 'रॉबीन आनी जेमा चो'' आनी पाषाणकळींत मयूर आनी अनुष्काचो सम्बन्ध आयल्याबगर तांची सृष्टी जल्मांक येवक शकना. म्हणुनच हांचो संबंध ह्या नवलिकांनी आयला जायत.

आंतोनेता सारकी जाणटी आपणांक आदार दिवपाखातीर च्या चो एक घोट ताळ्यार पडटलो म्हुण बऱ्या संस्काराची, घराणे पळोवन शिकिल्ली सून हाडटा. पुण चिंतता ते साधलेले जाल्यार अशी दशा किद्याक जातली आशिल्ली. सून हाडल्याउपरांत च्या चो घोट तर नाच, परवंल्यालेगींत सादी वासपूस करीनासतना सून भायर सरता. असले वागणुकीखातीर सुनेक आपुण घरांत किद्याक हाडली जाणट्याक भुरग्यांनी आदर दिवचों न्हय जाल्यार आनी कोण तांका पळेयतलो?

सीमा चें विश्व तर मयुराभोवतणी घुस्पल्लें आसा. ताचें आपणाल्या घोवाशिवाय पान हालना. मयुर ताचो केन्नाच विस्वासघात करचोना इतको ताचो घोवाचेर विश्वास चलयेक जल्म दिल्यां उपरांत तर तांकां स्वर्गाक तेंकपाक दोन बोटां उणी उरिल्लीं. दोगायची जशी किदें एकमेकांखातीरच देवान निर्मणी केल्ली. सीमा मयुराच्या संवसारांत आपणावटेतल्यान कांयच उणे दवरिना. ताच्यो आवडीनिवडी ताचे खाण-जेवण सगळे नमळायेन आनी बरेतरेन करता. सगळी जापसालदारकी सांभाळटाना मयूरान ताच्या वांगडा अशे वागप बरें दिसता? ताची वागणूक खंयच्या नीतिमुल्यांक धरून आसा. ताच्यान अनुष्काक आडांवक जाय नाशिल्लें?

संवसार बेस बरो करपाचो आसल्यार संवसाराच्या रथाचीं दोनुय चक्रां सारकीं आसचीं पडटा. अनुष्काच्या मम्मी आनी पप्पांच्या वागण्याबशेन पळेयल्याउपरांत हे तत्व ताचेर लागू जायना. सदांच आपणाल्या घोवाचेर शेक गाजवप, ताच्या उतराक मान दिवप ना. आपुण थारांयता तेंच बरोबर, दुसऱ्याल्या मताक मान दिवप ना, अशेतरेचीं घरांत जर विरूध्द दिशेक तोंडां आसत जाल्यार भुरग्यांचेर संस्कार कशे बरे जातले? आयच्या आवयांनी हे बी मतींत धरूक जाय अशेच तर लेखिका सांगचो यत्न करीना न्हय?

एका तेपार गोंयांत भाटकारशाय चलताली. भाटांत वावुरपी सगळे लोक म्हळ्यार आपले गुलाम अशें भाटकार समजताले. 'मुक्ती'तल्यान अश्याच एका गिरेस्त भाटकाराचे आनी ताच्या अत्याचाराचे चित्रण लेखिकेन केलां. तांतुत सामाजिक प्रस्नाक जरी उक्तायले आसले जाल्यारूय बी भाटांत रावपी राधेचेर जाल्लो अन्याय पळोवंक मेळटा. अनंत भाटकार

राधेचो उपभोग घेतलो. पुण ताच्या पोटांत वाडपी गर्भाक आपणायलो ना. उरफाटें ताच्या कानसुलार दोन थापटां मारून जीव दी म्हुण सांगलें. अशे तरेन भाटकारान आपणाल्या कानार हात दवरले - बळी तो कान पिळी आनीक किदें! निर्बळांचेर शेक गाजोवपी ह्या भाटकाराक कोणुच जाब किद्याक विचारूक शकना? पिळग्यान पिळग्यो हो अन्याय किद्याक सहन करीत रावपाचें? राधेन जे भोगलें तांतुत फकत राधेचो गुन्याव आनी अनंत भाटकारालो कांयच गुन्याव ना? पुण नियतीन गर्भ पोटात वाडयतल्या बायलेकुच हे त्रास दिल्यात आनी समाज लेगीत तिका तेंको दिना.

अशेतरेन ह्या नवलिकांनी शालीन पारंपरिक बायलेचे प्रस्न तर आसाच. पुण अति आधुनिक भुमंडलीकरणाच्या ह्या चपक्यात घुस्पल्ली बायलुय बी आसा. तांच्याभीतर आयिल्लो बदल, लग्नाभायल्या सम्बधांनी आकर्षण. नीतिमुल्याचें जोखड मानुन तें झुगारून दिवपाची वृत्ति, शिकिल्ली आसल्याकारणान फाट-फुडो पळेयनासतना झोकुन दिवप. परिणामाचो विचार करीनासतना निर्णय घेवप अशेतरेचो प्रवृत्ति बायलांभीतर दिश्टी पडटा आनी तांतुतल्यानुच समाजाच्या मळार उप्रासिल्ले प्रस्न आनी परिस्थितिचेर ह्यो नवलिका वाचप्यांक येवजुक लायता.

❖ ❖ ❖

चार कविता

आर. रामनाथ

निमाणेकडेन

हांव ताका तापयतां
वेंगायतां
समजायतां
ताचेर संस्करण करतां
पूण तो कांयच एक कानामनार घेना...

म्हज्या कल्पनेतलें विश्व दाखयतां
तो त्सुनामी चितारता.....पितारता!

निमाणेकडेन
तिडकीन
हांव चक्क पाळणो हालयतां
तो व्हडा खोशेन
निसण बांदता!

❖ ❖ ❖

उजो

ते शांत वस्तीक
कोणेतरी उजो लायलो
उजो लायतल्याचे
हात, काळीज, दोळे, मेंदू अजिबात दिसले ना
आनी दिसले ना ताचे उजो लावन पळून वतना पांय
लेगीत...
खरे म्हळ्यार
बेगोबेग
किंदेय करून
ताका धरपाक जाय...
ताचे हात, पाय, काळीज, दोळे, मेंदू
कुडींतल्यान हुमटावन काडपाक जाय
तांचें स्वतंत्रपणान संशोधन करपाक जाय
आनी संशोधनाचे फलीत
त्या परमसत्याच्या सुवादीन करपाक जाय...

आरेच्चा! वयर सगळेंच फायरप्रुफ...

❖ ❖ ❖

न्हीद

तो
शांत न्हिदला
बोवाळ करू नाकात
ताका सुशेगाद न्हिदूं दी
खूब्ब तेपान
ताका आयज उसंत मेळल्या...

ताका आतां
कसलीच चिंता ना
कसलोच हुस्को ना
कसलेंच भंय ना...

ताका आतां खंयच
दूखं ना
खूपं ना
तोपं ना
तो सामको घटमूट जाला...

भावना
संवेदना
विचार
मनिसपण
देवसपण
हांचें ताका आतां पडूंक ना...
आयज तो खऱ्या अर्थान मुक्त जाला
ताची नामना चोंयवशीन फांकल्या
तोखणायेन तो जडभार जाला
शिंरगारान तो परमळला
ताणे आयज मळब वेंगायलां...

❖ ❖ ❖

दडकांनी दुका झडय

वच तूं
निर्वस्त्र
अनवाणी
चिरंतन घाव्यांनी आंग सजय
कात सोलून वताक घाल
दडकांनी दुकां झडय
मनिसपणाचेर पोटतिडकेन उलय
मनश्यांक उलो मार
देवांक उलो मार
तुजें कोण एक आयकुपाचो ना
हांगा सगळे न्हिदल्यात सासणाचे
ह्या निशब्द पोकळेंत
फकत निरव शांतता आसा...

सभाग्या, तुजो हो प्रयोग
नाका थंय चलला....

❖ ❖ ❖

कवनुलां

मोहन कुलकर्णी

उज्यानी चल्लो
चान्नेंय माळ्ळें
गुलाबाक आशेल्लों
कांटेय आपणायले
आता हांव पयस-पयस
उजो, चान्नें, गुलाब, कांट्याच्या...

घांस

एक घांस चिअूचो
करत भरयताली आवय
घांस.
तेच चिमणीचो
प्रदुशान घेतलो
घांस!

सा!

तुजो 'सा'
पयलो -
म्हजो आठवो!

अजाप!

मनशां अशींय
फातरांक फुलां माळपी
फुलांक फातर मारपी!

नागडेपण!

नागडेपणच जाय
निसर्गांत भोंवतना,
कळपाक ताचें
अंतरंग!

आयुश्य!

आयुश्य म्हण
अर्दो पेलो भरिल्लो
कांय अर्दो रितो?
विचार करता करता
कळ्ळेंच ना
केन्ना रितें जालें
आयुश्य!

❖ ❖ ❖

म्हजें भुरगेपण

डॉ. भिकाजी घाणेकार

म्हजे भुरगेपण
सगळ्याक सोदलें...
गड्ड्यानी खेळतल्या जाग्यार
क्रिकेट खेळटालों त्या मळार
मळ्यांतल्या शाळेंत
आल्तीनावेल्या लिसेवार
पणजेच्या मॅडिकल कॉलेजीन
पतंग सोट्टालो त्या मळबांत
बायलेच्या कळाजांत
आवयच्या फोटवांत
बापायच्या मनांत
म्हजें भुरगेपण
खंयच मेळना
हांव खंती जालों
इतल्यान म्हज्या
नातवाचो उलो
आज्या आज्या
तेन्नाच म्हजें भुरगेंपण
म्हाका मेळलें
नातवाच्या दोळ्यांत

❖ ❖ ❖

वयावेलें चली

डॉ. भिकाजी घाणेकार

वयावेलें चली गो बाय तूं
तन मन धन सांबाळून राव

मन आसता चंचल
हांगा थंय भोंवता
जीणेक तुज्या बरी
वाट दाखय तूं

तन तुजें भांडार
सवंसाराचें एक नवल
तेंच तुजें धन
राखून दवर तूं

वाटेवेल्यान चलतना
केळ्या साल आसत
पावल सारकें मार
फुडार परझळीत कर तूं

❖ ❖ ❖

वसंत गीत

सिंधू अ. शे. असोल्डेकार

वसंत ऋतुची लागतां सुलूस
कोगळान गायलें गीत
झाडा पेडार फुल्लो चवंर
भंवण्यान खोशयेन माल्लो भंवर

मोंगरे कळे आयले फुलून
निसर्ग सगळो परमळायत
जायां जुयां सुरंगां वोवळांक
वसंताचो चडलो भार

आंब्या तेंगशांनी नाचलीं तोरां
साथ दितात पणसा पोरां
तांबडे हळडुवे काजू मुट्टे
काण्णा चुन्ना आनी चारां

वसंताचे हें सैमा रूप
कितलें म्हणून सोबीत
कोगळा सुरांत सूर मेळोवन
सृस्ट गायता वसंत गीत

❖ ❖ ❖

व्याकरण

प्रा. प्रदीप एकनाथ कांबळे

तुमचे बोलणे अशुध्द आहे
असे कोणी म्हणाले.
नंतर तेच म्हणतात
तुमचे लिहिणे ही अशुध्द आहे
आमचे लिहिणे, बोलणे अशुध्द
आणि तुमचे तेवढे शुध्द
हे बरोबर नाही,
कारण
आम्ही बोलतो, त्यातुन पण
भावनाच व्यक्त होतात
आणि तुम्ही बोलता
त्यातूनपण भावनाच व्यक्त होतात
असेच गेली कित्येक शतकें
आमचे बोलणे लिहिणे
तुम्ही मारून टाकलेत
आमच्या लिहिण्या, बोलण्या
वागण्याची चेष्टा केलीत
आमचा कोंडमारा केलात
आमचे अगणित सुर्य
मारून टाकलेत
पण आता हे विसरा
आमच्या हातात ही
आता कुणी पहार दिलिय
तुमचे जुने भ्रम गैरसमज ढासळण्यासाठी
तुमचे थोतांड उघडे पाडण्यासाठी

स्मृति

मोहन कुलकर्णी

माझ्या मनाच्या तळाशी तिचे कोरलेले रूप ।
कधी मंद निरांजन कधी मंदिरात दीप ॥१॥

हासूं आंसू रुसूं लळा हट्ट, कट्टी खेळ, लीला ।
काऊचिऊच्या घासात कृष्णकन्हैयाचे रूप ॥२॥

पैंजणाची रुणझुण थिटे झाले गं अंगण ।
परिपरी निरागस जणू नभी इंद्रचाप ॥३॥

डोळे, चांदणे सांडत खडीसाखरेचे बोल ।
तुझी गळामिठी गमे स्वर्गसुखाचे कलाप ॥४॥

बकुळीच्या फुलापरी सुकूनही देई गंध ।
जिथे तिथे तुझा वास भासे शांततेचा स्तूप ॥५॥

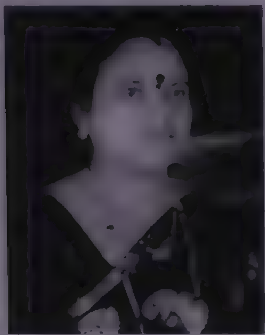
मोती निसटून गेला हाती राहिले गं शिंप ।
झिजे चंदनाचे खोड परि रेंगाळतो धूप ॥६॥

निराशेची गर्ता खोल मन अंधारून येते ।
तुझ्या आठवात बाळे डोळ्यातून झडे दीप ॥७॥

तुला आठवावे किती तुला साठवावे किती ।
तुझ्यासाठी तेवतो गं हृदयी हा नंदादीप ॥८॥

अजूनही जाणवते तुझे चैतन्यस्वरूप ।
आत्मा अविनाशी तुझा नित्य बसतो समीप ॥९॥

❖ ❖ ❖

झुला
सौ. चित्रा प्रकाश क्षीरसागर

असा झुला मनी बाई
श्रावण सरीचा ।
माहेराच्या आठवाणे
भरल्या डोळ्यांचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरींचा
पंचमीचा सण येता
आठव बंधूचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरीचा
माझ्या मना नाद भारी
उंच त्या झोक्यांचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरीचा
हिरव्यागार गवताच्या
झुलत्या पात्यांचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरीचा
ओढ किती माहेराची
सईच्या प्रेमाचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरीचा
मंगळागौर घरात येत्या
जागर नव्याचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरीचा
माय देई गोड घास
पुरण पोळीचा

असा झुला मनी बाई
श्रावणसरीचा
बाप माझा पाठीराखा
मायेच्या ओढीचा

❖ ❖ ❖

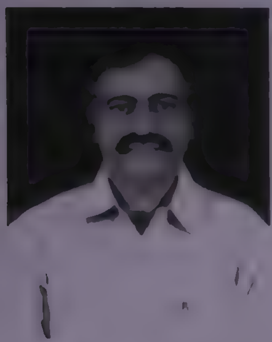

पृथ्वीची हाक

रमेश द. वंसकर

पृथ्वीमाता त्रासलीय
अंगाने भाजलीय
वृक्षवेली कापून
ओकी बोकी झालीय
धुळीने माखलीय
धुराने गुदमरलीय
काळजाचे लचके तोडून
रक्तबंबाळ झालीय
पाण्या थेंबा आसूसली
कंठ सुकून कोरडी पडलीय
उघड्या उघड्या अंगात
सावलीस आसूसली
क्रॉक्रीटी जंगले वाढलीत
बांडगूळांनी व्याकूळलीय
वाढता वजनाने
कंबरेतन वाकलीय
आकाशाकडे लागली
पाण्यासाठी नजर
नद्या समुद्र आटून
कंठ कोरडे झालेत
धमन्यातले रक्त
तप्त अधिक होतेय
कधी कधी हालतेय अंग
मग होती सुनामी, भुकंप
अवेळी पाऊस अन्
वादळ वारे, पडझड
अजून वेळ गेली नाही
थांबावया हा प्रकोप
निसर्गाचे करा रक्षण
नाही तर बाळानो
ओढून घ्याल आफत
याचीच वाटते खंत

❖ ❖ ❖

घात होतो

प्रकाश रामचंद्र क्षीरसागर

मी चंद्रगीत रात्री मस्तीत गात होतो
ताऱ्यात शांत वेळी न्हाऊन जात होतो
वाऱ्यात पावसाला येईल जोर थोडा
पुनवेस चांदण्या मी लेऊन रात होतो
अंधार भोवतीचा वेढून रात्र घेतो
अवसेस तेवणारी पणतीत वात होतो
येता बहर कळ्यांना गंधीत झाड होतो
मदमस्त गंधवेडे मदनास घात होतो
जातोस 'सागर' कुठे शोधात ईश्वराच्या
भक्तीत रंगताना भजनात शांत होतो

❖ ❖ ❖

किती सावरावें?

प्रकाश रामचंद्र क्षीरसागर

मला दुःख होता तूच सावरावे ।
झरे डोळियांचे तिथे पाझरावे ॥१॥

कधी मुक्त झाल्या कळेना कळ्या या ।
सुगंधीच वारे पहाटे वहावे ॥२॥

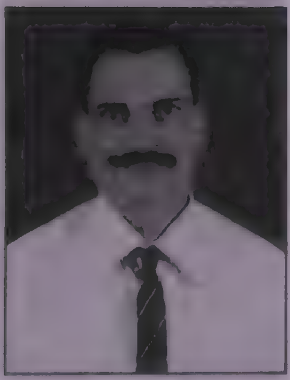
सदा भांडणे अन् 'सुला'ही नव्याने
तिने मौन होणे कधी ना घडावे ॥३॥

तुझा संग भृंगा नको मोगरीला
परि गूढ कोठे मुळांना कळावे? ॥४॥

मना थार नाही तुझा स्पर्श होता
तुला तूच 'सागर' किती सावरावे? ॥५॥

❖ ❖ ❖

पु. शि. नार्वेकर यांचे गोमन्तकीय साहित्यातील योगदान

प्रा. अशोक मणगुतकर

पु. शि. नार्वेकर हे कथा, नाटक, ललित लेख व समीक्षा अशा वाङ्मय प्रकारात निर्मितीशील राहिले. आजवर प्रकाशित झालेल्या एकूण आठ ग्रंथापैकी चार ग्रंथ हे कथासंग्रह आहेत. त्यातून ४४ कथा प्रकाशित झाल्या आहेत. त्यामुळे प्रामुख्याने कथेच्या संदर्भातच काही विचार मी येथे मांडले आहेत.

मानवी जीवनप्रवाहाबरोबरच गोष्ट, कहाणी, कथा प्रवाहित झालेली आहे. मौखिक, लिखित स्वरूपात ती व्यक्त झालेली आहे. आपण सारेच समाजाचे घटक आहोत. सामाजिकतेच्या विविध रंगात रंगतो आहोत. विविधरंगी जीवनाचे, रंगीबेरंगी जीवनानुभवाचे व्यक्तिगत पातळीवर आपण साक्षीदार आहोत. अतिसंवेदनशील व्यक्ती मनातील जीवनाबद्दलची अस्वथता वा सार्थकता व्यक्त करण्याची धडपड करीत असते. आपल्या कल्पकतेने कलात्मक सौंदर्याचा वेध घेत असते. त्यातूनच वाङ्मयाची निर्मिती होऊ लागते. वाढू लागते. त्याला एक विशिष्ट आकार प्राप्त होऊ लागतो आणि लेखकाचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व आपल्या वैशिष्ट्यासह वाचकांच्या समोर उभे राहाते.

भारतीय साहित्य परंपरेत सुरूवातीला कथेकडे श्रध्दाळू नजरेने पाहिले गेले आहे. पु. शि. नार्वेकरांच्याबाबतीत हा मुद्दा मला महत्त्वाचा वाटतो.

यासंबंधी पुढे विवेचन येईलच. मानवी जीवनातील नीतितत्त्वांचे महत्त्व याठिकाणी महत्त्वाचे आहे. बदलत्या युगात हा मुद्दा, त्याचे स्वरूप, त्याचे प्रयोजन, त्याचे परिणाम आणि त्याची उपयुक्तता यासंबंधी वाद असू शकतात. "जगातील दुसऱ्या कोणत्याही सुसंस्कृत राष्ट्रांच्यापूर्वीच भारतीयांनी दैवत कथा, अद्भुत कथा, कल्पित कथा आणि प्राणिकथा - नीतिबोध कथा आणि कहाण्या यांना अभिजात साहित्याचे स्वरूप देवून ग्रंथबद्ध केले आहे. ही खरोखरच गौरवास्पद गोष्ट आहे." (मराठी कथा - स्वरूप आणि आस्वाद, प्रा. दा. वि कुलकर्णी, पृ. २१) असे पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांनी सांगून ठेवले आहे. संस्कृत कथासाहित्याने विश्व साहित्यात प्रवेश करून त्या त्या देशातील लोकांना नीतिशिक्षण दिलेले आहे. या संदर्भात 'पंचतंत्र' या आद्य व श्रेष्ठ नीतिग्रंथाचा उल्लेख येथे गैर ठरू नये.

"A short story must contain one & only one informative idea and that the idea must be worked out to its logical connections with absolute singleness of aim and directness method" अशी कथेची व्याख्या हडसन यांनी An introduction to the study of Literature मध्ये सांगितली आहे. (लघुकथेच केवळ एकच एक मूळ कल्पना असते आणि तार्किक निष्कर्षासह उद्दीष्टपूर्तीच्या अनुरोधाने त्या मूळ कल्पनेचा विकास अगदी सहज स्वाभाविक रीतीने झालेला असतो.)

प्रा. ना. सी फडके यांनी आपल्या 'प्रतिभा साधन' या ग्रंथात 'कमीत कमी पात्रं आणि कमीत कमी प्रसंग वापरून थोड्या वेळात परिणामकारक रीतीने सांगितलेली व ऐकणाऱ्याच्या मनावर एकच एक ठसा उमटविणारी हकीकत म्हणजे लघुकथा होय." अशी व्याख्या सांगितली आहे.

लघुकथा या वाङ्मयप्रकारबद्दल मतभेद जरूर असतील, परंतु समाजात हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय झालेला दिसून येतो. कथेला कोणत्याही विषयाचे बंधन नसते. जीवनानुभूतीतील सूक्ष्म अनुभूतीतूनही कथावस्तू उभी राहू शकते. कथेच्या शेवटी त्यातून साधलेल्या परिणामातून वाचकाच्या मनात नवी कथा जन्माला येते. हेच तर कथेचे यश. जीवनानुभव - मग तो वास्तव असो किंवा कल्पित असो किंवा मिश्र असो - आणि त्याचा परिणाम किंवा संस्कार महत्त्वाचा असतो, या मताशी मी सहमत आहे. पु. शि. नार्वेकरांच्या कथेचे स्वरूप बव्हंशी असेच आहे.

मराठी कथा साहित्यातील करमणूक काळातील (१८८५ ते १९१५) हरिभाऊ, मनोरंजन काळातील (१९१५ ते १९२५) वि. सी. गुर्जर, नारायण हरि आपटे, यशवंत-किर्लोस्कर कालखंडातील (१९२५ ते १९४५) फडके-खांडेकर अशा काही कथाकारांचा व कथेच्या विकास टप्प्यांचा ओझरता नामोल्लेख करून मी सरळ नवकथेच्या कालखंडाकडे (१९४५ ते १९६०) थोडासा सरकतो. कारण याच कालखंडात पु. शि. नार्वेकरांचे लेखन सुरू झाले होते.

गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर यांनी नवकथा प्रवाहाला सुरूवात करून ती प्रस्थापित व विस्तारितही केली, हे आपण जाणतोच. या काळात आशय आणि अभिव्यक्ती यात नवेपणा येऊ लागला. प्रायोगिकता आली. अंतर्मनातील भावनांना महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. नि:शब्द मनाची तरलता व्यक्त होऊ लागली. मनाच्या तळाशी जाऊन मानवी भावभावनांना स्पर्श करण्यासाठी कथाकार धडपडू लागले. संस्कृती-विकृती, श्लील-अश्लील, संगती-विसंगती, नीति-अनीति इत्यादी

कल्पनांच्या पलिकडे जाऊन नीतिनिपेक्ष वस्तुनिष्ठता कथेत चित्रित होऊ लागली.

गाडगीळ, गोखले यांची मनोविश्लेषणात्मक प्रायोगिक कथा, जुन्या-नव्याचा संगम साधून जीवनमूल्ये जोपासणारी भावेंची कथा, माडगूळकरांची वास्तव ग्रामीण कथा यांनी नवकथा ठळक करून परंपराही सुरू केली. जुनी कथा, परंतु नव्या जाणिवा व अनुभूती समर्थपणे व्यक्त करणाऱ्या लेखकात पं. महादेवशास्त्री जोशी, अच्युत बर्वे इत्यादींचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. शास्त्रीबुवांनी आपल्या सर्व कथांतून मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो.

येथे गोमन्तकीय कथेवरही एक ओझरती नजर फिरवणे औचित्यपूर्ण होईल. सांस्कृतिकदृष्ट्या गोमन्तकाचे महाराष्ट्राशी अगदी जवळचे नाते आहे, तसेच साहित्यिकदृष्ट्याही. त्यामुळे मध्यवर्ती मराठी साहित्य धारेशी गोमन्तसाहित्यधाराही समांतर राहिलेली दिसते. कृष्णदास शामा यांचा 'श्रीकृष्णचरित्र कथा' हा आद्य मराठी ग्रंथ म्हणजे आख्यनकाव्यच. त्यात श्रीकृष्णचरित्रातील कथा पद्यातून चित्रित झाल्या आहेत. इतरही काही ग्रंथातून पद्यात्मक कथारचना झालेली दिसते. याला समांतर अशी लोककथांची परंपराही गोमन्तकात दिसते. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात गोमन्तकात अनेक नियतकालिके अनियतकालिके प्रकाशित होऊ लागली. त्यातून अनेक कथा प्रकाशित होऊ लागल्या. या कथांवर आपटे - गुर्जर - फडके - खांडेकर यांच्या रचनातंत्राचा प्रभाव जाणवतो. या काळातील गोमन्तकाच्या पहिल्या पिढीत सावळाराम घनश्याम कंटक यांची कथा लक्षवेधी ठरली. त्यांच्या एकूण चार कथासंग्रहातून (सुमनगुच्छ - १९२९, कणासाचे दाणे, शहाळी, जाईची फुले - १९६१) कथा प्रकाशित झाल्या. (अंदाजे चारशे कथा). या कथा कलात्मकतेत उण्या असल्या तरी त्यावर नवमतवादाचा प्रभाव जाणवतो. १९२६ मध्ये वि. स. सुखठणकरानी 'कटु कर्तव्य' ही पहिली कथा लिहिली आणि १९३१ साली 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' (आठ कथा) हा त्यांचा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. मराठी साहित्यातील प्रादेशिक कथांचे जनक म्हणून त्यांना मान्यता मिळाली. सुखठणकरांनी आपल्या कथांतून भाषा व शैलीची नवी मांडणी केली असे डॉ. प्रल्हाद वडेर यांनी नोंदवले आहे, तर प्रा. गंगाधर गाडगीळ यांनी या संग्रहाने सारा गोमन्तक माझ्या डोळ्यासमोर उभा केला, असे गौरवोद्गार काढले. सुखठणकरांनंतर प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, जयवंतराव सरदेसाई, व्यंकटेश पै रायकर, पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचे कथालेखन लक्षवेधी ठरले. विशेषत: लक्ष्मणराव सरदेसाईंच्या कथालेखनात आशय आणि अभिव्यक्ती यात विपुल विविधता आढळते, याची आवर्जून नोंद करावीशी वाटते.

गोमन्तकात दुसऱ्या पिढीतील कथाकारांचा उदय मुक्तीनंतरच्या काळात झालेला दिसतो. यात जयराम कामत, ज्ञानेश्वर कोलवेकर, वासंती नाडकर्णी, यशवंत कर्णिक, डॉ. प्रल्हाद वडेर, डॉ. अरूण हेबळेकर, नरेश कवडी, पु. शि. नार्वेकर इत्यादी लेखकांचा समावेश करता येईल.

जयराम कामत यांची कथा नेमकेपणा व नाट्यमयतेने नटलेली दिसते. बदलते जनजीवन व त्यांच्या नव्या आशा-आकांक्षा, नव्या जाणिवा यांना ज्ञानेश्वर कोलवेकरांच्या कथेत स्थान मिळाले. वासंती नाडकर्णी यांनी तटस्थपणे बदलते समाजजीवन चित्रित केले आहे. तटस्थपाणाच्या वैशिष्टामुळे त्यांना अनुभवातील वास्तव निखळपणे मांडता येणे शक्य झाले असावे. अंतर्मनातील गुंतागुंतीचे चित्रण करण्यात त्या यशस्वी झालेल्या दिसतात. यशवंत कर्णिक यांच्या कथेचा 'सूचकता' हा गुण विशेष महत्वाचा

आहे. डॉ. प्रल्हाद वडेर हे नवकथाकार आहेत. घटनेपेक्षा भावदर्शनाला त्यांच्या कथेत स्थान मिळाले आहे. 'व्यक्ती' ही कथेच्या केंद्रस्थानी असल्यामुळे व्यक्तिचित्रण प्रभावीपणे झालेले दिसते. डॉ. वडेर हे उत्तम समीक्षकही होते. त्यामुळे नव्या-जुन्या कथांची सामर्थ्ये व मर्यादा यांची त्यांना जाण होती. मोपासां आणि चेकॉव्ह यांच्या कथेचा प्रभाव त्यांनी आत्मसात केला होता. माणसाचा शोध त्यानी आपल्य कथांतून घेतलेला दिसतो. अरूण हेबळेकरांची कथा माणसाच्या मनातील वासना, विकार व विकृतींचा शोध घेताना वास्तव व अतिवास्तव यांच्या सीमारेषेवर रेंगाळताना दिसते. दु:खी, पीडित, वैफल्यग्रस्त माणसांचे चित्रण त्यांच्या कथेत आले आहे. वास्तववादी कथाकार म्हणून जसा हेबळेकरांचा विचार करावा लागतो तसाच विज्ञानकथाकार म्हणूनही त्यांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. गोमन्तकीय कथावाङ्मयात विज्ञानकथेचा प्रवाह अरूण हेबळेकर यांनी सुरू केला. कौटुंबिक नात्यातील ताणतणाव, जीवनातील विसंगती, वास्तव यांचे दर्शन नरेश कवडी यांच्या कथांनी घडविले आहे. उपरोध, उपहास, विनोद अशा शैलीमुळे त्यांच्या कथा लक्षवेधी ठरल्या आहेत. याबरोबरच कितीतरी नव्य दमाचे, नव्या जाणिवांचे, नव्या शैलीचे लेखक सातत्याने कथालेखन करीत आहेत. अशा समकालीन किंवा लगतच्या कथाकारांचा विचार विस्तार भयास्तव येथे केलेला नाही, हे प्रांजळपणे कबूल करतो.

गोमन्तकात दलित साहित्य केवळ काव्य व आत्मकथन या प्रकारापुरतेच मर्यादित राहिले आहे. दलित कथा मात्र दिसत नाही. स्थानिक लेखकांनी गोमन्तकीय प्रादेशिकता अधोरेखित केली, मात्र नोकरी व्यवसायानिमित्त गोमन्तकात आलेल्या कथाकारांना ते जमू शकले नाही. त्यामुळे इथल्या लोकसंस्कृतीशी निगडीत अनुभव त्यांच्या कथेत येऊ शकले नाहीत. या काळात संख्यात्मक वाढ भरपूर झालेली दिसते, मात्र गुणात्मक? विचार करावा लागेल.

या साऱ्या पार्श्वभूमीवर आपल्याला पु. शि. नार्वेकर यांच्या कथांचा व इतर लेखनाचा विचार येथे करावयाचा आहे.

त्यांच्या साहित्याकडे वळण्यापूर्वी त्यांचा जीवन परिचय करून घेणे मला महत्त्वाचे वाटते. कोणताही लेखक घडताना त्याच्य जीवनाचा, जीवनात आलेल्या सुखदु:खांचा, संघर्षाचा, यशापयशाचा, विविध अनुभवांचा, संस्कारांचा मोठा प्रभाव लेखनशैलीवर पडत असतो, याबद्दल आम्हा अभ्यासकांत दुमत असू नये. या चर्चासत्रात चरित्रात्मक अंगानेही साहित्याची चिकित्सा व्हावी, असे मला वाटते. तेव्हा सुरुवातीला त्यांचा ओझरता जीवन परिचय आपण पाहू.

गोमन्तकातील बांदोडा गावात ३० जून १९२५ रोजी एक बालक जन्माला आले. त्याचे नाव पुंडलिक शिवराम नार्वेकर, त्यांचे बालपण वास्को येथे गेले. ते चार वर्षाचे असताना त्यांचे वडिल वारले. पुढे त्यांच्या वयाच्या १४-१५ वर्षापर्यंत, म्हणजे साधारणपणे पुढील १० वर्षे चुलत्याने त्यांचा सांभाळ केला. सुरूवातीचे शिक्षण त्यांनी वास्कोतच पूर्ण केले. वास्कोला चुलत्याचे चहाचे हॉटेल होते, तेथेही ते मदत करीत. ते १४-१५ वयाचे असताना त्यांचे चुलतेही वारले. त्यामुळे १९४० पासून कुळ्याला ते आपल्या मामाकडे आधारासाठी आले. पुढे त्याच गावात स्थायिक झाले. त्यांनी १०वी पर्यंत सुरूवातीला पोर्तुगीज व नंतर इंग्रजी शिक्षण घेतले. पुढील शिक्षण काही कारणास्तव अर्ध्यावरच सोडावे लागले. सुरूवातीला नोकरीसाठी त्यांना जयसिंगपूर, कोल्हापूर या ठिकाणी जावे लागले. तेथील संस्थांच्या

लेखाविभागात त्यांनी काम केले. गोव्यात परत आल्यावर माधवराव तळावलीकर माईन्स, साकोर्डे येथे निवृत्तिपर्यंत त्यांनी लेखाविभागात सेवा बजावली.

दरम्यानच्या काळात त्यांनी कुळे गावात मित्रमंडळींच्या सहकार्याने खाजगी प्राथमिक मराठी शाळा सुरू केली. गोवामुक्तीनंतर सरकारी प्राथमिक मराठी शाळा सुरू होताच ती बंद करावी लागली. कुळे गावातच शारदामंदिर वाचनालय त्यांनी सुरू केले. बरीच वर्षे हे वाचनालय सुरू होते. अलिकडच्या काळात ते चालवणे अशक्य झाल्यामुळे तेही बंद पडले आहे. परंतु त्यांच्या जीवनातील सामाजिक सेवेचा हा भाग मला खूप महत्त्वाचा वाटतो. १९६८ ते १९७३ या काळात ते कुळे गावात पंचायत सदस्य होते. माणसं जमवायला त्यांना खूप आवडतं. गोवा मुक्ती चळवळीत त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग नसला तरी या चळवळीचे त्यांनी अगदी जवळून निरीक्षण केले आहे. पोर्तुगीज राजवटीच्या अखेरच्या कालखंडात 'आजेंत काज्मीर मोंतेरो' नावाचा कुप्रसिद्ध गुप्त पोलिस अधिकारी गोव्यात सर्वाधिकारी बनला होता. त्यांनी त्याला प्रत्यक्ष पाहिला होता. कुळ्याला मोंतेरो व त्यांची भेटही झाली होती. ही व्यक्ती काही कथांतून चित्रित झाली आहे. महाभारताचे ते व्यासंगी अभ्यासक व विचारवंत आहेत. त्यांच्या अनेक कथांची प्रेरणाबीजे त्यांच्या जीवनात दडलेली आहेत. वाचनाची तर त्यांना आवड आहेच. त्यांचे चौफेर वाचन अजूनही चालू आहे.

आता वयाच्या सत्तरीत असलेल्या त्यांच्या पत्नी श्रीमती निर्मला पुंडलिक नार्वेकर यांनी त्यांना गृहिणी म्हणून जबाबदारीने साथ दिलीच, पण त्याचबरोबर त्यांच्या समाजसेवेत व साहित्यसेवेतही त्या सावलीसारख्या सतत त्यांच्याबरोबर राहून त्यांना बळ देत राहिल्या. त्यांच्या संसारवेलीवर लीला, चंद्रशेखर व सुनेत्रा कळंगुटकर या नावाने प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. त्यांच्यापासून झालेली संतती अनुक्रमे दोन पुत्र, एक पुत्र व एक कन्या अशी नातवंडे आनंदाने जीवन व्यतीत करीत आहेत.

नार्वेकर यांच्या जीवनप्रवासात आतापर्यंत त्यांचे एकूण आठ ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत व दोन ग्रंथ प्रकाशनाच्या वाटेवर उभे आहेत. त्यापैकी 'विघ्नहर्ता', 'मृगजळ' (१९८९), 'कलंदर' (१९९८) व 'ब्लॅकीस्ट' (२००८) हे चार कथासंग्रह, 'नवमीच्या मध्यरात्री' (१९९७) हे ऐतिहासिक नाटक, 'द्यूतचक्र' व 'आषाढधारा' हे ललित लेखसंग्रह आणि 'शरदबाबूंच्या नायिका' हा समीक्षा ग्रंथ अशी ग्रंथसंपदा आहे. 'मुखवटे' हा कथासंग्रह व 'शरदबाबूंच्या मानसकन्या' हे दोन ग्रंथ प्रकाशनाच्या वाटेवर आहेत. लवकरच ते प्रकाशित होतील अशी अपेक्षा. या ग्रंथापैकी 'विघ्नहर्ता' कथासंग्रह गोमन्तक प्रा. लि. तर्फे आणि शरदबाबूंच्या नायिका' गोमन्तक मराठी अकादमीतर्फे व 'आषाढधारा' मांडवी प्रकाशनतर्फे प्रकाशित झाले आहेत, इतर सर्व ग्रंथ राजहंस प्रकाशनतर्फे प्रकाशित झाले आहेत.

पु. शि नार्वेकर यांना गोमन्तक मराठी अकादमीचे मानद अधिसदस्यत्व लाभले आहे. 'मृगजळ' कथासंग्रहाला प्रागतिक विचार मंच, बोरी यांचा साहित्य पुरस्कार लाभला आहे. १९९४ साली 'कलंदर' कथासंग्रहाला' १९९९ साली 'शरदबाबूंच्या नायिका' ग्रंथाला गोमन्त विद्या निकेतन, मडगाव यांचा साहित्य पुरस्कार लाभला. राज्य शासनाच्या प्रतिष्ठेच्या साहित्य पुरस्कारावरही त्यांचे नाव कोरले गेले आहे. १९९७ साली मार्शेल येथे भरलेल्या साहित्य मेळाव्याचे ते अध्यक्ष होते. तळावली येथे १९९६ साली प्रागतिक विचार मंच, बोरी आयोजित

साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. तसेच २००९ साली मार्शेल येथे भरलेल्या गोमन्तक मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांना सन्मान लाभला. पाठ्यपुस्तक लेखक समिती सदस्य व प्रौढ शिक्षणासाठी तयार केलेल्या रामायण-महाभारत कथा लेखक समिती सदस्य म्हणूनही त्यांनी काम केले आहे.

पु. शि. नार्वेकर हे एक उत्तम साहित्यकार आहेतच, पण याच्याच बरोबरीने त्यांच्यात लपलेला आणखी एक कलाकार, आणखी एक अनोखा गुण, आणखी एक छंद आपणास सांगताना मला विशेष आनंद होतो आहे. ते एक उत्तम चित्रकारही आहे. विविध चित्रे आणि विशेषत: व्यंगचित्रे अनेक दैनिकांतून प्रसिद्ध झाली आहेत. गेली २-३ वर्षे त्यांचे लेखन थांबले असले तरी आजही ते चित्र काढतात, त्यात रमून जातात.

याशिवाय त्यांची राजकीय विषयावरील प्रहसने दैनिकांमधून प्रसिद्ध झाली आहेत. 'ओदिसचा सागरप्रवास' ही लेखमालाही दैनिक 'नवप्रभा' मधून प्रकाशित झाली आहे.

'विघ्नहर्ता', 'मृगजळ', 'कलंदर' व 'ब्लॅ कीस्ट' या चार कथासंग्रहातून एकूण ४४ (१७, १२, ८, ७) कथा प्रकाशित झालेल्या आहेत. यातील बहुतेक कथा विविध दैनिकांच्या रविवार पुरवण्या, दिवाळी अंक, नियतकालिके यातून प्रकाशित झालेल्या आहेत. यातील काही कथा सत्य घटनांवर आधारित आहेत, तर काही सत्य व कल्पित घटनांवर आधारित आहेत. नार्वेकरांचे माणसांवर प्रेम आहे. म्हणूनच माणूसकी, नैतिकता, मूल्यात्मकता या गोष्टींना त्यांच्या कथांत प्राधान्य मिळाले आहे. याविषयी स्वत: नार्वेकर 'विघ्नहर्ता' संग्रहाच्या निवेदनात म्हणतात, ''बंगाली साहित्यिक डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी यांच्या कादंबऱ्यांच्या (मराठी भाषांतर) माझ्या मनावर मोठा प्रभाव पडला होता. त्यांच्यानंतरचे माझे आवडते साहित्यिक म्हणजे कै. वि. स. खांडेकर, कै. ग. त्र्यं. माडखोलकर आणि व्यंकटेश माडगूळकर. शरच्चंद्र, खांडेकर व माडगूळकर यांच्या साहित्याचे स्वरूप भिन्न असले, तरी मानवजातीबद्दलची अपार अनुकंपा तिघांच्याही साहित्यकृतीतून आढळते. माडखोलकरांचे साहित्य काहीसे निराळे आहे, तरीही ते मला आवडते. राजकारणाविषयीची माझी आवड त्याला कारणीभूत असू शकेल. या साहित्यिकांच्या साहित्याचा माझ्या मनात प्रभाव पडलेला असला, तरी त्यांच्यापैकी कुणाचेही अनुकरण करण्याचा मी प्रयत्न केलेला नाही. तसा प्रयत्न करणे म्हणजे न पेलणारे ओझे शिरावर घेणे, याची मला जाणीव आहे. माझ्य कथा त्या दृष्टीने स्वतंत्र आहेत. माझ्या जीवनातील अनुभवांवर, निरीक्षणावर, दुसऱ्यांच्या अनुभवांवर व क्वचित वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या घटनांवर त्या आधारलेल्य आहेत. असे असले तरी, वर उल्लेखिलेल्या मान्यवर साहित्यिकांच्या विचारांची छाया नकळत त्यांच्यावर पडलेली असणे शक्य आहे.'' (पृ. ६)

'मानवजातीबद्दलची अपार अनुकंपा' नार्वेकरांच्या साऱ्या कथांच्या मागे उभी आहे. खरे तर तेच त्यांच्या कथांचे स्वरूपवैशिष्ट्य आहे. कथांमधील अनुभव साधे आहेत. व्यामिश्रता नसली तरी सच्चे आहेत, प्रामाणिक आहेत. प्रायोगिक नसले तरी कलात्मक आहेत. स्वानुभवाचा आविष्कार कलात्मकरित्या मांडण्याची त्यांची शैली वाचकाची उत्सुकता वाढवत जाते, म्हणूनच मनावर संस्कार करते. आजच्या एकूणच जीवनामध्ये 'संस्कार' हा घटक टाकावू ठरतो आहे. उपरी, नाटकी, भपकी जीवनशैली माणसाला कोठे नेऊन पोहोचवणार आहे, ते कुणीही सांगू शकत नाही. परंतु समाजमनाला अशा जीवनशैलीची भुरळ पडत चालली आहे,

हे मात्र खरे. त्यांना वाचवायचे असेल तर पु. शि. नार्वेकरांच्या साहित्यासारखी साहित्यनिर्मिती होत राहाणे व ती वाचकांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. मूल्यशिक्षणाची गरज येथे नव्याने सांगण्याची आवश्यकता नाही. पु. शि. नार्वेकरांच्या साऱ्या कथांतून हाच तर खरा संस्कार वाचकमनावर होतो. मम्मटाने सांगितलेले उद्‌बोधन हे महत्त्वाचे प्रयोजन या कथांतून साध्य होते. म्हणूनच या कथा महत्त्वाच्य ठरतात. फक्त गोमन्तकीय साहित्यातच नव्हे तर एकूणच मराठी साहित्यात त्यांचे हे योगदान अतिशय महत्तपूर्ण आहे.

कथेत प्रायोगिकता नाही, व्यामिश्रता नाही, नवेपणाही नाही म्हणून कदाचित ती कुणाला बाळबोधही वाटेल, जुनाट वाटेल. पण याही बाबतीत नार्वेकरांची भूमिका ठाम आणि स्पष्ट आहे. ते म्हणतात, ''विकृतीबरोबरच जीवनात मांगल्यही असते. स्वार्थाबरोबर त्यागही असतो. स्वत:शिवाय दुसऱ्याचा विचार न करणारी माणसे असतात, तशी दुसऱ्यांसाठी निरपेक्ष बुद्धीने देह झिजविणारेही असतात. त्यांचे कोणी चित्रण केले, तर त्यावर जुनाटपणाचा शिक्का मारण्याचे कारण नाही.'' (विघ्नहर्ता, लेखकाचे निवेदन, पृ.७) त्यांच्या कथांत मांगल्य आहे, त्याग आहे नि निरपेक्ष बुध्दीने दुसऱ्यांसाठी देह झिजविणारेही आहेत. भले कुणाला त्या आदर्शवादी वाटोत, पण आज जे समाजचित्र आपणांस आजूबाजूला दिसते आहे, त्या चित्रावर नार्वेकरांच्या कथांतील कथाशयरूपी हिरव्या रंगाचे ब्रश सतत मारत राहाणे आवश्यक आहे. नार्वेकरांच्या कथांतून हीच तळमळ आणि हाच प्रामाणिकपणा सतत अधोरेखित झालेला दिसतो. लेखक संवेदनशील आहे, प्रामाणिक आहे म्हणूनच काही वेळा दुखावलाही जातो. 'ब्लॅकीस्ट' संग्रहाच्या मनोगतात हा दुखरा कोपरा त्यांनी व्यक्त केला आहे. ते सांगतात, ''गोमन्तक मराठी अकादमीने आपल्या 'मैत्र' या द्वैतमासिकाचा एकदा कथाविशेषांक काढला होता. त्यात माझी 'सूड' ही कथा होती. पुढे अकादमीने त्या सगळ्या कथांवर चर्चा करण्यासाठी एक वाचक-लेखक समीक्षक मेळावा आयोजित केला. त्यात माझ्या 'सूड' या कथेवर बोलताना एका विदुषीने असा शेरा मारला की, त्यातील मोंतेरोची व्यक्तिरेखा लेखकाने दुसऱ्या लेखकांच्या पुस्तकातून घेतली असावी. मोंतेरो हे काल्पनिक पात्र आहे व ते मी दुसऱ्या लेखकांच्या पुस्तकातून उचलले आहे, अशी बाईंची समजूत झाली असावी. तशी इतरांची होऊ नये म्हणून हे सर्व सांगावे लागले. कुणावर टीका करण्याचा माझा हेतू नाही.'' नार्वेकरांच्या जीवन परिचयात या मोंतेरोचा उल्लेख मी केलेला होता. या चर्चासत्रात लेखकाची ही संवेदनशीलता व प्रामाणिकपणा आपण समजून घेऊ अशी अपेक्षा केली तर ती गैर ठरू नये. जन्मापासून वयाच्या पस्तीशीपर्यंत म्हणजे १९६१ पर्यंत त्यांनी पोर्तुगीज राजवट अनुभवली आहे. त्यामुळे त्याचे संदर्भ व त्या संदर्भातील अनुभव अनेक कथांतून प्रगट झालेले आहेत.

'विघ्नहर्ता' कथेची सुरूवातच मुळी ''गोव्यात पोर्तुगीजांचे राज्य होते, त्या काळातील ही गोष्ट आहे'' अशा निवेदनाने सुरूवात होते. कथेत मोंतेरो समाजाला कशाप्रकारे छळत होता, त्याचे एक प्रतिनिधिक अनुभव रूप चित्रित झालेले दिसते. कथेतील घटना साधीच असली तरी प्रभावी निवेदनामुळे वाचकमनाची पकड घेते. शिवाय कथेच्या शेवटी विसूअण्णांना गणपतीने सोडवून आणल्यामुळे दुष्ट प्रवृत्तीविरूद्ध झालेला विजय अधोरेखित होतो आणि या विजयाचे श्रेय विघ्नहर्त्या गणेशाला दिले जाते. वाचकमनही श्रद्धाळू बनविण्यात ही कथा यशस्वी होते. कथारचनेत गणेशचतुर्थीचे औचित्य साधून कलात्मकताही जोपासली जाते. अनेक पोर्तुगीज व्यक्ती, पोर्तुगीज शब्द यामुळे वातावरण

निर्मितीही वास्तव होते.

वृद्ध मातापित्यांना आपल्या घरापासून दूर ठेवून आपल्या बायकोला सुखी करण्याची फॅशन आजघडीला वाढतच चालली आहे. 'संघर्ष' कथेत अशाच प्रकारचा एक अनुभव चित्रित झाला आहे. वृद्ध व आजारी आईविषयीच्या तिरस्काराने मुकुंदाचे मन भरून गेले आहे. त्यामुळे तीर्थयात्रेच्या नावाखाली तिला तीर्थक्षेत्री नेऊन सोडून देण्याच्या विचाराने तो आईला तीथक्षेत्री घेऊन आला आहे. तेथे आई झोपेत असतानाही "देवा.....माझ्या मुकुंदाला.....सुखी...सुखी कर...!" असे पुटपुटताना पाहतो - ऐकतो आणि आईचे प्रेम व महत्त्व त्याला पटते. तो आईला पुन्हा घरी घेऊन येतो. या कथेतही मूल्यसंस्कार महत्वाचा ठरतो.

'वादळ' कथेतही एका बाजूला प्रलय व दुसऱ्या बाजूला माणसांच्या दुष्टप्रवृत्तींचा संघर्ष चित्रित झाला आहे. स्त्री द्वेष, जाती द्वेष, अस्पृश्यता यांच्या गर्तेत सापडलेला समाज जर सुधारत नसेल तर नियतीच प्रलयासारख्या अस्त्राचा वापर करून दृष्टांना कसे शासन करते हे दर्शविले आहे.

'कलंदर' संग्रहातील 'व्रतस्थ' कथा मात्र थोडीसी वेगळी आहे. सेहेचाळीस साली डॉ. राम मनोहर लोहियांनी नागरिक स्वातंत्र्याची जी चळवळ सुरू केली त्यात स्वतःला झोकून, सत्याग्रही बनून, तुरुंगवास भोगून आलेला विनायकराव या देशप्रेमीची ही कथा आहे. आजूबाजूला बोकाळलेला भ्रष्टाचार, लाचलुचपत या गोष्टी उघड्या डोळ्यांनी ते पाहातात. पण स्वतः या साऱ्यापासून दूर राहून गांधीवादी विचारसरणीच्या प्रभावाने आश्रम चालवतात. चरखे सुरू करतात. शाळा सुरू करतात. आश्रयाला येणाऱ्या वृद्धांना, तरुण-तरुणींना कपडे विणण्याचे काम देतात. मामेबहिणीशी वडिलांनी ठरवलेले लग्न ब्रम्हचर्य व्रतामुळे नाकारतात. मात्र ती मुलगी - विभावरी - जिने पूर्वी सत्याग्रहात भाग घेतला होता, तीही आश्रमात येऊन सेवाकार्य करू लागते. तिच्याबद्दलचा प्रेमभाव मात्र विनायकरावांच्या मनाच्या कोपऱ्यात सतत ताजा राहिलेला असतो. तिचे लग्न दुसऱ्याकडे ठरल्याचे कळताच ते अस्वस्थ होतात. तत्त्वनिष्ठेपायी ते स्वतःचे मन मारीत होते. दुसऱ्या बाजूला राजकारणात शिरलेल्या गुंडांचा, गुंड प्रवृत्तींचा त्यांना तिरस्कार वाटतो. निवडणुकीतील विजयी गुंड उमेदवाराची मिरवणूक पाहताना त्यांना आपला सारा भूतकाळ आठवतो. आणि आपल्या सेवेची, त्यागाची समाजात उपेक्षाच झालेली जाणवते. त्यामुळे ते उदास बनतात. पराभूतपणाची जाणीव त्यांना होते. याही कथेचा कलात्मक शेवट वाचकाला विचारप्रवृत्त करतो. मला येथे नुकतेच मी त्यांच्या 'सूड' कथेच्या निमित्ताने त्यांच्या दुखऱ्या मनाचे दर्शन घडविले, त्याचे स्मरण होते.

'ब्लॅकीस्ट' संग्रहातील 'सूड' कथेचा बाज वेगळा आहे. मनोरमेचा नवरा राजाराम सासुरवाडीला सासूची विचारपूस करण्यासाठी गेलेला असताना त्यावेळी संधी साधून पोर्तुगीज सरकारच्या गुप्त पोलीस दलाचा प्रमुख आजेंत काज्मीर मोंतेरो राजारामाच्या घरावर धाड टाकतो, ते केवळ मनोरमेच्या सौंदर्याने मोहित होऊन आणि हे सौदर्य भोगण्याच्या कामुक लालसेने. यावेळी या खलनायकाला चकवा देऊन पळून जाण्यात मनोरमा यशस्वी होते व अनर्थ टळतो. तिची अब्रु वाचते. शुध्द, पवित्र माणसाला वाचवणे, संरक्षण देणे हे मूल्य येथे महत्त्वाचे आहे. या कथेतील सूक्ष्म तपशीलाची वर्णने मुद्दाम अभ्यासण्यासारखी आहेत. लेखनातील विकासाचे टप्पेही त्यातून दाखविता येतील.

अशा अनेक कथांचा उल्लेख करता येईल.

या साऱ्या कथांतून माणुसकीचा झरा सतत वाहताना दिसतो. कथांतून होणारे संस्कार पुढील पिढीवर सतत होत राहाण्याची आवश्यकता आहे. पु. शि. नार्वेकरांच्या क़था हे कार्य निश्चितपणे भविष्यात करीत राहतील यात शंका नाही.

'नवमीच्या मध्यरात्री' हे तीन अंकी संगीत ऐतिहासिक नाटक आहे. ह. ना. आपटे यांच्या मूळ 'गड आला पण सिंह गेला' या कादंबरीवरून हे नाटक लिहिले आहे. नाटकाची रचना दोन मुख्य उपकथानकामध्ये विभागली आहे. "आधी लगीन कोंडाण्याचं अन् नंतर रायबाचं" हे तानाजीचे उद्गार या मुख्य सूत्राबरोबरच संग्रामसिंहाची मुलगी - कमलकुमारी - हिचा नवरा या लढाईत मारला गेल्यामुळे रजपूत प्रथेप्रमाणे कमलकुमारी सती जाण्याची तयारी करते आहे. मूळ कादंबरीत ती शेवटी सती जाते. परंतु नाटककाराने त्यात बदल करून शिवाजी महाराज तिला दीनदुबळ्यांची सेवा करीत आयुष्य घालविण्याचा सल्ला देतात, असा शेवट केला आहे. कथालेखनात नार्वेकरांचा जो दृष्टीकोन आहे, तोच नाटकातही दिसून येतो. या सुधारणावादी दृष्टीकोनामागे जीवनातील मूल्यसंकल्पनांचेच जतन लेखकाने केले आहे, हे लक्षात येते. या नाटकाचा एकमेव प्रयोग १९९७ साली साकोर्डे येथे झाला होता, अशी माहिती मला मिळाली.

या संदर्भात जेव्हा मी त्यांचा 'द्यूतचक्र' हा महाभारतावरील ललित लेखांचा प्रसंगवर्णनपर ग्रंथ वाचला तेव्हा एक विचार माझ्या मनात आला की, जर नार्वेकर दुसऱ्या एखाद्या कादंबरीवरून ऐतिहासिक नाटक लिहू शकतात तर महाभारतातील अनेक गोष्टींबद्दल त्यांची स्वतंत्र मते असताना त्यांना यांचा आधार घेऊन आणखी नाट्यनिर्मिती करावीशी का वाटली नाही?

'द्यूतचक्र' या ग्रंथात महाभारतातील प्रसंगवर्णनपर अशा १८ ललित लेखांचा समावेश झाला आहे. महाभारतावर अनेक विचारवंतांनी विविध दृष्टीकोनातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. दुर्गा भागवतांचे 'व्यासपर्व', इरावती कर्वे यांचा 'युगान्त', प्रा. द. गो. दसनूरकर यांचे 'आपला महाभारत', आनंद साधलेंचे 'हा जय नावाचा इतिहास आहे' इत्यादी ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. पु. शि. नार्वेकरांनी महाभारताचा अभ्यास करून त्यावर गंभीरपणे मनन-चिंतन केलेले आहे. काही लेखकांनी महाभारतातील मूळ प्रसंग, मूळ व्यक्तिरेखा समजून न घेता त्यांचे उदात्तीकरणही केले आहे. पु. शि. नार्वेकर मात्र गोष्टीपासून दूर राहून सत्याच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात.

वेगाने फिरणाऱ्या द्यूतचक्रात सापडलेल्या माणसाचा सर्वनास अटळ असतो. महाभारत हे त्या दृष्टीने महत्त्वाचे महाकाव्य आहे. त्यातील काही घटनांचा, व्यक्तींचा सृजनशील अंगाने विचार करून या ललित लेखांची निर्मिती नार्वेकरांनी केली आहे.

'महाभारतातील द्रौपदीवस्त्रहरणाचा प्रसंग हा त्या महाकाव्यातील केंद्रबिंदू." (द्यूतचक्र, पृ. १) असे नार्वेकरांना वाटते. द्रौपदीला जुगाराला जुंपणेच मुळी चुकीचे. अशा घटनेने नार्वेकर व्यथित होतात. म्हणून त्यांच्या मनात विचार उमटतात....'जुगारी माणूस इतका बेभान कसा होतो? वास्तविक संबंध महाभारतात युधिष्ठिरासारखा शांत, विचारी, धर्मशील माणूस दुसरा नाही. पण त्याचा तोल कसा गेला?" असे अनेक प्रश्न त्यांना पडतात. त्याचे उत्तर शोधताना ते सांगतात, "द्रौपदीची विटंबना ही प्राचीन भारतीय इतिहासातील सर्वात काळीकुट्ट घटना आहे. सुसंस्कृत म्हणविणारे लोकही सूडाच्या भावनेने कोणत्या थरास जाऊ शकतात याचे हे उदाहरण आहे." (द्यूतचक्र,

पृ. ७)

कृष्ण, अर्जुन, भीम, भीष्म, द्रौपदी, कुंती, दुर्योधन, दु:शासन, धृतराष्ट्र, गांधारी अशा अनेक व्यक्तींवर प्रकाश टाकून त्यांच्यातील माणूसकीचे स्वरूप शोधण्याचा नार्वेकरांचा प्रयत्न निश्चितच नोंद घेण्यासारखा आहे.

'द्यूतचक्र'मध्ये जसा एक अभ्यासू व चिंतनशील विचारवंत लेखक दिसतो, तसाच 'शरदबाबूंच्या नायिका' मध्येही दिसतो. शरच्चंद्र चटर्जींच्या साहित्याचे नार्वेकर चाहते आहेत. शरच्चंद्रांच्या कादंबऱ्यांतील नायिकांची विविध असाधारण रूपे पाहून नार्वेकर भारावून गेले. अशा १० नायिकांचा (किरणमयी, सावित्री, अन्नदा, राजलक्ष्मी, सुमित्रा, भारती, अलका, विराज ललिता, कमल) विचार दहा लेखांमध्ये त्यांनी केला आहे. यातील काही नायिका रूढ मार्गाने जाणाऱ्या नसूनही त्यांच्याबद्दल त्यांना अनादर वाटत नाही, काही नायिका अवैध मार्गाने जाणाऱ्या आहेत तर काही आदर्श भारतीय परंपरेतील आहेत. लौकिकदृष्ट्या पतिता पण मूळच्या सत्प्रवृत्त अशाही नायिका आहेत. या पार्श्वभूमीवर शरदबाबूंचे बहुतेक नायक त्यांना दुबळे वाटतात. म्हणूनच नार्वेकर म्हणतात, ''शरदबाबूंच्या नायिका या त्यांच्या नायकांपेक्षा अधिक कणखर वाटतात. त्या निर्णय घेऊ शकतात. संकटात त्या डगमगत नाहीत. स्वत:च्या साऱ्या शक्ती पणाला लावून संसाराचा कोसळणारा डोलारा सावरण्याचा प्रयत्न त्या करतात. कधी त्या त्यात यशस्वी होतात तर कधी विराजसारख्या स्वत:च कोसळतात. पण त्या अयशस्वी प्रयत्नातही त्यांचे आगळेवेगळे सामर्थ्य प्रकट होतेच. त्यामुळे शरदबाबूंच्या नायकांपेक्षा त्यांच्या नायिकाच वाचकांच्या जास्त लक्षात राहातात.'' (शरदबाबूंच्या नायिका, पृ. ७)

'आषाढधारा' या ललितलेख संग्रहात ३१ लेखांची माला गुंफलेली आहे. या लेखातून त्यांचे नाट्यवेड प्रकर्षाने जाणवते. अनेक लेखांतून त्यांचे यासंबंधीचे अनुभव व विचार लालित्यपूर्ण शैलीत चित्रित झालेले आहेत. त्याचबरोबर त्यांचे चित्रपट प्रेम, साहित्य प्रेम, संगीत प्रेमही दिसून येते. या सर्वांतून लालित्यपूर्ण समीक्षा दिसून येते. काही ठिकाणी संशोधकाचा स्पर्शही लेखनाला झालेला दिसतो. उदाहरणार्थ 'दशावतारी नाटके' या लेखाची सुरूवातच पहा, ''दशावतारी नाटकांची परंपरा आजकालची नाही. आद्य मराठी नाटककार विष्णुदास भावे यांना सांगली संस्थानच्या महाराजांनी दक्षिण कोकणात करीत असलेल्या दशावतारी नाटकांच्या धर्तीवर नाटके लिहा असे सांगितल्याचे उल्लेख सापडतात. यावरून मराठी नाटकांचा जन्म होण्यापूर्वी दशावतारी नाटके कोकणात चालू होती असे दिसते.'' (पृ. १२७)

'द्यूतचक्र', 'शरदबाबूंच्या नायिका' व 'आषाढधारा' हे तिन्ही ग्रंथ वाचल्यानंतर लक्षात येते की विद्यापीठीय क्षेत्राबाहेरील असूनही नार्वेकर हे उत्तम समीक्षक आहेत.

❖ ❖ ❖

ओढ

अपूर्वा उत्कर्ष कर्पे

नेहमीप्रमाणे सकाळी मॉर्नींग वॉकला जाऊन आल्यावर मनोहररावांनी दूधाची पिशवी आणून टेबलवर ठेवली, व ते वर्तमानपत्र वाचण्यात गुंग झाले. माधवीताईने ते दूध तापत ठेवलं व दुसरीकडे चहाचं आधण ठेऊन त्या गॅसजवळच उभ्या राहिल्या, दूध ऊतू जाईल म्हणून. कालच्या फंक्शनची धुंदी अजून डोळ्यावरून उतरली नव्हती. मनोहररावांच्या सहकाऱ्याच्या पंचाहत्तराव्या वाढदिवसाला ते गेले होते. सोहळा अगदी दृष्ट लागण्यासारखा झाला. भाषणं काय, हार तुरे काय, शुभेच्छा द्यायला लोकांच्या रांगा काय पण सर्वात जास्त त्यांना लक्षात राहिलं ते त्यांच्या सर्व मुलां, सुनां, जावई मुलींनी पंच्याहत्तर पणत्या पेटवून त्यांचं केलेलं औक्षण! कित्ती कौतुक! कित्ती समाधान! दोन्ही मुलगे, दोन्ही मुली, सुना, जावई कसे हॉलभर हवं नको ते पहात होते. सुना, जावई अवती-भवती रूंजी घालत होत्या....नंतर वेगवेगळे पोझीस घेऊन फोटो सेशन झालं, एकमेकांना घास भरवायचा कार्यक्रमही झाला. उत्साह, आनंद याना नुसत उधाण आलं होतं. खुप भाग्यवान आहेत, चांगल्या भरल्या गोकुळात नांदतात!..... मनोहररावांची पंच्याहत्तरीपण पुढच्याच वर्षी येईल...पण मुलं नातवंडांनी साजरा करायचा असतो हा दुर्मीळ सोहळा! आपला साजरा

करायला आहे कोण? त्यांनी खोलवर निश्वा:स टाकला...

माधवीताईंना फार आवड घरभर गजबजलेल्या लोकांची! त्या तशाच फॅमिलीतून आल्या होत्या. त्यांच्य वाड्यात तीन काका, त्यांची मुलंबाळं, एक विधवा आत्या, आजोबा एवढे सगळे गुण्यागोविंदाने नांदत. पण इथे मनोहर केसरकरांच्या फॅमिलीत लग्न होऊन आली नी लोकच दिसेनात! मनोहर, त्यांची आई नी लग्नाची नणंद एवढच काय ते कुटुंब. दोन वर्षात नणंदही लग्न होऊन गेली....रहाता राहिले मनोहर, माधवी नी सासूबाई! माधवीताई व सासू दोघींच दिवसभर घरात असत. मनोहररावांची फिरती नोकरी होती. मेडिकल रिप्रेझेंटेटीव्ह होते ते! सकाळी जायचे नी संध्याकाळी घरी परतायचे. घर खायला यायचं माधवीला! हळू हळू तीही सवय झाली. माधवी गरोदर राहिली तेव्हा सहाव्या महिन्यावर जमीनीवर घसरून पडली. लागलं नाही, पण बाळंत होईस्तोवर हालचाल करण्यावर बंदी आली. सासूने, मनोहरने खूप जपलं, बाळंतपणात खूप कॉम्प्लीकेशन्स झाली. मुलाच्या व माधवीच्या ब्लड ग्रूप मधे पोझीटीव्ह-नेगेटीव्हचा फरक होता. कसंतरी बाळाला वाचवलं. माधवीपण सिरियसच होती. डॉक्टरांनी आणखी चान्स घ्यायला बंदी केली नी एकुलत्या एक मुलावरच समाधान मानावं लागलं.

मुलाचं नाव समर्थ ठेवलं. त्याला तळहातावरच्या फोडाप्रमाणे जपत त्याला वाढवलं. तोही आई आई म्हणत तिच्या मागे मागेच असायचा. कॉलेजमध्ये जायला लागला नी शेजारी एक ख्रिश्चन फॅमिली राहायला आली. सिंथीया समर्थबरोबरची. त्याच्याच वर्गात होती. शेजारीच असल्याने घरी ये-जा चालायची. शेवटच्या वर्षाला असताना समर्थने गौप्यस्फोट केला. त्याचं सिंथीयावर प्रेम होतं व त्याला तिच्याशीच लग्न करायचं होतं. घरात नुसता हा:हा:कार झाला. मनोहररावांनी व्हीलनची भुमिका घेतली. शेवटी व्हायचं तेच झालं. दोघंही पळून मेले. तेव्हापासून ना पत्र लिहिलं, ना फोन केला....कुठं असेल समर्थ? कसा असेल तो? असं कां वागला तो? एका क्षणात मायेची सगळी बंधनं तटातट तोडून दिली! माधवीताईंच्या डोळ्यांच्या कडा पाण्यांनी भरल्या. गॅसवरच दूधही दिसेना....

चहा गाळून त्यांनी मनोहरावांना हाक मारली. एरवी अखंड बडबड करणारी माधवी गप्प गप्प पाहून मनोहररावांनी माधवीला खुणेनेच काय झालं म्हणून विचारलं. मानेनंच काही नाहीच उत्तर देऊन ती टेबलावर रेघोट्या ओढत राहिली. ''आठवण आली समर्थची?'' शांततेचा भंग करत मनोहर म्हणाले. ''हं!'' दिर्घ सुस्कारा सोडत ते म्हणाले, ''मी पण मघाचपासून विचार करत होतो....किती छान झालं कालचं फंन्शन!....माझीही पंच्याहत्तरावी आलीच की पुढच्या वर्षी!....पण दोघेच काय म्हणून साजरी करणार?....ती मुला नातवंडानी साजरी करायची असते.''

''मग? आता का पश्चाताप करता? त्या वेळी अगदी हिटलर संचारला होता तुमच्यात!..... कसे वागलात?...अगदी पुराण मतवादी....घरची परंपरा जपणारा माणूस होतात तुमी...आता या वयात पश्चाताप करून काय फायदा?....कुठं असेल पोर कोण जाणे! कसा असेल?'' माधवीने एवढा वेळ महातप्रयासाने दाबून ठेवलेले अश्रू खळ्ळकन् बाहेर आले. तसं दु:खी अंत:करणानं मनोहर तिच्या खांद्यावर थोपटत राहिले....

''कां असं ताड्ताड् बोललात हो माझ्या मुलाला? आधीच भित्रा ससा तो!....आणखीनच घाबरून गेला तुमचा तो अवतार बघून!....काय झालं असत, जरा नरमाईनं घेतलं तर?.....कोवळं वय....

झालं प्रेम! प्रेमाला कुठं कळते जात नी धर्म?..... शेजारीच रहायची, घरात सतत ये जा असायची.... आवडली त्याला! पोरगी होती पण लाघवी!....मग ख्रिश्चन असली काय, नी हिंदू काय...रूळली असती हळू हळू आपल्या घरात!'' माधवीताईचा आवाज हळू हळू रागीट होऊ लागला.

"अगं! आता कळतंय मला ते आजूबाजूला पाहतो....जिकडे तिकडे हेच चित्र दिसतंय.....थोड्या फार फरकाने!....पण तेव्हा अशी परिस्थिती नव्हती! कर्मठ विचारात वाढलेलो मी.....शिवाय आईनेही अन्नपाणी वर्ज्य केलं!....शिवाय....खरं सांगू?.... तो असं करेल असं वाटलंच नव्हतं मला....वाटलं, घाबरेल, विचार बदलेल, आम्ही पसंत केलेल्या मुलीशी गपगुमान लग्न करेल....थोडे दिवस होईल त्रास! पण हळू हळू सगळं मार्गी लागेलं.....पण हा पळून गेला तिला घेऊन...बरं, एखाद पत्र तरी पाठवावं! फोन तरी करावा.....अगदी संबंधच तोडून टाकले....'' आता मनोहररावांचा आवाजही कापरा झाला. डोळ्यातले अश्रू बाहेर यायच्या आत ते झटकन् खोलीबाहेर गेले.

वातावरणातली उदासीनता वाढतच राहिली तसं ताण हलका करण्यासाठी ते लायब्ररीची पुस्तक घेऊन निघाले. वेगळ्या वातावरणात मनाची परिस्थिती बदलेल या आशेन लायब्ररीत गेले.

आंघोळ करून, पूजेसाठी फुलं काढायला परडी घेऊन माधवीताई बागेत आल्या. बागेतली झाडं फार उंच वाढली होती. फुलं वर हेलकावे खात होती. वाऱ्याबरोबर पण हाती काही लागेनात.

"कित्तीदा सांगितलं यांना...एका काठीला हुक लाऊन द्या....जमत नाही मान वर करून फुलं काढायला म्हणून...'' माधवी ताई बडबडू लागल्या.

इतक्यात एक मुलगा तिथून जात होता. तिला पाहून थांबला व विचारू लागला. "आजी! थांबा, मी काढून देतो.'' उडी मारून फांद्या वाकवून त्याने हीऽऽ फुलं काढून दिली. "पुरे?'' ह्यानं फुलांनी शिगोशीग भरलेली परडी पुढे करत विचारलं.

"अं....हो हो! भरपूर झाली!'' त्या तंद्रीतून बाहेर येत म्हणाल्या. "नाव काय गे बाळ तुझं? कुठं राहतोस? नवीन दिसतोस.'' त्या प्रेमाने विचारू लागल्या.

"मी? मी आराध्य, इथं तुमच्या शेजारच्याच बिल्डींगमध्ये वरच्या फ्लॅटवर रहातो.''

साऊथ इंडियन दिसतोय. त्याला न्याहाळत माधवीताई मनातल्या मनात म्हणाल्या. त्यांच्या शेजारच्या बिल्डींगमधे नोकरी करणारी, शिकणारी अनेक मुलं रहात. ते दोघंही कौतुकाने त्या तरूण पोरांना पहात पण त्यांचं या म्हातारा म्हातारीकडे लक्षच नसायचं. हा पोरगा वेगळा होता. चांगले संस्कर झालेले दिसत होते.

देवपूजा आटोपून स्तोत्र म्हणता म्हणता का कोण जाणे तो मुलगाच सारखा डोळ्यासमोर येत राहिला. बिच्चारा! आई वडिलांपासून दूर शिक्षणासाठी आला असेल. कोण आहे मायेचं जवळ?....कधी सणावाराचं गोडधोड केलं तर द्यायला हवं....कां कोण जाणे त्या पोरानं हुरहुर लावली.

संध्याकाळी फिरायला निघताना माधवीताईनी विचारलं, "आज देवघर कसं फुलांनी भरून गेलं होतं नं? प्रसन्न वाटलं!'' "हो! अगं राहिलंच विचारायचं! कशी काढलीस फुलं?'' "तुम्ही नाही कां, छाऽन काठी करून दिलीत हुक लावलेली!'' त्यांना चिडवत माधवीताई म्हणाल्य. मनोहरराव गप्प चालत राहिले. मग माधवीताईनाच रहावलं नाही. त्यांनी त्या मुलाचं कौतुक केलं.

"अगं, तोच कां? काळासावळा....चष्मीस!

काल माझ्या पिशव्या आपल्या बाईकवरून गेटपर्यंत पोचवल्यान!....चांगला मुलगा आहे.'' मग ते दोघं आपापल्या विचारात गुंग होऊन वाट तुडवू लागले....

पावसामुळे घराबाहेर खुप निसरडं झालं होतं. कितीही पाय जपून ठेवले तरीही एका सकाळी मनोहरराव घसरून पडले. त्यांना उठताही येईना नी हाक मारताही येईना. ते उठायचा प्रयत्न करतच होते इतक्यात गेटचं दार वाजलं व धावत तो मुलगा आला. त्यांनं आपल्या हातांनी आधार देत मनोहररावांना उठवलं व भक्कम बाहुंचा आधार देत घरात नेलं.

''काय झालं...का...य?'' माधवीताई किंचाळत समोर आल्या.

''काही नाही! जरा शांत हो....घसरलो जरा!'' तिला हाताच्या इशाऱ्यानं शांत करत मनोहरराव म्हणाले.

त्या मुलान त्यांना कॉटवर बसवलं. आपणच स्वयंपाकघरातून पाणी घेऊन आला. ''आजोबा, लागलं नाही ना, फार? सूज वगैरे आली नाही ना? पाहू... पाहू!'' त्यानं माधवी ताईकडे मूव्ह मागून ते बरच रगडलं.

''अरे, खरंच काही लागलं नाही रे! घाबरलो मी....या वयात काही झालं तर....'' परक्या पोरांन दाखवलेल्या आपुलकीने ते भारावून गेले.

''माझ्याकडे ब्रुफेन आहे....आलोच!'' तो लांब लांब ढेंगा टाकत गेलासुद्धा!

नशीबाने जास्त लागलं नव्हतं. ब्रुफेनने ते जाणवलं देखील नाही. दिवसभर माधवीनं त्यांना कॉटवरच हलू देखील दिलं नाही. दोघंही त्या पोराचं कौतुक करत राहिले दिवसभर.

संध्याकाळी दार वाजवत तो खांद्यावर बॅग घेऊन आत आला. सरळ कॉटकडे गेला. तेव्हा ते दोघेही आपली आवडती सिरीयल पहात होते. ''आजोबा, कसे आहात?'' म्हणत कॉटवर बसला. त्यांना खुप लाजल्यासारखं झालं. कोण कुठला पोर नी आपली एवढी काळजी करतोय....त्याचं मन सुपाएवढं झालं. माधवीताईनी त्याला चहा फराळ देत चौकशी केली......तो मुंबईचा डेंटल कॉलेजमध्ये ॲडमीशन मिळाली होती. त्याला एक बहिण होती. वडिल लेक्चरर होते व आई टिचर...

त्यानंतर आराध्य या ना त्या कारणानं घरी येत राहिला. कधी मनोहररावांना बाईकवर बँकेत ने, कधी फार्मसीतल्या गोळ्या, औषध आणून दे, कधी आर्जीबरोबर देवळात जा. एवढं की दोघांच्या तोंडी दिवसभर त्याचंच नाव असे. गोडधोड केलं, सणवार असला की त्याला जेवायला बोलवत. त्यांच्या व्हरांड्यात उभं राहून हाक मारली की खिडकीतून ओ द्यायच्या.

दिवस भराभर पळत होते. कधीच एक वर्ष संपलं. एक दिवस त्याला मनोहररावांनी हाक मारली पण तो खिडकीतून डोकावला नाही. संध्याकाळी ग्राऊंडवर फुटबॉल पण खेळायला आला नाही. मग माधवीताई काळजीने दुखऱ्या पायावर हात ठेवत पायऱ्या चढून वर गेल्या. दार ढकलले तर कॉटवर आराध्य पांघरूण लपेटून झोपला होता. कपाळाला हात लावून पाहिलं तर कडकडीत लागलं. मग माधवीताईंनी वेळ केला नाही. शेजारच्य फ्लॅटमधल्या मुलांची मदत घेऊन त्याला घरी आणले. डॉक्टरांना बोलावलं. रात्रभर त्याच्य कपाळावर पट्ट्या ठेवत दोघेही जागले. पहाटे त्याचा ताप उतरला. कण्हणं पण थांबलं. मग दिवसभर ताप आला नाही. पण विकनेस होता. मग आठ दिवस माधवीताईंनी त्याला बळजबरीनं ठेऊन घेतलं. खुप उत्साहात होते, दोघं नवराबायको. त्याचं हवं नको

पाहताना दोघांना वेगळाच आनंद मिळत होता.

आठ दिवसांनी आराध्य बॅग खांद्यावर टाकून निघाला तेव्हा त्याचे पाय जड झाले होते. मनोहरराव व माधवीताईंची परिस्थितीही काही वेगळी नव्हती. जेव्हा आराध्य वाकून पाया पडला तेव्हा मनोहररावांना गहिवरून आलं. त्याला पोटाशी धरून ते म्हणाले, ''किती लळा लावलास रे बाळा! तुझ्याशिवाय आता घर खायला येईल.....घरात एक प्रकारचं चैतन्य वावरत होतं बघ तुझ्या रूपानं....आता एवढ्या मोठ्या घरात एका टोकाला मी नी एका टोकाला ती!'' माधवीताईंनी ही डोळ्यांना पदर लावला. त्या मनातलं पटकन बोलून गेल्या, ''अहो, मग तो राहिना का आपल्याच घरात...., शिक्षण होईस्तोवर आपल्यालाही आधार नी त्यालाही!'' मनोहरराव तिच्याकडे पहातच राहिले.... म्हणाले, ''किती समर्पक बोललीस गं तू! हे नव्हतं आलं माझ्या डोक्यात.'' थोडे आढेवेढे घेऊन, मीनीमम् चार्जीस द्यायच्या अटीवर आराध्यही तयार झाला...

आता माधवीताई मनोहररावांचं आयुष्यच आराध्यच्या भोवती गुंफून गेलं. तो त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक बनला. त्याच्या आवडीचं घरात शीजू लागलं. कधी कधी माधवीताई उदास होत. विचार करत की हा मुलगा उद्या शिक्षण संपल्यावर निघून जाईल....मग काय? पण आपल्या विचारांची साखळी तिथंच तोडत त्या म्हणत...सध्या आपण खूप आनंदात आहोत, त्याचा पुरेपुर उपभोग घेऊया... नंतरचं नंतर पाहू...कधी कधी रिकाम्या वेळेत माधवीताई आराध्यच्या डोक्याला मायेनं तेल लावत. त्याला मागच्या सगळ्या समर्थच्या आठवणी सांगत. आराध्यच्या आवडी, त्याच्या लकबी कशा समर्थशी मिळत्या जुळत्या आहेत ते सांगत.

होता होता, मनोहररावांचा पंच्याहत्तरावा वाढदिवस उजाडला. सकाळपासून माधवीताईंची लगबग चालली होती. ते तिघं देवळात गेले. कुलदेवतेची पूजा, अभिषेक केला. दुपारी मनोहररावांच्या आवडीचे बहुतेक सगळे पदार्थ केले. संध्याकाळी मात्र आराध्यनी सांगितलं की आता वाढदिवस आपण आपल्या पद्धतीने साजरा करणार....

आराध्यनी दोघांना चांगले कपडे घालायला लावले. एवढंच काय, माधवीताईंना दागिनेही घालायला लावले. टॅक्सीने ते एका हॉटेलमध्ये गेले. असं हॉटेल ते प्रथमच पाहात होते, त्यामुळे ते बावरल्यासारखे झाले. हॉटेलमधला एक स्यूट बुक केला होता. आतून तो फुलांच्या माळांनी सजवला होता. दारात रांगोळी घातली होती. दिवे लावून रोषणाई केली होती. तो थाटमाट दोघे नवराबायको पहातच राहिले.

त्यांना बसवून आराध्यने सांगितले, ''आजोबा! आजी! आज तुमच्या वाढदिवशी मी तुम्हाला दोन मोठी गीफ्टस् देणार आहे. दोन्ही अनमोल आहेत....पहिलं गीफ्ट! आजोबा, आजी माझं नाव आहे आराध्य समर्थ केसरकर....मी सख्खा नातू आहे तुमचा!'' त्याने दोघांना पायाला हात लावून नमस्कार केला. दोघे नवराबायको हबकून गेले होते. इतके की त्याला मीठीत घ्यायचं सोडून, एकमेकांचे हात घट्ट धरून फक्त रडत राहिले.

''आजी, तुम्ही जसं आमच्यासाठी तडफडत होता, तसंच आम्ही ही तुमच्यासाठी तडफडत होतो. तुमच्या गोष्टी ऐकतच आम्ही मोठे झालो. पप्पा सतत तुमची आठवण काढून उदास व्हायचे. शेवटी मी ठरवलं की या तीन ताटातुट झालेल्या जीवांना एकत्र आणायचंच! आणि देवानंही मला साथ दिली. मला इथंच ॲडमीशन मिळाली. मग मी थेट तुमच्या शेजारी रहायला आलो. तुम्हाला रोज मी खिडकीतून बघायचो. शेवटी हळूच मी तुमच्या एकलकोंड्या जीवनात प्रवेश केला.....माझ्या प्लॅनची सगळी स्टोरी मी पप्पांना

फोनवरून कळवत होतो....हे पहा, तेही आलेत तुम्हाला भेटायला....."

ओठावर हसू आणि डोळ्यांत आसू घेऊन समर्थ आत आला. माधवीताई उठून धावत आल्या मुलाच्या चेहऱ्यावरून आपला सुरकुतलेला हात फिरवत राहिल्या. पंधरा वर्षांची नात पाया पडायला वाकली तेव्हा मनोहररावांनी झटकन् तिला मिठीत घेत तिच्या कपाळाचं चुंबन घेतलं. हा सोहळा साश्रु नयनांने दूर उभं राहून पहाणाऱ्या सुनेला त्यांनी जवळ बोलावलं व पोटभर आर्शीर्वाद दिला. सर्वांनी आनंदोत्सव साजरा केला....हास्यकल्लोळात पूर्ण फॅमिली बुडून गेली. आज त्यांना कोणी उपरं माणूस नको होतं.

रात्री गाडीतून घरी जाताना माधवीताई हळूच मनोहररावांना कोपर मारत म्हणाल्या, "काय हो, कसा झाला पंचाहत्तरावा वाढदिवस?" आणि सगळी फॅमिली परत हस्यकल्लोळात बुडून गेली. दोन्ही हात कानावर ठेवत माधवीताईनी हाताची बोटं कडाकडा मोडली. "इडा पिडा टळो" त्या म्हणाला.

❖ ❖ ❖

"आपली मुले : जबाबदारी की गुंतवणूक?"

लक्ष्मी शि. कामत

"मुले ही देवाघरची फुले" आपली मुले किंबहुना आताच्या काळात आपलं मूल असं म्हटलं तर काही गैर होणार नाही. कारण सद्याच्या काळात बहुतेक कुटुंबात एकच मूल असतं. कारण आताचा काळ हा पूर्वीसारखा नाही. पूर्वी एकत्र कुटुंब पद्धतीत मुलांचा जन्म होऊन ती थोडी मोठी झाली की ती आपल्या भावंडांबरोबर वाढायची आणि आजी आजोबांच्या कुशीत सुसंस्कारित व्हायची त्यासाठी आई वडीलांना फार मोठे कष्ट घ्यावे लागत नव्हते. त्यामुळे मुलांची संख्या कितीही असली तरी आईवडीलांना त्यांची मोठीशी चिंता नसायची पण ती मुले इतर भावंडांच्या सान्निध्यात फुलायची.

पण आताचा काळ फार बदललेला आहे. आजची महिला ही चूल आणि मूल एवढ्यातच समाधान मानत नाही. ती पुरुषाच्या बरोबरीने शिक्षण घेताना पहायला मिळते. प्रत्येक क्षेत्रात ती चमकताना दृष्टीस पडते. स्त्रीची शक्ती ही पुरुषापेक्षा काही ठिकाणी सरस ठरताना पहायला मिळते. ती आपलं करीअर करताना दृष्टीस पडते. स्त्री जेव्हा शिकत असते तेव्हा तिचीही काही उद्दीष्टे असतात. पुढे जेव्हा लग्न होऊन ती सासरी जाते तेव्हा ती अनेक नाती जपत जपत वावरत असते. असा तिचा प्रवास चालू असतानाच

तिला मातृत्त्वाची चाहुल लागते आणि ती पुरती मोहरुन उठते. मातृत्त्व प्राप्ती ही स्त्रीच्या जीवनाची पूर्तता. जेव्हा मुलांचा जन्म होतो तेव्हा ती इतर सर्व नात्यांना थोड्या काळाकरता विसरते. ती त्यावेळी आपल्या अपत्याचीच माता असते. या सर्व स्थित्यंतरांमध्ये तिच्या पतीने, तिच्या घरच्या इतर माणसांनी तिला सांभाळायला हवे. कारण त्यावेळी ती अतिशय नाजूक अशा मन:स्थितीतून जात असते.

प्रत्येक माता ही आपल्या अपत्याचे कोडकौतुक करते. त्याचे संगोपन अतिशय चांगल्या रितीने करते. पण ह्या सर्व कामांमध्ये तिच्या पतीने तिला साथ द्यायला हवी. तसेच मुलगा किंवा मुलगी असा भेदभाव न करता सारखीच वागणूक द्यायला हवी.

आपले मूल हे सुसंस्कारित बनवणे ही खरं तर प्रत्येक मातापित्याची जबाबदारी आहे. कारण त्या बालकाचं पालकत्त्व स्विकारणं हे आपलं काम असतं. आई किंवा बाप होणं कठीण नसतं पण एक सुजाण पालक होणं कठीण असतं. आपलं मूल हे नेहमीच चांगल काय वाईट काय यात फरक पाहायला शिकल पाहिजे व त्यातून चांगल ते घेण्याचा व वाईट ते सोडून द्यायचां विवेक त्यांच्यामध्ये निर्माण करणे हेही पालकांच काम. कारण उत्तम चारित्र्याची पिढी निर्माण झाली तर ती आपल्या देशासाठी ती एक उत्कृष्ट अशी अशी गुंतवणूक ठरणारच आहे पण पालकांनी पाहताना मुलाकडे गुंतवणूक म्हणून कधीच पाहू नये.

आपण जबाबदारारीने मुलांना वाढवत असताना आपल्या कृतीतूनच मुलांना धडे देऊ शकतो. तसेच शाळांमधूनही असे वातावरण निर्माण व्हायला हवे. खूप शिकलेली मुले सुसंस्कृत असतातच असे नाही. मुलांमध्ये फक्त पैसा म्हणजे सर्वस्व अशी भावना निर्माण होऊ देता कामा नये. तसेच पैशासाठी आपले स्वत्त्व गहाण टाकणाऱ्या लोकांपासून नेहमीच मुलांना सावध रहायला शिकवले पाहीजे. किंबहूना लहान मुलांना गरजेपेक्ष जास्त वस्तूंची चटक लावू देऊ नये. नेहमीच त्यांच्याकडे आपण जबाबदारीने पाहीले पाहीजे. उद. नवरा बायकोत काही मतभेद असतील तर ते मुलांसमोर उघडे करू नये व मुलांसाठी तडजोडही करावी. कारण मूल हे आपल्या संसारवेलीवर उमललेलं फूल असतं ते कोमजू न देणं हे आईवडीलाच कर्तव्य असतं.

दुसरी एक गोष्ट म्हणजे मुलांकडून कोणत्याही अपेक्षा ठेवू नये कारण अपेक्षा ठेवल्याच नाहीत तर अपेक्ष भंग होण्याचा प्रश्नच उद्‌भवणार नाही. उदा. एखाद्या मुलाने त्याच्या लग्नानंतर आपल्या पत्नीबरोबर दुसरीकडे राहाण्याचा प्रस्ताव मांडल्यास त्यामध्ये मोठेसे काही गैर आहे असे वाटून न घेता संमती दिल्यास आपल्यालाही त्रास होणार नाही.

आपलं मूल किंवा मुले कुठेही असली तरी चालतील पण ती सुसंस्कृत, सुसंस्कारित असून त्यांच्याविषयी चांगल ऐकायला मिळाल तरी आपण जबाबदारीने वागून त्याचं पालनपोषण योग्य प्रकारे केलं असं म्हणता येईल. तसेच काहीना अशी सवय असते की ती माणसे आपल्या मुलांना खूपच दबावाखाली ठेवतात व प्रत्येक गोष्टी आपणच करून देतात. तसे न करता काही वेळा मुलांवर जबाबदारी टाकून त्यांना निर्णय घ्यायला दिला तर ती हुशारीने आपला निर्णय आपणच घ्यायला सक्षम बनतात. शेवटी ठराविक काळापर्यंतच आपण आपल्या मुलांना साथ-सोबत करू शकतो त्यानंतर मुलाला आपलं स्वत:च व्यक्तिमत्त्व निर्माण करायचं असतं.

आजची पिढी व्यसनांनी भरलेली तसेच सत्तालालसेला चटावलेली तसेच अनेक वाईट गोष्टींना आपल्या जिवनात स्थान दिलेली दृष्टीस पडते. त्याचे

कारण आपण म्हणजेच पालक कुठे तरी कमी पडतो व दूरदर्शन किंवा इतर बाह्यमाध्यमाचा त्यांच्यावर पडणारा प्रभाव जास्त असेच आहे. ह्यावर उपाय म्हणजे लहानपणापासून मुलावर लक्ष दिलं पाहिजे. काही पालकांना वाटते आपण खूप महागडी खेळणी मुलांना दिली की आपली जबाबदारी संपली. पण तसे न करता मुलांना वेळ देणं महत्त्वाचे. आपण त्यांच्याशी खेळले पाहिजे. त्यातूनच त्यांच्यावर सुसंस्कार घडवले पाहिजेत. त्यासाठी मुलांना आदर्श व्यक्तींची चरित्रे आणून वाचून दाखवावीत मग त्याना हळूहळू वाचनाची गोडी लागेव व ती दूरदर्शन सारख्या माध्यमाच्या आहारी जाणार नाहीत. कारण दूरदर्शन हे असे माध्यम आहे की ज्याच्यामुळे अनेक चांगल्या गोष्टीही आपण घरबसल्या पाहू शकतो. पण चांगले काय याची आपल्या मुलांना आपणच माहीती करुन दिली पाहीजे नाहीतर ती नको तेच कार्यक्रम पहात राहतील. आपणही दिवसातला काही वेळ वाचन करावं. म्हणजे आई-बाबा वाचन करतात म्हणून मुलेही वाचू लागतील. आपणच जर टिव्हीवरील एखादी मालिका पाहण्यात गर्क राहून मुलांकडे दुर्लक्ष करत गेलो तर मुलेही तसच करायला लागतील.

आहाराविषयी दुरदर्शनवर दाखवतात त्या जाहीराती निव्वळ मालाचा खूप वाढवण्यासाठीच असतात. त्यातली आईही खरी नसते आणि तिने बनवलेला पदार्थही खरा नसतो. तो फक्त पैसे मिळवण्यासाठी निर्माण केलेला आभास असतो. हे जर मुलांना पटवून दिले तर ती तसले पदार्थ मागत नाहीत. याबाबतीत शिक्षकांचा व पालकांचा समन्वय असणे खूप गरजेचे. वर्गात जी गोष्ट शिक्षक सांगतात तीच गोष्ट जर घरी आई घरी सांगत असेल तर बालमनाचा गोंधळ उडत नाही. पण नेमकं वर्गात जे सांगितलं जात त्याच्या उलट आईनं सांगितलं तर मात्र बालमनाचा गोंधळ उडतो. म्हणून एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की पालकांचा शिक्षकांशी वारंवार सुसंवाद व्हायला हवा.

यासाठी एक गोष्ट म्हणजे आपली मुलं ही आपली केवळ जबाबदारी आहे. म्हणूनच त्यांच्याकडे पाहावे व त्यांना वाढवावे ती गुंतवणूक आहे असे म्हणून कधीच पाहू नये पण जर आपण जबाबदारीने मुलांचे पालनपोषण केले. त्यांना वाढवले तर आपल्या ह्या कार्यामध्ये आपल्याला नक्कीच यश येईल व आपली पुढची पिढी जबाबदार, सक्षम अशी निर्माण झाली तर आपल्या देशाच्या दृष्टीने ती एक गुंतवणूकच असेल व त्या गुंतवणूकीमध्ये प्रत्येक आईवडीलांचा पालकांचा खारीचा वाटा असेल यात शंकाच नाही.

❖ ❖ ❖

भेट

डॉ. सौ. रेखा पौडवाल

तो चौदा फेब्रुवारीचा दिवस होता. व्हेलेन्टाईन डे. प्रेमीकांचा दिवस. आज तिला त्याची राहुन राहुन आठवण होत होती. त्याला डोळे भरुन पाहण्याची आणि त्याचा आवाज ऐकण्याची तिची इच्छा अनावर झाली तेव्हा तिने झटकन मोबाईल उचलला. भरभर नंबर डायल करु लागली. अचानक ती थांबली. मोबाईलवर त्याच्याशी बोलू की नको? त्याला आवडेल की तो रागावेल? ह्या विचारांच मनात द्वंद्व सुरु झालं.

मनावर ताबा ठेवण्याचा तिने प्रयत्न केलातरी हृदयाच्या स्पंदनासमोर तिला हार खावी लागत होती. अस्वस्थेचा भुंगा मन कोरत होता. त्याला निदान त्यादिवशीतरी फोन केल्यावाचून तिला चैन पडणार नव्हती. शेवटी होतं नव्हतं ते सार अवसान गोळा करुन तिने त्याचा मोबाईलवर नंबर फिरविला. त्याचा मोबाईल नेहमीप्रमाणे आजही बंद असेल का? नाहीतर एन्गेज्ड तर नसेल ना? निराशेच्या झोपाळ्यावर मन हिंदोळे खात असतानाच त्याच्या फोनची रिंग वाजू लागली. आपण जणू गड जिंकला याप्रमाणे तिचा आनंद, गगनात मावेनासा झाला.

'हॅलो' तिकडून त्याचा स्वर कानी पडताच तिचं हृदय जोरजोराने धडधड करु लागले. सर्वांग

रोमांचीत झालं. त्याला आपल्या मनातल कसं सांगायचं हा विचार करीत असतानाच 'मला आज तुला भेटायचं आहे' असं एका दमात स्वतःच्या नकळत ती बोलून मोकळी झाली. बोलून झाल्यावर तिने एक दिर्घ श्वास सोडला आणि तिकडून होकार येताच आपले पाय जमीनीवर टेकत नाहीत, आपण हवेत तरंगत असल्याचा तिला भास झाला. दुपारी साडेतीनला मला थोडा वेळ मोकळा आहे तेव्हा तू भेटायला येऊ शकतेस असे जेव्हा त्याने सांगितले तेव्हा तिच्या मनाचा मोर थयथय नाचू लागला.

तिचं घर आणि ऑफिस अगदी जवळ जवळ असल्याने लंचसाठी ती घरी आली. घड्याळ्याने दीडचा ठोका दिला. तिला आणखीन दोन तास त्याच्या भेटीसाठी प्रतीक्षा करावी लागणार होती. प्रतिक्षेचा तो एक एक क्षण अगदी युगासारखा तिला वाटू लागला. त्या दीर्घ प्रतिक्षेत्त्या काळात एक प्रकारचं अस्वस्थपण, हुरहूर तगमग, एका अनामिक प्रीतीच्या भावनेने आनंदी होणं आणि वेळ निसटत नसल्यामुळे व्याकुळ होणं या सांमिश्र भावभावनांचं दडपण तिच्यावर वाढत गेलं. तिच्या मनाची आतुरता उतू जाणाऱ्या दुधाप्रमाणे झाली होती. ती जाण्याच्या तयारीला लागली. फेसवॉशने प्रथम तोंड धुतलं, पावडर-कुंकू लावलं, आता साडी नेसू की चुडीदार? त्याला काय आवडेल? माझ्यावर काय जास्त शोभून दिसेल? हा विचार करीत ती कपाटातील कपड्यांची उलथापालथ करु लागली. कपाटातील त्या हिरव्या-पिवळ्या चवकडीच्या चुडीदाराकडे तिचे लक्ष गेले आणि तो चुडीदार तिच्या डोळ्यात लगेच भरला. कारण 'तो' सुद्धा नेहमी चवकडीचाच शर्ट घालतो हे तिला चांगले ठाऊक होते.

ती लगबगीने ऑफिसमध्ये आली. तिथलं काम पटापट आवरलं. खरं तर आज तिचं कामात लक्ष लागणारच नव्हतं. त्याला भेटायला जायचंय...... समुद्राला मिळण्याकरिता लगबगीने धावणाऱ्या नदीची आतुरता तिच्या रोमरोमात संचारत होती. त्या कल्पनेन तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहत होते. तिच्या ऑफिसपासून त्याचं ऑफिस बऱ्याचं अंतरावर होतं. इतकं दूर होतं की तिला दोन बसेस बदलाव्या लागणार होत्या. याचाच अर्थ प्रवासाचा क्षीण तिच्या चेहऱ्यावर उतरणार होता. घामेजलेल्या, मलूल चेहऱ्याने त्याच्यासमोर जाण्याची तिची इच्छा नव्हती. तिला आपला ताजातवाना, गुलाबाच्या फुलासारखा टवटवीत चेहरा घेऊन त्याच्या भेटीला जायचं होतं. म्हणून तिने थेट टॅक्सी करुन त्याच्या ऑफिसमध्ये जायचं ठरवलं. भले मग टॅक्सीवाला कितीही पैसे मागो. अनेक दिवस मनातल्या मनात, अगदी मनाच्या सातपाताळात लपवून ठेवलेलं गुपित आज ती त्याच्यासमोर उघडं करणार होती. आपलं प्रेम प्रदर्शित करणार होती. त्या गोड मनोराज्यात ती इतकी गुंग होऊन गेली की टॅक्सी त्याच्या ऑफिससमोर केव्हा थांबली हे तिला समजलेच नाही. दिलेल्या वेळेवर ती तर पोहचली होती, मात्र तो पोहचला नव्हता. शिपायाने 'साहेब अजून आले नाहीत, थोडं बसा' म्हणत तिला वेटिंग रुममध्ये बसवलं. आपण चुकीचे तर ऐकले नाही ना? ती संभ्रमात पडली. पुन्हा त्याला फोन लावला. 'आपण दोन मिनिटातच ऑफिसमध्ये पोहचतो' असं जेव्हा त्याने मोबाईलवरुन सांगितले तेव्हा तिच्या जिवात जीव आला. तिने दुपारपासून दोनतास प्रतीक्षा केली होती. पण आता...... दोन मिनिटे प्रतीक्षा करणं तिला जड जात होतं. तिच्या मनाची नाजूक तार क्षणाक्षणाला ताणली जात होती.

पुरुषांची मने, अंतःकरणे दगडासारखी असतात. पण स्त्रियांची मने मात्र फुलांइतकी हळवी असतात. विरहाची झळ लागलीकी कोमेजून जातात.

तो विरह तिला असह्य होत होता. ती व्याकुळ झाली होती त्याच्या भेटीसाठी. ती स्वत:च्या स्वप्नरंजनात इतकी दंग झाली होती की शिपायाच्या 'साहेब आलेत' या आवाजाने भानावर आली. आता ही अस्मरणीय व आनंददायक भेट ठरेल या आशेने आणि अपेक्षेने तिने त्याच्या केबिनमध्ये पाऊल टाकले. आपण आत शिरताच तो सुहास्य वदनाने आपलं भरभरुन स्वागत करेल या तिच्या अपेक्षेला तडा गेला. कारण ती आत शिरल्यावरही तो फाईलमध्ये डोके खुपसून कामात व्यस्त राहिला. इकडे तिच्या प्रीतीला भरती आली होती आणि तिकडे....? गोठलेल्या पाण्यासारखा तो भावशून्य होता.

शेवटी नाईलाजाने तिने स्वत:च आपलं केबिनमधील अस्तित्व त्याच्या निर्दशनासं आणून दिलं औपचारिकता म्हणून त्याने तिच्यासाठी चहा मागवला. नंतर 'काही काम आहे कां? असा निर्विकार प्रश्न केला. काम.....छे! काम तर काहीचं नाही. मी केवळ तुझ्याच भेटीसाठी इतक्या दुरुन आली आहे. आणि ..... का आले हे तुला खरंच सांगावं लागेल का? माझ्या डोळ्यातील प्रीतभावांवरुन ते समजले नाही कां रे? की ते समजूनही तू न समजण्याचं नाटक करतो आहेस? मनातले भाव न कळण्या इतका खुळा तू नक्कीच नाहीस. हे सारे विचार तिच्या मनात थैमान घालीत होते. पण तोंडातून शब्द फुटत नव्हता. समुद्र शिंपल्यात घालून कधी कुणाला दाखविता येतो का? फुलाचे चित्र काढून त्याचा गंध कुणाला देता येतो का? प्रीतीची, प्रेमाची अनुभूतीही तशीच असते. ती बोलून व्यक्त करायची नसते. अनुभवायची असते. नजरेने नजरेतील भाव जाणून घ्यायचे असतात. हृदयाने हृदयाची भाषा जाणायची असते. प्रीतीचे संगीत कानी पडायला दोन माणसांच्या मनांच्या तारा आधी जुळाव्या लागतात.

त्याच्या भेटीसाठी तिची उत्सुकता किती शिगेला पोहचली होती! पण प्रत्यक्षात ती भेट अपूर्णच ठरली. सतत जाचत आलेली एकटेपणाची टोचणी त्याच्या सहवासातही तशीच कायम राहिली. तिला वाटलं होतं, त्याने बेगडी प्रतिष्ठचं कवच तोडत तिच्याजवळ यावं, तिला आपलं म्हणावं. कदाचित त्यालाही तसचं वाटत असावं पण तसं तो करु शकत नव्हता. आपल्या मनातील भाव मनमोकळेपणाने व्यक्त करु शकत नसावा. दोघेही आपाआपल्या दृष्टीने अगदी बरोबर होती. पण त्याच्या बेर्पवाईमुळे तिच्या मनातल्या फुलांचे निर्माल्य झालं होते.

अपेक्षाभंगाच दु:ख हृदयात लपवून, चेहऱ्यावर स्मित हास्याचा मुखवटा धारण करून, धीटपणे हस्तांदोलन करून तिने त्याचा निरोप घेतला. येताना असणारा तिच्या सळसळता चैतन्याचा झरा पार ओसरला होता. जड पावलांनी त्याच्या केबिनच्या बाहेर निघून ती घरी परतली. घरी येताच पलंगावर तिने सर्वांग झोकून घेतले व उशीत तोंड खुपसून इतका वेळ चेपून धरलेल्या अश्रूंना तिने वाट मोकळी करुन दिली. अशी कोरडी, भावनाशून्य भेट होण्यापेक्षा त्याची भेट झाली नसती तरच बरं झालं असतं असं तिला वाटू लागलं. कारण भेट झाली नसती तर कधी ना कधी तो आपल्याला भेटेल ही आशा मनाची पालवी उल्हासित करण्यास व मनास उभारी देण्यास पुरेशी ठरली असती. माणूस आशेवर जगतो, मग ती आशा कितीही निराधार असो. माणूस स्वप्नावरही जगतो मग ती स्वप्नं कितीही असंभव असोत. ती आशा, तीं स्वप्नं दोन्हीची पूर्णता होऊ न शकल्याने प्रीतीचा जो बंगला. तिला संगमरवरी वाटला होता तो पत्त्यांचा ठरला होता.

❖ ❖ ❖

डॉ. रेखा पौडवाल

कधी कधी

कधी कधी आपलेच डोळे
आपल्याशीच खोटं बोलतात
जे बाघीतलेलं असतं
ते नाकारायला लावतात.

कधी कधी आपलचं मन
आपल्याशीच बंड करतं
जाणून बुजून अंर्त:मनाच्या
विरुद्ध वागायला लावतं.

कधी कधी आपलं हृदय
कारणाशिवायही स्पंदन करतं
समोरच्याला ठाऊक नसताना
त्याला भेटायला जातं.

कधी कधी आपलं अस्तित्व
परस्वाधीन होऊन जातं
दुसऱ्याच्या आहारी जावून
स्वत:लाच विसरायला लावतं.

❖ ❖ ❖

सूर्यबाला की कहानियों में समकालीनता

सपना सावईकर

लेखक द्वारा लिखा गया साहित्य अपने युग का समकालीन ही होता हैं। रचनाकार अपने समाज की छवि, अपने समय की यथार्थता को साहित्य में अभिव्यक्त करता हैं। यह समकालिनता रचना के उद्देश पर भी निर्भर करती हैं। वास्तव में समकालीनता का सीधा संबंध समसामीयकता से हैं। डॉ. अशोक भाटिया के अनुसार "वह रचना समकालीन कही जाएगी जो अपने समय के बोध को व्यक्त करें।"

समकालीन दौर में कई महिला रचनाकारों का लेखन कार्या जारी है, जिसमें सूर्यबालाजी का स्थान अपना अलग ही महत्व रखता हैं। सूर्यबालाजी हिंदी की एक सशक्त एवं सफल लेखिका है। यांत्रिक, आत्मकेंद्रित, स्वार्थ से व्याप्त परिवेश में इनकी कहानियों की सौहार्द्रयुक्त कोमल अनुबंधों की स्नेहमय, सुगंधमय स्वस्थ ताजी बयार एक सुखद अनुभूति जगाती है। इनकी कहानियाँ बौद्धिकता, मानवीयता और जीवन के लिए पोषक दार्शनिकता के तानों-बानों से ग्रंथित हैं।

आज़ादी के बाद से सब तक आतंकवाद, नक्सलवाद सांप्रदायिक दंगे, जातिय दंगे जैसी समस्याएँ दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही हैं। बाबरी मस्जिद जैसे नाजूक मामलों कां प्रभाव संपूर्ण भारत पर पड़ता

हैं। इन समस्याओं की वजह से समाज में हर समय भय का वातावरण फैला रहता हैं। कहीं भी दंगे हो तो उसका असर संपूर्ण देश पर पड़ता हैं। 'शहर की सबसे दर्दनाक खबर' इस कहानी में इसी बात को दर्शाया है। प्रस्तुत कहानी में कमाल साहब का नाम कर दिया जाता है, नेमप्लेट में सभी के नाम बदले जाते है और दंगेवालों को कमाल साहब चंद्रा टावर में रहते हैं, इस बात का पता न चले इसलिए कॉलनीवालों द्वारा पूरा खयाल रखा जाता हैं। वे सोचते हैं। - आखिरकर यह उनके साथ-साथ पूरी इमारत के सत्रह परिवारों की हिफाजत का सवाल हैं।'' वे कमाल साहब के परिवारवालों पर इतने बंधन लगाते हैं कि उस इलाके में उनका दम घुटने लगता है और वे अपने परिवार के साथ वहाँ से चले जाते हैं। सूर्यबाला की 'गृहप्रवेश' कहानी में भी यही दहशत चित्रित है। बीरू की बहन जब अपने भाई के गृहप्रवेश को जाने के लिए बच्चों के साथ तैयार होती है, तब उसका पति अपने ऑफिस से लौटकर उसे बताता है कि-जाना नहीं हो सकता, पूरे चौक एरिया में जबरदस्त सनसनी है। दुकानों के शटर खटाखट बंद हो रहे हैं। नई सड़क तक जिसे देखो, दुकान डलिया समेटे जल्दी-जल्दी घर भागने की फिराक में रिक्शा-ऑटो तलाश रहा था। अजब बदहवासी का आलम, बाजार, सड़क देखते-देखते वीगम।'' देढ़ महिने बाद जब वह अपने भाई के घर जाती है, तो देखती है कि रात के समय असुरक्षा की आशंका से उसके भाई ने गली के गुंडे को अपने साथ लाया है। घर पहुँचने के बाद वह देखती है कि भाई और भाभी किसी बात से परेशान हैं। उनके बीच बातें भी होती हैं तो वह भी चोरी, लुटपाट और दहशत भरे वातावरण पर। उनके बच्चे भी इस आतंक के प्रभाव से नहीं बच पाए हैं। वह देखती है कि भाई का मंटू सचमुच जाने कहाँ-कहाँ की पेटियाँ कमरबंद कसे, मुँह पर काला कपडा लपेटे, दुर्दांत डाकू बना खड़ा था और दोनों हाथों में पिस्तौल थामे खेल में वह अपने साथियों के साथ पूरे परिवार को धमका रहा था और घर की औरत को 'छमकछल्लो' संबोधित करता हुआ अपनी माँग पूरी न होने पर सबको गोलियों से भून दिए जाने की धमकी दे रहा था। उस घर के आस-पास के वातावरण से भयभीत, मंटू की माँ जब अपने पतिसे कहीं और जाकर बसने की बात करती है, तब लेखिका ने दुनिया भर की इस समस्या को अभिव्यक्त करते हुए लिख है लिखा है - ''पूछो इससे कि यह हिंदुस्तान ही नहीं बल्कि दुनिया के किस शहर में रहना पसंद करेगी, जो आज इसके लिए पूरी तरह निरापद हो''.

आज दुनिया में हम कहीं भी सुरक्षित नहीं हैं। वैज्ञानिक प्रगति ने जहाँ एक ओर विकास पाया है, वहीं दूसरी ओर आतंक के वातावरण को जन्म दिया है, जिसमें हर समय मृत्यु की आशंका बनी रहती है। गुंडागर्दी, चोरी, लुटपाट, आतंक भरे वातावरण में सामान्य लोगों का जीना मुश्किल होता जा रहा है। इन्हीं बातों का प्रतिबिंब उपयुक्त कहानियों में मिलता हैं।

देश को आजादी मिले ६६ साल बितने के बाद भी गरिबी की समस्या से आज़ादी नहीं मिली। सूर्यबाला की 'भुख्खड की औलाद' कहानी निम्नवर्ग के परिवार में व्याप्त विभिषिकाओं का उद्घाटन करती है। बैजनाथ और उसका परिवार अर्थाभाव और प्राकृतिक प्रकोप के यातना के चक्र में फँसा है। बैजनाथ अपनी जी तोड मेहनत और प्रामाणिकता के बावजूद भी भूखा ही है। न शहर न ही गाँव उसकी निम्नतम आवश्यकताओं की पूर्तिकर सकता है। पति की अनुपस्थिती में पत्नी सर्वनाशी बाढ़ में फँसी भैंस को बचाने के लिए अपने प्राणों की परवाह किए बिना

नदी में कूदती है। भैंस तो मरजाती हैं, लेकिन पत्नी जीवन भर अपंगता का शाप लिए जीवित रहती है। बैजनाथ के अनुसार भैंस का बचना ज्यादा जरूरी था जो कि उसकी आर्थिक दशा का आधार थी। लेखिका इस कहानी के माध्यम से इस से इस सत्य को उजागर करती है कि आज व्यक्ति से भी महत्वपूर्ण है वह वस्तु जो आर्थिक स्थिती का आधार हो।

आज समय बदल रहा हैं। मानव विकास के साथ-साथ परिवार में पारस्परिक आत्मीय संबंध में परिवर्तन दिखाई देने लगा है। नूतन परिस्थितियाँ, परिवर्तित परिवेश, नूतन आवश्यकताएँ आदि के प्रभाव परिवार पर लक्षित होने लगे हैं। बदलते परिवेश में नयी परंपराएँ नयी प्रथाएँ परिवार में शामिल होने लगी हैं। इन प्रथाओं और परंपराओं का प्रभाव परिवार के ढाँचे पर ही नहीं, परिवार के अंतर्गत संबंध और संवेदनाओं पर भी लक्षित होने लगा है। सूर्यबाला की कहानियों में पारिवारिक यथार्थ के धरातल पर स्थित परिवार का वास्तविक चित्रण हुआ है। इनके अंतर्गत व्यक्ति और परिवार का संघर्ष, घुटन, परिवार की आर्थिक स्थिती, उनका रूपागत परिवर्तन और व्यक्ति की स्वतंत्रता मुख्य हैं। परिवार में कुंठा, तलाक, टूटन, बिखराव बढते जा रहे हैं। बेरोजगारी मँहगाई दिन -ब-दिन बढ़ रही है। वर्तमान युग की विशेषता तीव्र गति और प्रतिस्पर्धा है, इसमें जो पिछड़ गया उसका अस्तित्व संकट में है।

सूर्यबालाजी की कहानियाँ - 'सुनो सुमित, सुनो सुलभ', 'सलामत जागीरें', 'गुफ्तगू' 'दूज का टीका' आदि में आज के भोगवादी जीवन की, और अधिक पाने की लालसा, स्वार्थ और अतृप्ति का रेखांकन किया है। भौतिक सुख और उपलब्धियों की अंधी दौड़ में मनुष्य स्नेह, ममता, त्याग जैसे मानवीय गुणों की बहुमूल्य नीधि खो रहा हैं। आज की पीढी के पास सबकुछ होने के बावजूद भी वह अतृप्त है। वह संवेदनहीन बनती जा रही है, उसकी परस्पर संवाद की कडियाँ टूट चुकी हैं। लेखिका अपनी कहानियों के माध्यसे नष्ट होते जीवन मूल्यों को बचाने का आग्रह करती है। बुद्धि तथा भावनाओं को अहमियत देकर मनुष्य-जीवन को स्वस्थ बनाने का संदेश देती हैं।'बाऊजी और बंदर' कहानि में परिवार में वृद्धों की समस्या और उनके साथ परिवारों के संबंध पर ही घर में, परिवार में मनुष्य के साथ कैसा व्यवहार किया जाता है यह दिखाया है।

आज नौकरी की जगहों पर प्रमोशन, डिमोशन, इंक्रीमेंट, करियर आदि बातें कहने-सुनने में सिर्फ थोड़ी सी नाप-जोख, महत्वाकांक्षा, तुलनात्मक प्रतिद्वंद्विता और व्यक्ति की घर से बाहर वाली जिंदगी से सरोकार रखती सी दिखती हैं। लेकिन ये वे प्रवंचनाएँ हैं जो व्यक्ति के समूचे व्यक्तित्व को तोड़-मरोड़क उसकी गरिमा और अस्मिता को लुंज-पुंज बनाकर उसे एक नाकारे जीव में बदलती हैं। इसी धरातल पर सूर्यबाल की 'पराजित', 'तोहफा' आदि कहानियों को देखा जा सकता है, जिनमें प्रमोशन पाने के लिए लोग किस तरह से वहशी बनते जा रहे हैं, इसका चित्रण हुआ है। आज शिक्षित युवा वर्ग को नौकरियाँ तो मिलती हैं लेकीन वे उसमें संतुष्ट नहीं रहते जिसकी वजह से यह बात नयी समस्याओं को जन्म देती हैं।

समकालीन दौर में गरीब बच्चों का शोषण भी समाज द्वारा किया जा रहा हैं। एक ओर बालमजदूरी दूर करने के लिए नारेबाजी करनेवाला समाज ही दूसरी ओर उनका शोषण करता है।'मटियाला तीत्तर', 'कपडे', इन संवेदनशील कहानियों का सृजन इसी धरातल पर हुआ हैं।

'तिलिस्म', 'क्या मालूम', 'सलामत जागीरें', 'कहा ना', 'न कित्री न', 'झील', 'सिर्फ मैं', 'कहाँ

तक', 'जैसी कहानियों में लेखिका ने नारी से संबंधित विविध समस्यओं को उभारा हैं। परिवार में स्थित नारी की विविध भूमिकाओं को निभाते हुए उभरनेवाली समस्याओं का चित्रण प्रस्तुत कहानियों में मिलता है। इनकी नारियाँ अपने अस्तित्व के साथ खोए हुए वजूद को फिर से ढुंढकर नई उम्मीद से जिंदगी जीने की शुरुआत करती हैं।

सूर्यबालाजी अपनी कहानियों में संवेदनशील स्थितियों का अंकन करने में सफल रही हैं। उनकी कहानियाँ पाठक के मन को छूती हैं और स्थितियों पर सोचने के लिए बाध्य करती हैं। इनकी कहानियों की भाषा संप्रेषणीय है। पात्रानुकूल एवं कथ्य को ध्यान में रखकर भाषा का प्रयोग किया है। कई कहानियों में बोलियों का प्रयोग मिलता है। कहावतें, मुहावरे, लोकोम्तियों का लेखिका ने कहानियों में उपयोग किया हैं। कई कहानियों में लोकगीत, लोककथाएँ भी मिलती हैं। इनकी कहानियों के शिल्प को देखा जाए तो लेखिका ने अधिकार कहानियों में नाटकीयता, सांकेतिकता, काव्यात्मकता, पत्र शैली, पूर्वदिप्ती शैली का उपयोग किया हैं। सूर्यबालाजी ने जो भाषा एवं शिल्प कथ्य को संप्रेषित करने के लिए अपनाया है, वह पाठक की रुचि को कम नहीं करता।

❖ ❖ ❖

"अन्या से अनन्या......एक सफर"

श्रीमती उमा ज. प्रियोळकर

महिला उद्योगपति प्रभा खेतान की आत्मकथा स्त्री जीवन का एक जीवन्त दस्तावेज है। सती माँ को प्रणाम करके अपने भीतर की बची हुई स्त्री को प्रणाम कर साठ साल की उम्र में लेखिका आत्मकथा लिखती है।

आत्मकथा विधा के संबंध में अपने विचार व्यक्त करते हुए प्रभाजी आत्मकथा को लिखना 'स्टीप्टीज' का नाच कहती है। "आप चौराहे पर एक-एक कर कपडे उतारते जाते हैं। लिखनेवाले के मन में आत्मप्रदर्शन का भाव किसी न किसी रूप में मौजूद रहता है, मन के किसी कोने में हल्की ही चाहत रहती है कि लोग उसे गलत नहीं समझे कि जो कुछ भी लिख रहा है उसे सही परिप्रेक्ष्य में लिया जाय, पर दर्शक वृन्द अपना-अपना निर्णय लेने में स्वतंत्र है। उनका मन मे इस नाच को देखें या फिर पलटकर चले जाएँ।" पृ.२५५

मारवाडी परिवार में जन्मी प्रभा जी को विद्रोही जीवन विरासत में मिला। अकेलापन हमेशा साथ निभाता रहा। उन्हें जीवन का अर्थ समझाता रहा। अपने आपको बचाने के प्रयास में अपने मूल्यों को जीवन में सँजोती रही। टूटती गयीं बार-बार टूँटी....

पर कहीं चोट के निशान नहीं। दुनिया के पैरों तले रौंदी गई पर मिट्टी के लौंदे में परिवर्तित नहीं हो पाई। नौ वर्ष की उम्र में पिता को खो दिया और वहीं कही अपना कोमार्य भी।

बचपन में दाई माँ का ही सहारा था, वही एक मात्र आश्रय थी। अम्मा ने कभी गोद में लेकर चूमा नहीं। कभी प्यार नहीं किया क्योंकि वह ठहरी काली, माँ की तरह गोरी नहीं। चुपचाप घंटो अम्मा के कमरे के दरवाजे पर खडी रहती। शायद अम्मा भीतर बुला लें। मगर नहीं एक शाश्वत दूरी माँ-बेटी के बीच हमेशा बनी रही। माँ ने कभी उनकी बातों को समझा ही नहीं। अम्मा बच्चों को गुड -सत्तू देने के लिए खिलाफ थी। रेवडी खाने से बच्चों के पेट में दर्द होता है। इसलिए अम्मा रेवडी खाने को नहीं देती थी। एक दिन दाई माँ रेवडी लेकर आती है और प्रभाजी वह खाती है। परंतु प्रभा ने खाया तो कुछ भी नहीं होगा। 'प्रभा के सब पचता है।' अम्मा चिढकर कहती है। पृ. २६

प्रभा जी लिखती है कि मैं अपने ही घर में उपेक्षिता थी। आत्मसम्मान की कमी ने मेरा जिंदगी भर पीछा किया। वह बहुत शान्त स्वभाव की थी। बहन गीता की तरह स्मार्ट नहीं, मुँह पर फटफटा जवाब नहीं दे पाती, लेकिन पढने में वह अच्छी थी। क्या प्यार करने के लिए यह काफी नहीं था? लेकिन परिवार की छोटी को माँ का प्यार नहीं मिलता।

घर के शिक्षा विरोधी माहौल में प्रभाजी अपनी पढाई-लिखाई को जारी रखती है। एम.ए.की परीक्षा की फीस के पैसे भी सहेली से उधार लेकर भरती है। दर्शन शास्त्र में एम. ए. करने के बाद विदेश जाती है। चमडे की वस्तुओं का निर्यात शुरू करती है, ब्यूटी क्लिनिक खोलने के लिए ट्रेनिंग लेती है - ये सारे प्रसंग यहाँ है। इसलिए हम देखते है कि आत्मकथा में सिर्फ बीती जिंदगी भर की कहानी ही नहीं है, वरन इसमें देश और दुनिया की भी बातें है। दर्शनशास्त्र के अध्यापक डॉ चैटर्जी ने प्रभा को यह सिखाया कि आत्मा ही आत्मा का गुरू होता है। डॉ चैटर्जी प्रभा जी से यह गुरूदक्षिणा माँगते हैं - "स्त्री होना कोई अपराध नहीं है, पर नारीत्व की आँसू भरी जिंदगी स्वीकारना बहुत बडा अपराध है। अपनी नियती को बदल सको तो वह एकलव्य की गुरूदक्षिणा होगी।" पृ. २ कॉलेज में प्रभाजी के लिए एक नई दुनिया खुलती जा रही थी। एक बडी गहरी बात कहीं मन के भीतर जा बैठी थी कि उन्हें अम्मा, भाभी की तरह नहीं होना, घुटन भरी जिंदगी नियती को वे कदापि स्वीकार नहीं कर सकती है। अम्मा, जीजी, ताई, चाचियाँ, यहाँ तक कि स्कूल की शिक्षिकाएँ, हेड मिस्ट्रेस आदि को जो उनके जीवन में प्रेरणा स्त्रोत रही थी, उन्हें कहीं न कहीं प्रभा जी ने अपने जीवन में दुखी पाया।

लेखिका मन्नू भंडारी ने उन्हें चौथी से ग्यारहवीं तक पढाया। साहित्य की दुनिया में जिनके कदमों की छाप पर प्रभा जी ने चलना चाहा वे भी कहाँ इन आँसुओं की नियति से मुक्त हो पा रही थीं? अपनी इस माँ जैसी शिक्षिका को रोते हुए देखा। गलत पुरूष के हाथ में पडकर औरत कितनी असहाय हो जाती है यह भी प्रभाजी ने उसी दिन समझा था।

बाईस साल की उम्र में चालिस वर्षीय पेशे से चिकित्सक पाँच बच्चों के पिता डॉ. सराफ से वह रिश्ता बनाती है। उनका कहना है कि वह डॉ. साहब की रखैल नहीं है। क्योंकि वह स्वावलंबी है, अपना भरण पोषण खुद कर सकती है। वह डॉ. साहब पर आश्रित नहीं हैं।

दीन-दुनिया से बेखबर, समाज की सच्चाईयों से दूर अविवाहित रहकर एक विवाहित, पाँच बच्चों के पिता के साथ टँगे रहती है। ऐसे रिश्ते को दुनिया

अपनी नजर, अपने पैमाने, अपनी परंपरा से तौला करती है। दुनिया की नजर में पति-पत्नी के अलावा औरत-मर्द का हर रिश्ता नापाक और गलत है। इस बात को जानते हुए भी अपनी जिंदगी से भी ज्यादा डॉ. साहव से प्यार करती है। आत्मकथा में शुरू से अन्त तक स्त्री-पुरूष के इस अवैध रिश्ते के केन्द्र में प्रभाजी और डॉ. सराफ हैं। भारतीय समाज में ऐसे रिश्ते को अवैध-रिश्ता करार दिया जाता है। लेकिन प्रभाजी और डॉ. साहब ने इस रिश्ते को तब तक कायम रखा जब तक डॉ. साहब का निधन नही हो गया। आखिर क्या कारण हो सकता है कि एक संपन्न परिवार की युवती चालिस साल के व्यक्ति से पागल की तरह प्रेम करती रहे? इस प्रश्न का उत्तर भी प्रभा जी ने आत्मकथा में दिया है - "मेरा तो इहलोक-परलोक में कोई नहीं। हमेशा-हमेशा से अकेली हूँ। निःसंग रही हूँ। किसी को मुझसे प्यार नहीं। किसी को मुझपर ममता नहीं, किसी ने क्षण भर को नहीं सोचा कि मेरी यह अकेली जिंदगी कैसे चलेगी? स्नेह.... प्यार विहीन....थार का रेगिस्तान जैसा मेरा जीवन रहा है, जहाँ केवल अकेले चलती रही हूँ।" पृ... २६४... इसतरह की जिंदगी का वह चुनाव नहीं चाहती थी। उनके मन में भी घर गृहस्थी के पारंपारिक सुखों की चाहत थी।

डॉ. साहब के परिवार में प्रभा जी एक घुसपैठिया थी। अंतः डॉ साहब के परिवार को प्रसन्न रखना उनकी पहली जिम्मेदारी थी। इन जिम्मेदारियों का निर्वहन उनपर नहीं बल्की डॉ. साहब की पत्नी और बच्चों की इच्छाओं पर निर्भर करता है। डॉ. साहब की धर्मपत्नी का जब मन होता तब वे प्रभा जी को प्लैट में बुला लेती, अपनी गृहस्थी में शामिल करती। प्रभाजी भी डॉ. साहब का घर सजाती, उनकी बेटियों का दहेज इकट्ठा करती। अपने भीतर का अपराध बोध उनसे इतनी मेहनत, इतना त्याग करवा रहा था।

डॉ. साहब से हुई निराशा को प्रभा जी ने इन शब्दों में अभिव्यक्त किया है - "मैं वह अन्य थी जिसे निरन्तर निर्मित किया जा रहा था। मैं बस पति-पत्नी के बीच 'एक वह' थी। पृ.

अजीब सी दोहरी जिंदगी जी रही प्रभाजी को धीरे-धीरे वक्त के साथ पता चला था कि उन्होंने और डॉ. साहब ने जिस चाँद को साथ-साथ देखा वह एक नकली चाँद था। उनका अपराध सिर्फ यह था कि वह डॉ. सराफ से प्यार करती है वैसे ही जैसे लेकिन हजारों स्त्री पुरूष प्यार करते हैं उनकी शादी हो जाती है। और यदि शादी नहीं होती तो वे अलग-अलग हो जाते हैं। प्रभाजी के जीवन की त्रासदी तो यह थी कि न उनकी डॉ. साहब के साथ शादी हो सकती थी, न वह डॉ. से अलग हो सकती है। और बिना शादी के समाज में उनकी कोई पहचान नहीं बन सकती है। डॉ. साहब से उनकी शादी की कोई संभावना नहीं थी क्योंकि मिसेज सराफ ने इस रिश्ते पर आँसू जरूर गिराए पर उन्होंने कभी अपने पति से तलाक नहीं चाहा। उनकी असहाय छबि से सबको सहानुभूति थी, खुद डॉ. साहब को भी इस छबि के सामने झुकना पडा।

क्रूर समाज, क्रूर परिवेश में अपना ही कटा हुआ सर अपनी हथेलियों पर लिये घूम रही प्रभा जी को एक चरम मानसिक यंत्रणा को भोगते रहने को, एक स्थायी आतंक को झेलते रहने को बाध्य थी। फिर भी उन्होंने बेहतर भविष्य का सपना देखना नहीं छोडा। वह मानती है कि व्यक्ति अपने सपनों के सहारे काफी कुछ पा सकता है। वह सोचती है- "मैं एक सपना देख रही थी। उस सपने में मै एक सबल और सशक्त महिला थी। इस समाज में मेरी भी एक ऊँची हैसियत थी। लेकिन यह सपना सच कैसे हो?

मेरी जिंदगी तो मानो कहीं गिरवी है। जिंदगी पर मेरा अपना नियंत्रण ही नहीं।" पृ. १९६

कुंठाओं से निकलने का एक ही रास्ता उन्हें नजर आया कि वह अपना निर्यात का व्यापार खडा करें। कम से कम देश विदेश तो घूम सकेंगी, लोगों की नजर में इज्जत मिलेगी सो अलग। बाहरी दुनिया में कदम रखते ही उनकी कार्यक्षमता दुगनी हो गई। उन्होंने अनुभव किया कि डॉ. साहब से अलग भी मेरी कोई हैसियत है, मैं भी कुछ हूँ। प्रभा जी व्यापारी महिला बन चुकी थी। मजदूर युनियन, सर्वहारा को उन्होंने अपनी व्यापारी की दुनिया में जाना। वर्गीय चेतना कैसे फैक्ट्री फ्लैट पर सघन होती है इस प्रभाजी ने भली भाँति समझा। स्त्री के रूप में वह चाहे दमित और शोषित थी, मगर व्यापार की दुनिया में वह व्यापारी पुरूषों के मूल्य बोध को स्वीकार कर स्ट्राँग बनती जा रही थी।

इन्हीं दिनों उन्होंने अनुभव किया कि जिन बातों को जीवन की अपनी जिन कमियों को वह पहले सहन कर लेती थी अब सहन नहीं कर पाती थी। क्योंकि प्रभाजी ने अनुभव किया कि वे सशक्त और दबंग होती जा रही थी। उनका आत्मविश्वास बढता जा रहा था। डॉ. साहब का उनके बारें में कहना था - "तुम पुरूष होती जा रही हो .... आर्थिक निर्भरता प्रभा जी के जीवन की महत्त्वपूर्ण उपलब्धि थी। जो मारवाडी समाज उन्हें मंचासीन नहीं देखना चाहता था उसी समाज ने उन्हें कलकत्ता चेंबर ऑफ कॉमर्स की प्रथम महिला अध्यक्षा का पद प्रदान किया। व्यापार प्रभाजी कर रही मगर पैसे का कंट्रोल डॉ साहब कर रहे थे। आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर होते हुए भी उसकी नकेल डॉ. साहब के हाथ में थी। इसे प्रभाजी अपनी रूग्ण निर्भरता कहती है - "एक रूग्ण निर्भरता, डॉ. साहब मेरे लिए सुरक्षा के प्रतीक थे। मानो उनके लिए मैं जिन्दा थी, उनको कुछ हो जाए ऐसा मैं सोच भी नहीं पाती। डॉ. साहब मेरे लिए बरगद की छाँव थे।" - पृ. १४

डॉ. साहब से निःस्वार्थ प्रेम करने के बावजूद उन्हें जगह जगह अपमानित होना पडता है। लोग उन्हें बदनाम बुरी औरत मानते है - लोग उनके बारें में चर्चा करते हैं - "बेचारी प्रभा खेतान...." "इसे हम कैसे अपने घर बुलाएँ?" "इससे कैसे दोस्ती करें?" "पूछेंगें नहीं लोग इसके बारे में-"

फिर भी डॉ. साहब से अलग होने की कल्पना से ही प्रभा जी कातर हो जाती है। इन्हीं दिनों उन्होंने देखा कि डॉ. साहब उनके प्रति ईमानदार नहीं रहे थे। उनका मन किसी अन्य स्त्री में रमने लगा था। वह बदले की आग में धधकती हुई सोचने लगी कि डॉ. साहब किसी और को खोज सकते हैं तो मैं क्यों नहीं खोज सकती? प्रभा जी बदले की आग में एक परिचित पुरूष के नजदीक आती है। परंतु वह जान जाती है कि यह सिर्फ शारीरिक भूख है वह उस व्यक्ति से प्रेम नहीं करती। प्रेम और वासना का फर्क प्रभा जी को उस दिन समझ में आया। "प्रेम सर्कस का नाम नहीं, जिमनास्टिक का खेल नहीं..." पृ. २५३। उनकी समझ में आ गया कि प्रेम कभी देह पर आधारित नहीं हुआ करता, देह की भूमिका गौण है। मन को भी वह चेतन-अवचेतन में विभक्त नहीं करती प्रभाजी मन को एक ही मानती है जो सिर्फ समपर्ण की आज्ञा देता है।

प्रभा जी ने गरीब मुसलमानों की समस्या प्रधान तालतल्ला गली, कलकत्ता के छात्र जीवन की हलचलों, नक्सवाद की बाढ और अन्ततः वामफ्रण्ट की सरकार का पदारूढ होना आदि घटनाओं को आत्मकथा में समाहित किया है। तालतल्ली गली वहाँ है जहाँ उनकी फैक्टरी है। सब तरफ भूख और

गरीबी लेकिन ईमानदारी का अभाव नहीं। इस गली में आलमगीर जैसा एक नंबर का शैतान (जो बहन नफीसा बीवी के सारे पैसे दारू की भट्टी में झोंक आता है) रहता हे तो इस्माइल मास्टर जैसा मेहनती ईमानदार अपने बीवी-बच्चों के लिए हाड-पसीना एक करनेवाला भी रहता है।

चारू मजुमदार के नक्सवाद ने बंगाल और विशेषता कलकत्ता में हिंसा का सुनामी तांडव शुरू कर दिया था। निर्दोश लोग मारे जा रहे थे। प्रभा जी एक महत्त्वपूर्ण टिप्पणी करती है - "कम्यूनिष्ट रणनीति, संगठन और परियोजना के बदले नक्सलपंथियों द्वारा एक आत्ममिक स्वर्ग का मिथक रचा गया था जिसके कारण छात्रों की भोली आस्था, आलोचनात्मक दृष्टि का उपहास उडा रही थी।

अपने अमेरिका निवास के दौरान मिसेज डयूपांट, आईलीन, मरील जैसी नारियों के माध्यम से प्रभाजी ने अमेरिका में नारी की स्थिति का जायजा लिया। डॉ. डयूपांट नेत्र विशेषज्ञ है। बहुत पैसा कमा रहे है। पत्नी के अलावा प्रेमिका भी रखे हुए हैं। पत्नी उन्हें तलाक नहीं देना चाहती क्योंकि वह उनपर निर्भर है।

आइलीन अपने एकाकीपन की कमी को कुत्तों से भरती है। मरील की दो बेटियाँ है जो उससे नफरत करती हैं। प्रभा जी लिखती हैं। - "ये अमेरिकी औरतें भी हम भारतीय औरतों की तरह असहाय है।" पृ. १४२

निष्कर्ष ... अपनी तमाम निर्भरता के बावजूद, एक सफल व्यवसायी महिला, अन्य से अनन्या बनी प्रभा जी की लोगों की ताना बोली और उपेक्षा से मन की सारी कोमलता झुलस जाती है। एक तीखी यंत्रणा से उनका मन चीखने लगता है। किसी ने उनसे यह नहीं पूछा कि वह क्या चाहती है? उनसे केवल चाहा गया। सशक्तीकरण के सारे दावे उन्हें झूठे लग रहे थे। उन्हें लगता है क्या घर, पति और एक बच्चे के बिना वह अधूरी है? क्या डॉ. साहब की गृहस्थी उनकी अपनी नहीं थी। फिर किसी और की गृहस्थी को, उसके सारे बोझ और कर्मकांडो को वह इतनी वफादारी से क्यों ढो रही है? चाहकर भी वह निकल नहीं पा रही थी। अपने मन में भ्रम पाल रही थी कि यह गृहस्थी उसकी भी है। डॉ. साहब की गृहस्थी की मदद करने में कभी पीछे नहीं रही।

मिसेज सराफ से वादा करती है कि वह डॉ. साहब के परिवार को सँभाल लेंगी। इलाज के लिए बंबई जाते समय डॉ. साहब आखिर बार प्रभा जी से कहते हैं। - 'तुम उषा (डॉ. की तलाकशुदा बेटी) का फिर से ब्याह करवा देना, तुम मजबूत हो, अकेले रह लोगी लेकिन उषा नहीं रह सकती।" - पृ २८६.

प्रभा खेतान पितृसत्तात्मक व्यवस्था के नियमों से त्रस्त होकर संघर्ष को अधूरा नहीं छोडती अपितु उनकी आर्थिक निर्भरता ही उन्हें उनका आत्मविश्वास प्राप्त करने में मदद करता है। - "बाहर से वह कितनी मजबूत लगती है।" उनके दोस्त, सहेलियाँ, भांजियाँ उनकी स्तुति करती हैं - "प्रभा तुम भाग्यशाली हो, कितने लागों को इतनी खूबसूरत जिंदगी नसीब होती है? "मासी आपने अचीव किया।" प्रभा जी उत्तर देती हैं - मेरी जैसी जिंदगी कम लागों के पास है। विशिष्टता की इस ऊँचाई पर चढकर मैं नीचे उतरना चाहती हूँ लेकिन उतर नहीं सकती। ऊँचाई से नीचे कूदना चाहती है - परंतु उनके पैरों तले जमीन ही नही है।

डॉ. साहब तथा उनके परिवार से इतनी निष्ठा, वफादारी और प्रामाणिकता का क्या प्रतिफल मिला प्रभा जी को?

डॉ. साहब की स्मरण सभा उन्हें कई रूपों

में संबोधित और याद किया गया। कलकत्ते के वरिष्ठ नागरिक, समाजसेवी सफल डॉक्टर पीछे पत्नी और बच्चों को छोडकर गए है। प्रभा खेतान नामक स्त्री का कहीं भी जिक्र नहीं था।

संदर्भ ग्रंथ :-

१) अन्या से अनन्या - लेखक प्रभा खेतान
२) हिन्दी लेखिकाओं की आत्मकथाएँ

❖ ❖ ❖

वासंती फागून

सिमंतिनी रमेश

आकाश के स्टेज पर शाम धीरे -२ रात के परदे के कोना पकडे उतर रही थी और आखिर १२ घंटे के नाटक के मध्यांतर के समय छोटे -२ सुनहरे तारों के साथ रुपहला चाँद स्टेज पर आकर अपने पूरे शबाब पर था... वसंत ने घडी देखी। पौने तीन बजा था। उसने करवट ली तो बिस्तर की आधी खाली जगह देखकर समझ गया कि फागुन आज फिर देर तक लिखते-लिखते स्टडी में ही सो गई....

वसंत धीरे से उठा और स्टडी में पहुंच गया। उसकी उँगलियों से फंसा हुआ कलम निकाल वो उसका चश्मा हटाने लगा तो कमानी में फंस कर उसका ढीला जूड़ा खुलकर उसके कंधे पर बिखर गया... और वसंत बिखरे हुए बालों में फागुन को कुछ देर यूँ ही देखता रह गया... खूबसूरती के लिहाज से नितांत सामान्य सी दिखने वाली फागुन की मासूम की बड़ी - बड़ी आँखे और उसकी सांवली आभा वसंत को न चाहते हुए भी अपनी ओर आकर्षित करती ...

सरकारी नौकरी में उंचे ओहदे पर कार्यरत वसंत, बडे से महानगर की भीड़ से खुद को बचाने के लिए कोई कोना ढूंढ ही रहा था कि एक सुबह दफ्तर में मेज़ पर पड़े लिफ़ाफे ने जैसे उसकी किस्मत की धीमी रेलगाड़ी को जैसे हवाई जहाज में तब्दील कर दिया हो। इस शहर में तबादले के ४ महीने बाद एक दिन अगस्त की एक शाम को हल्की बारिश के बीच बाज़ार में हल्के नीले रंग के सलवार कमीज में लहरियों वाले दुपट्टे को सर पर रखे उसने फागुल को पहली बार देखा... पहली ही नज़र में फागुन उसे

सतरंगी इंद्रधनुष सी लगी... उस शाम वसंत बहुत बेचैन रहा... उसे समझ में नहीं आ रहा था कि वो इंद्रधनुषी रंग अपने अंदर समेटे या खुद इन्द्रधनुष हो जाए। फागुन का चश्मा हटा कर उसने उसे गोद में उठाया और बिस्तर पर सुला दिया। फिर उस रात उसे नींद नहीं आई। उधेड़बुन में सुबह के ५.३० बज गए. वसंत ने उठ कर चाय तैयार कर ली थी। रसोई में खटर-पटर सुन फागुन जाग कर बैठी ही थी कि वसंत हाथ में चाय की ट्रे लेकर आ गया। फागुन अभी उजास को ठीक से आँखो में भर भी न पाई थी कि वसंत के मीठ से good morning ने उसके कानों में मल्हार का सुर घोल दिया। वह उठकर गई और मुह धोकर तुरंत ही वापस आ गई. चाय पीते पीते फागुन खिड़की के पास खड़ी होकर बाहर देखने लगी। नाग चम्पा की अधखिली धीमी गंध श्वास में भर उसे कुछ याद हो आया था। चार साल पहले कॉलेज के, youth fest के दौरान वसंत से उनकी पहली मुलाक़ात हुई थी। उसके सहपाठी और वहीं के दूसरे स्थानीय कॉलेज में हिस्ट्री के लेक्चरर रवि नाग के घर। वह उसके लॉन के पूर्वी कोने पर लगे नाग चंपा के बिखरे हुए फूल चून रही थी.... अचानक किसी के आने की आहट से चौंक उठी... "लगता है आपको ये फूल बहुत पसंद हैं?" वसंत ने पूछा। जवाब में फागुन मुस्कुरा दी। और उसके बाद मुस्कुराहटों का सिलसिला बढ़ते-बढ़ते ज़िन्दगी भर के रिश्ते में बदल गया। "फागुन".... वसंत की आवा. ज से उसका ध्यान टूटा. वसंत उसके हाथ से चाय का कप लेकर पास रखी मेज़ पर रखते हुए लगभग उसे थामते हुए बोला... - "प्लीज फागुन चलो न आज ... देखो कितना अच्छा मौसम है, और आज तो तुम जल्दी जाग भी गई हो".... वसंत की आँखों में बच्चों जैसी मनुहार देखकर फागुन उसे टाल न सकी और निकल पड़े दोनों टाउन के बीच से होते हुए पहाड़ी के छोर तक... पूरे रास्ते दोनों की चुप्पी बोलती रही और आखिर उस वीरान धुंध तक पहुंच कर वसंत ने चुप्पी तोड़ी... "जानती हो फागुन तुमसे पहले भी मेरी ज़िदगी में एक लड़की थी.... मेरी नस नस में बहती हुई.... हमारे बीच सब कुछ आईने की तरह साफ़ था पर एक दिन अचानक उसने अपना फैसला बदल लिया ...... वो रिश्ते को चोंगे की तरह उतार कर आगे बढ़ गई और मैं उस अनसुलझे पड़ाव पर आकर अपने सारे विकल्प गवां बैठा बिना किसी गलती के ... मैं अकेला रह गया फिर भी उससे अलग होकर कभी नहीं जी सका। उसे पाकर खो देने की पीड़ा मुझे शांति देने लगी और तुम्हारे आने के बाद भी मैं उससे अलग नहीं हो सका। और अब मुझे यह लगने लगा है की ये तुम्हारे साथ अन्याय है उसे तो मैंने खुद में खोकर भी पा लिया पर तुमको तो मैं पाकर भी नहीं पा सका। तुम्हारे अंतस का उजास मुझे दिखता तो है पर मैं चाह कर भी उसे छू नहीं पाता। तुम्हारी लय के मखमली स्वरों को सुन तो पाता हूँ पर आत्मसात नहीं कर पाता। तुम्हारे साथ बहता तो हूँ पर तुममे डूब नहीं पाता। तुम्हारी आंच में जलना तो चाहता हूँ पर सुलग कर रह जाता हूँ। मैं थक गया हूँ अपने आप से लड़ते लड़ते फागुन... मैंने इन चार सालों का एक-एक क्षण अपने ही मन के कारावास में काटा है। अब मैं मुक्त होना चाहता हूँ... आज़ाद होना चाहता हूँ इस डर और ग्लानि से। इस आत्म समर में लड़ते-लड़ते मैं अपने आप को खो चुका हूँ. अब मुझमे लड़ने का साहस नहीं बचा है। आब मैं अपने आप को पाना चाहता हूँ ... अब मैं तुम्हे पाना चाहता हूँ फागुन". कहते कहते वसंत का गला भर गया और वो आँखो से मोतियों की बारिश

होने लगी। फागुन स्तब्धता के धुंध में खोकर चार साल पीछे पहुँच गई... समंदर के किनारे लहरों का सन्नाटा पसरा था.... हवाओं की आवाज़ में अजब सी चुप थी.... बादलों के रंगों का मखमली चोला पहने सिन्दूरी सूरज समंदर में घुल रहा था। फागुन यहीं बैठी न जाने किस सोच में थी कि कंधे पर किसी के स्पर्श से चौंक गई। "वसु तुम कब आये?" फागुन ने वसंत से ठंडा सा सवाल किया। जवाब में वसंत ने उसकी दायीं तर्जनी में अपने हाथ की बायीं तर्जनी फंसाते हुए कहा "तभी, जब तुम अपनी उदास आँखों में उन सवालों के जवाब ढूंढ रही थीं जो मैंने कभी पूछे ही नहीं, in fact पूछना ही नहीं चाहता" फागुन हौले से मुस्कुराई - "तुमने तो नहीं पूछे पर मैंने तो पूछे हैं ना, अपने आप से। तुम्हे नहीं लगता की मुझे खुद से सवाल करने का हक है तो सही पर यूँ उदास बैठ कर बिलकुल नहीं। "और कहते कहते वसंत ने उसके दोनों गाल ज़ोर से खींच लिए... शादी के बाद पहली सुबह अपनी नींद की जद्दोजहद में बड़े बेमन इस जगह पर इस पहाड़ी के छोर पर आई थी। और यहाँ पहुँच कर हमेशा चुप चुप सी रहने वाली फागुन अनायास ही मुस्कुरा उठी. वसंत ने उसे बाहों में समेट लिया था और वो अपनी बड़ी-बड़ी आँखों से वसंत को एकटक देखती रही और बोल पड़ी "वसु इस beautiful gift का return gift मुझ पर debit रहा" और दोनों हंसने लगे और उसके बाद फागुन की ज़िदगी से शेखर के प्यार की काली सियाही हमेशा के लिए मिट गई। वैवाहिक जीवन के चार सालों में ना वसंत ने उससे उसकी पिछली ज़िन्दगी के बारे में पूछा और ना ही तो कुछ अपने बारे में कहा और कभी ये एहसास भी नहीं होने दिया कि वसंत अंदर ही अंदर घुलता जा रहा है। कभी कभी वसंत ऑफिस के काम में इतना लीन होता था कि १० आवाज़ों पर भी नहीं सुनता था और तब फागुन उसे झंझोड कर कहती "तुम्हारे कान के परदे गैंडे की खाल के बन हैं क्या वसु? कब से आवाज़ दिए जा रही हूँ सुनते ही नहीं तुम". आज फागुन को अपने आप पर गुस्सा आ रहा था जैसे उसके अपने मन पर गैंडे की खाल चढ़ गई थी जो उनका मन सुन नहीं पाया वसंत के रुंधे हुए मन की आवाज़ इतनी सहजता से चार साल कैसे जी गई और एक बार भी वसंत के मन को टटोलन का साहस नहीं जुटा पाने का दर्द है या वसंत के सब कुछ इतने साल छुपा लेने का वह समझ नहीं पा रही थी... संवेदनाएं उसकी कलम से निकल कर बहती रहीं सतत प्रवाह में और वह वसंत के मन में अड़ी इस चट्टान को नहीं महसूस कर पाई। ना जाने कब फागुन अपने ही रंगो में होलिका बन जलने लगी। उसे लगा कि उसने अपने ही सींचे पेड़ की टहनियां तोड़ दी हैं और उनसे निकला द्रव्य चीख कर बिलख रहा है। नीचे घाटी में बिखरे समंदर की लहरें मनो दर्द से कराह उठी हो.

फागुन ने वसंत के दोनों हाथ अपने हाथ में भींच कर कहा... " वसु मैं. तुमसे इतनी दूर तो नहीं थी कि तुम्हे ये फासला तय करते करते चाल साल लग गए. और तुम बुझी हुई आग में जल जल कर जीते रहे... पर अब नहीं... मैं आज इस फासले को जला कर ख़त्म करती हूँ... खत्म करती हूँ उस पीड़ा को जो तुमने एकाकी ही सह डाली... अब तुम्हारी हर पीड़ा पर सिर्फ और सिर्फ फागुन का अधिकार होगा... जानती हूँ प्रेम में अधिकार नहीं होता पर पीड़ा तो अधिकृत की ही जा सकती है ना।" कहते कहते रुंधे गले से फागुन वसंत से लिपट गई. वसंत को लगा कि सच में चार सालों का फासला आज ख़त्म हुआ और वसंत की सुगंध फागुन के रंगों घुल उठी।

❖ ❖ ❖

भक्ति आंदोलन : कबीर और अखो - एक तुलना

चंद्रलेखा

जड़ों की खोज इस समय की बुनियादी मांग है पर इस खोज के पीछे जातीय स्मृतियों को भूलाया नहीं जा सकता साथ साथ हम नये इतिहास - बोध की भी मांग करते हैं। जड़ों की तलाश करते हुए हमें ध्यान में रखना होगा कि हम इतिहास को उसकी समग्रता में देखें अपूने तथ्यों का साथ लेकर जितने पीछे जा सकते हैं जाए अगर वहा पर कुछ तथ्य असुविधाजनक भी हो तो उससे कतराये बगैर उसका स्वीकार करें तथा जानीय स्मृतियों में अगर जातीय दुराग्रह भी ज़ुड गया हो तो उसे भी पहचाने। उसका निराकरण करने की कोशिश करे क्योंकि जातिय धार्मिक और सामुदायिक उन्माद सच्ची इतिहास - दृष्टि के अध्ययन में बाधा उत्पन्न करते है। अगर इतिहास दृष्टि गड़बडाती हैं तो जड़ों को पहचानकर भी हर उसके रसायण से आज का साक्षात्कार किया जा सकता है और आज के साक्षात्कार से ही आनेवाला कल काफटेड ग्राफटेड होकर बेहतर बनाया जा सकता है। संस्कृति अध्ययन में अपनी "स्वछवि" के साथ साथ संस्कृतिकरण प्रक्रिया में से "प्रदत्त छवि" का अध्ययन आवश्यक हो जाता है। इनमें समीकरण नहीं चलता पर आपसीकरण की प्रक्रिया से, प्रभावित तत्वों से आत्मसातीकरण की प्रक्रिया पनपती है। हमारी

ही "कृतियों से संस्कृति करण प्रक्रिया हकारात्मक, नकारात्मक तत्वों से समाविष्ट होती हुई उसके प्रगट और अंतनिर्हित छक्यिों को समझती जाती है। यहां यह भी ध्यान में रखना होगा कि ये छवियां बदलते संदर्भ में ऐतिहासिक परिप्रेक्ष से होती हुई अलग अलग परिवेश अंतर्गत बदलती रहती है। उनमें परिवर्तन आता रहता है और सांस्कृतिकरण की प्रक्रिया सतत चलती रहती है। हमारे पूर्वज चाहें आर्य रहें हो या द्रविड अपनी अपनी छवियों में मनुष्य ही थे जो आज हमारी सामूहिक चेतना है। हमें इनसे हमारा नाता स्वीकार करके ही आगे बढ़ना है। संस्कृतिकरण में अनुकरण होता है। विद्रोह भी होता है। इतना ही नहीं अनुकरण द्वारा भी विद्रोह हो सकता है। जैसे ही किसी बात का अनुकरण होता है विद्रोह कम होता जाता है जेसे ही विद्रोह कम होता है अनुकृति में क्या अनुकरण हुआ उस पर भी विद्रोह होता है। बड़ी अजीब प्रक्रिया से संस्कृतिकरण में अपना कार्य चलता रहता है।हमारे आज के जीवन में हमारे पास नयी इतिहास दृष्टि, वैज्ञानिक विवेक का होना आवश्यक है जिससे हम अपने विविध आयामी जीवन को समझ सकें। हमारा साहित्यिक इतिहास साक्षी है कि हमारे संतों ने, भक्तों ने समाज सुधारकों ने अपने समय में सामाजिक क्रांति ही की थी। इतिहास का जितना हिस्सा हम जानते हैं वह तो महत्वपूर्ण होता है, पर जो हम नहीं जानते वह ज्यादा महत्वपूर्ण होता है। आर्य और आर्येतर जातियाँ एक दूसरे पर अपना प्रभाव दिखाती रही हैं। दोनों ने एक दूसरे से बहुत कुछ स्वीकारा और नकारा भी है। अलग-अलग समय आने के कारण उन जनसमूहों का विकास भी समान रूप से नहीं हुआ है। यही बात हमारी प्रादेक्षिक भाषाओं के बारे मे भी कही जा सकती है। आर्य और आर्येतर जातियों के बाद मुसलमानों के आक्रमण शुरू हो गए। घोरी ने भारत पर पहली विजय प्राप्त की। पंजाब पर अपना अधिकार प्राप्त कीया। तब से लेकर मुगलवंश (१५२६-१८५७) तब विभिन्न उत्तराधिकारियों का शासन रहा। सन् १६५० तब के समय को आलोचक बच्चनसिंह "मध्यकाल" और "आधुनिककाल" की बजाय वे अपभ्रंशकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल, आधुनिक काल नाम देते है। "भक्तिकाल, भक्तिकाल है, मध्यकाल नहीं। १. डॉ. रामविलास शर्मा इसे आधुनिककाल कहते है। वास्तव में वह प्रथम नवजागरण था। २. भक्ति के उद्‌गम में आण्डाल का स्थान ऊँचा माना जाता है। जो द्रविड़ (तमिळ) देश में पैदा हुई थी। बारहवीं या तेरहवीं शताब्दी में यह आंदोलन कर्णाटक में चला। जिसे अक्का महादेवींने विकसित किया। सामान्य जन को जाति-पाति वर्ण से मुक्त करके संतों ने सामन्य जन की मुक्ति का मार्ग खोल दिया। आलवार और नायन्मार गणों ने भक्ति आंदोलन को जन आंदोलन के रूप में व्यापक स्वरूप दिया। श्रीमद् भागवत् में नारदमुनि ने जिन पंक्तियों को दुहराया वे इस प्रकार है -

> "उत्पन्ना द्रविडें साहं वृद्धि कर्णाटक गता।
> क्वचित कवचिंत् महाराष्ट्र गुजरे जीर्णता गता।
> वृदावनं पुनः प्राप्य नवीनेच सुरूपिणी।
> जाताहं युवती सम्यकप्रवेष्ठरूपा तु साम्प्रतम्।।

अर्थात मैं भक्ति द्रविड देश में उत्पन्न हुई, कर्णाटक में बढ़ी कहीं कहीं महाराष्ट्र में सम्मानित हुई, किन्तु गुजरात में मुझें बुढापे ने धेरा। जब से मैं वृंदावन आई तब से पुनः परम सुन्दरी नवयुवती हो गई हूं। ३ आंदोलन कोई भी हो अपने समय की उपज होता है। उसकी प्रवृत्तियाँ उसी समय की ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक आर्धिक सांप्रदायिक, आध्यात्मिक परिस्थितियों सें संबधित होती हैं। वैदिक काल और उसके बाद में जो वातावरण बना था उसमें ब्राह्मण वर्ग सत्ता स्थान पर था। कालांतर में जैन - बौद्ध

धर्मों को राज्याश्रय मिला तब उन्होंनें, अपनी शक्ति का दुरूपयोग किया। संघकालीन धार्मिक सहिष्णुता उनमें न रही। इस तरफ वैदिक संप्रदाय में वेद को गुरू और ब्राह्मणों तक ही रखा गया। इतना ही नहीं स्त्री को अनाधिकारी कहा तथा सामान्य जनता को भी उससे वंचित कर दिया। कर्म सिद्धांत को भुलाकर जाति के आधार पर व्यक्ति को ऊँचा या नीचा समझा जाने लगा। मंदिर में भी प्रवेश नकारा गया था। कठिन तप, नियम, व्रत आदि से जनता त्रस्त हो गई थी। पतनोन्मुख हिंदू समाज को ऊपर उठाने हेतु सुधारकों की आवश्यकता पड़ी। इससे शैव, नायन्मार एवं वैष्णव आलवारों का आविर्भाव हुआ। उन्होंने सरल भक्ति मार्ग अपनाकर जनता का मार्गदर्शन किया। "भक्ति मार्ग को नया रूप प्रदान करनेवाले प्रथम सुधारक भक्त हैं आलवार एवम् नायन्मार गण। उन्होंने उच्च श्रेणी के लोगों से लेकर जन सामान्य तक भक्ति का मार्ग सुलभ और साध्य बना दिया। ४. पहले पहले यह भक्ति आंदोलन तमिळनाडु में ही हुआ। तमिळ भाषा सर्वाधिक प्राचीन एवं उत्कृष्ट है। इस साहित्य के अनेक ग्रंथों में समुद्रीयात्रा, जलपोत, नौकाओं और व्यापार का भी उल्लेख है। रोमन सिक्के भी दक्षिण में पाए गए थे। जिससे सिद्ध होता है कि उस समय यह समुद्र मार्ग से यूनान, रोम से भी जुड़ा था। भक्ति आंदोलन के कारण ही भारतीय भावात्मक एकता की स्थापना हुई, ऐसा कहने में कोई अत्युक्ति नहीं है। इसकी लहर बारहवीं शताब्दी तक कर्णाटक में पहुँची। शिवशरणों ने इसे खुलकर अपनाया। शरणों एवम् हरिदासों की वाणी का प्रभाव धीरे-धीरे उत्तर तक पहुँचा था। समस्त भारतीय भाषाओं में भक्तों और संतो ने अपने-अपने प्रदेश में,अपनी-अपनी परिस्थिती अनुरूप उसे व्यक्त किया है। भारतीय इतिहास में अलग-अलग समय में अलग-अलग क्षेत्रों में ब्रिटिश सत्ता कायम हुई। उसी दौर में गोवा के इतिहास की तरफ नज़र दौड़ाएँ तो पता लगेगा कि यहाँ पर सन् १५१० में पुर्तगाली सत्ता कायम हुई। एशिया का पहला प्रेस सन १५५६ में गोवा में आया । तब से लेकर सन १६७४ तब (जब उसका काम स्थगित भी हुआ) जितनी पुस्तकें छापी गई वे सब रोमन लिपी में ही थी ऐसा वि. बा. प्रभु देसाई का कहना है। ५. साथ में उनकी खोज यह भी है कि सन् १५५६ से लेकर १५५८ तक प्रकाशित सब पुस्तकें पुर्तगाली भाषा में ही थी। देशी लिपि में मुद्रित किया हुआ सब से पहला ग्रंथ "दौत्रीन किश्ता" सन् १५५७ में आया । प्रारंभ में वह पुर्तगाली भाषा में और बाद में मलबारी टाईप में छापा गया। उसे पाद्री एंरिकि एंरिकिश ने अनूदित किया। तमिळ भाषा में ही "दौत्रीन किस्ता" ग्रंथ १५७८ में मुद्रित हुआ। (Doutrina Christa em Lingua Brahmana Canarim)

धर्म प्रचार के लिए ही सही यहाँ पर ग्रंथों का रचनाएँ हो रही थी। साथ-साथ शब्दकोश पर भी काम हो रहा था। इसी परंपरा मैं "सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा" - लेखक-पादरी आंतोनियु - द - साल्दांज - सन् १६५५ में आया । (Jardin de Pastores) "वनवाळयाचे मळो" पांच खंडो में रचा गया था-सन् १६५८ से १६५९ मे । आज उसका सिर्फ तीसरा और पांचवॉ खंड ही उपलब्ध है। प्रों पिसुर्लेकर ने ब्रागा - पुर्तगाल - में, सार्वजनिक वाचनालय में पुरानी मराठी (?) कानदेवी में भी काव्य के नमूने देखें हैं उनकी सूची इस प्रकार है -

विष्णुदास नाम - प्रल्हाद चरित्र

- हरिश्चंद्र - पुराणकथा, सखदेव चरित्र कथा, (?) धर्माचा अश्वमेध, कर्ण पर्व।

कृष्णदास शाम - कृष्ण चरित्र कथा
ज्ञानदेव - वसिष्ट योगु (योग वासिष्ठ)
सिवदास - गरूडाची कथा
सिंपा नामा - बाळकीड़ा
निवृत्ति देव - भगवद् गीतिका टीका
अज्ञा लेखक - हरणी कथा, राजनीतिच्या ओव्या, रामाचा अश्वमेध, गुरू सिरव्य संवाद, मदालसा, रूक्मिणी सैवंर, सिता हरण, कृष्ण-अर्जुनाचा संवादु, मृगराजाची कथा -

यहाँ मैं जो साबित करना चाहती हूँ वह यह है कि गोवा में भी भक्ति साहित्य, धार्मिक साहित्य का प्रचुर भंडार है जिसका अध्ययन मनन अनुसंधान अभी बाकी है। यही तथ्य कोंकणी और गुजराती के संबंध में भी सही है दोनो भाषाओं में रिसर्च अपेक्षित है। प्रो. गोमिश सोळाव्या शेंकड्या आदलें कोंकणी रामायण पुस्तक की प्रस्तावना में पृ. xxx१ (३१) पर लिखते हैं - ''यहां पर उच्च महाविद्यावर्यीन शिक्ष प्राप्त करने एशिया से विद्यार्थी आते थे। उसमें आर्य भारती शाखा में से सिर्फ दो ही भारतीय भाषाओं को चुना गया था - वे थीं कोंकणी अर्थात् कानरीं और गुजराती'' ६. गोवा में कोंकणी के जानेमाने रचनाकार शणै गोंयबाब - जिनका पूरा नाम था वामनराव वर्दे वालावलीकर - ''देवा-धर्माचीं पुस्तकां'' में जो उल्लेख किया है, वह भी द्रष्टव है ७.। उसमें ख्रिस्ती धर्म संबंधी तथा हिंदू धर्म-नीति और वेदांत पर कुछ पुस्तकों का उल्लेख किया है, हालांकि इनका रचनाकाल १४००-१६५० के बीच में नहीं है पर गोवा की राजकीय परिस्थिती को देखते हुए यह बात सहज लगती है। कोंकणी साहित्य में भी भक्ति परंपरा है पर उसके धागे जो कि रोमन, कन्नड, मलयाळम, नागरी लिपी में पसरे है उन्हें गूंथना अभी बाकी है।

"The main deity in the Cochin temple was installed by Swami Sudheendra Tiratha the successor of swami vijayndra Tirtha in the year 1599 A.D. A beautiful Bhakti kavya was composed in venkateshwara in konkani in the begining of the 17th century and it is named Venkatakalyan which has got Marathi influence. It was written by an unknown writer. The poet in the kavya describes the marriage of the Lord Venkateshwara with Padmavathi. It is written in 4 chapter & in 4 different regas------ khanda kavya.

कोंकणी का साहित्यिक इतिहास जब उपरी चारों धागों को गूंथकर लिखा जाएगा तभी उस पर कुछ बोला जा सकेगा। यहां पर यह धागा विषयांतर ही पैदा करता है पर भारतीय भाषाओं के इतिहास को जोड़ने में यह विषयांतर आवश्यक लगा इसलिए उसका उल्लेख कर रही हूँ । हिंदी में जैसे कबीर और अखो का तुलनात्मक अध्ययन किय जा सकता है उसकी तरह कोंकणी साहित्य में भी भक्ति परंपरा का शोधपरक अध्ययन अभी शेष है। अस्तु उस धागे को जानबूझकर छोड़ रही हूं कबीर - अखो की तुलना की राह पर अग्रसर हो रही हूं।

कबीर जुलाहा थे तो अखो परजिया सोनी थे। जुलाहा जाति के लोग निम्नवर्ग के माने जाते है तो सुनार को भी उच्च वर्ग का नहीं माना जाता। कबीर का समय सन १३९८ से १४४८ का माना जाता है तो गुजराती साहित्य में अखो का समय १५९१-१६५६ तब का दिया गया है। वे सर्वोत्तम वेदांती कवि थे ऐसा कहा जाता है। बचपन में ही उन्होंने गोस्वामी गोकुलनाथ से दीक्षा ले ली थी। बाद के जीवन में ऐसा लगता है कि उन्हें जीवन में बड़े कटु अनुभव हुए थे। परंपरा बताती

है कि इनके कुछ प्रिय संबधियों-विशेषकर बहन - की मृत्यु से इन्हें बडा आघात पहुंचा था। आगे यह भी कहा गया है कि वे अपने पडोस की किसी महिला को बहन की तरह मानते थे। वह अपना हार बनवाने के लिए अखो के पास ३०० रूपाए का सोना ले आई। अखो ने अपनी बहन के प्रेम के कारण, अपनी ओर से १०० रूपया मिलाकर कंठी बना दी। किन्तु इस मान्यता के कारण कि सोनार हंमेशा बेईमान ही होते हैं, उस महिला ने संदेहवश किसी दूसरे सोनार के पास उस कंठी को तुडवाया और जांच कराई। जब उसे विश्वास हो गया कि इसमें सोना कम नहीं वरन् अधिक है तो फिर अखो के पास उसे ठीक करवाने ले गई। ये सारी बात सुनकर अपने ऊपर बेईमानी का झूठा संदेह हुआ जानकर अखो को बडा आघात लगा।.... गुरू चरणों में बैठकर जो कुछ वेदांत उसने सीखा था अनेक घरेलू उदाहरण देते हुए उन्होंने गुजराती में लिखा है।

हम सब कबीर के व्यक्तित्व से वाकिफ हैं। विरोधाभास ऐसा कि विरोध के विरोध में भी कबीर अकख़डता और फक्कड़ताा से खड़े रहे हैं। उलटबासियां हैं तो सरलता भी है। भक्त हैं तो पतिव्रता भी हैं - मेरा मुझ में कुछ नहीं जो कुछ है सो तेरा, तेरा तुझ को सौंपता क्या लागे मेरा? भाषा ऐसी कि बेताज बादशाही अंदाज में उनके आशय के साथ साथ बहती सरल धारा... आक्रमण किया तो मसजिद, मुल्ला, मंदिर, साहब सब पर बराबर। ''ना काहू मे दोसती ना काहू से बैर.... हीन भावना तो जैसे उन्हें छूती ही नहीं। नाम मात्र की मुसलमान इस जुलाहा जाति के रक्त में प्राचीन योगमार्गीय विश्वास पूरी मात्रा में था पर शास्त्र ज्ञान के दरवाजे उनके लिए बंद थे। उन्होंने कहा-
''नाही धर्मी नाही अधर्मी - ना मैं जती न कामी हो। ना में कहता, ना मैं सुनता ना मैं सेवक - स्वामी हो। ९.
गुजराती कवि अखो का जन्म अहमदाबाद के छोटे देहात जेतलपुर में हुआ । जाति से सुनार, कुल धर्म से वैष्णव, विद्या व्यासंग से वेदान्ती और नैसर्गिक रसिकता से कवि था। १०

शैक्षणीक योग्यता के बारे में जानकारी नहीं है पर सुनार होने के कारण टकसाल में नौकरी थी। अक्षरज्ञान था। गणित विद्या व्यवहार में आवश्यकतानरूप प्राप्त थी। पारिवारिक जीवन में वियोग के कारण वैराग्य आया। जहांगीर बादशाह की टकसाल की नौकरी छोडकर क्षेत्र संन्यास ले लिया और सद्‌गुरू की खोज में चल पड़े। जैसे कबीर ने अपने गुरू से मंत्र लिया वैसे अखो के विचार गुरू के बारे में देखें - ११.

''गुरू गोब्यंद, गोब्यंद गुरू, नाम युग्म एक
तेह ने स्त्त्यूं नीचो नमी, ठंरू बूध्य मान्ये हुं।
कबीर के विचार ''गुरू गोविंद दोऊ खडे.... से
तुलना की जा सकती है।

''ज्यम रवि देखाडे रवी धाम ने व्यम गुरूदेखाडे राम....कबीर के बारे में शुक्लजी ने लिखा था साखी सबदी दोहरा कहि कहिनी उपखान भगति निरूपहिं भगत कलि निंदहि वेद - पुराण

अखो से भी काशी के ब्राह्मण जल रहे थे झुलाहा और सुनार दोनों छले गए पंडितों को अनुभवहीन पोथेबाजी पर, पाखंडी साधओं के ढोंग पर, बाह्याचारों और धूर्तता पर अनेक प्रहार किए गए पर कबीर जैसी निर्भीकता ''ना मैं हिन्दु ना मैं मुसलमान'' अखों में नहीं थी 'गुजरात में अखा (१५९१-१६३६) को निगुर्ण माना जाता है पर कबीर की अकखड़ता और मूर्ति भंजकता अखा में कहां?

अखो का लेखन गुजराती-हिन्दी दोनों भाषाओं में हुआ है जिसकी नामावली इस प्रकार है -

गुजराती-छप्पा, कक्को, सातवार, बारमास, कैवल्य गीत, पंचीकरण, चित्त विचार संवाद,गुरू शिष्य संवाद, संतना लक्षण अथवा कृष्ण उद्धव संवाद, अखे-गीता, अनुभव बिदु, मुक्तक पद, जकडी, झूलणां, सोरठा, दूहा।

हिन्दी-एक लक्ष रमणी, अमृतकला, रमेणि, कुंडलिया ब्रहम लीला, संतप्रिया, जकडी, घुआर्थ, विष्णुपद, अखो गीता ....।

कबीर की तरह ही कर्मकांड का विरोध आदि भी अखो में था। परिपूर्ण परमात्मा के लिए एक वाचक के रूप में उसने "सुन" का प्रयोग किया है।

"कोई जीव छे, कोई कहे शिव छे,
थाप, उथापमां कोई न शोध्यो
आप ते आपनो अमीरस घूंटवा,
शिव ते जीवनो वेश लीधो।"

जातिभेद में अटकनेवालों का, मूर्तिवादिता पर भी उपहास किया है

-नाहि हरि हिन्दु अखा
ना मीरां मुसलमान
बीच रोंचावणी मन करे,
पण पियु की नहीं पहुचान
- एक मूरख ने एवी टेव, पथ्थर एटला पूजे देव।
पाणी देखी करे सनान, तुलसी देखी तोड़े पान।
ए अखा वडुं उत्पात, घणां परमेश्वर ए क्यांनी वात?

माया के घूघंट पट की बात कबीर और अखो दोनों करते हैं-

कबीर - घूंघट को पट खोल रे तोहे पियु मिलेंगे।
अखो-सांइ बिना धूंधट नहीं खोलूं।

शब्दों के मायाजाल में कबीर और अखो दोनो नहीं पड़ते -

मेरा तेरा मनवा कैसे एक होई मैं
कहता आंखन की देखी तुं कहता
कागज की लेखी...
अखो - शब्द जाल मायानुं कूड,
त्यां नर पशु पडें मति मूढ।
शणगारी वाणी सौ गाय,
मोह्या जीव सांभळवा जाय
अखो शुं वांच्यु समज्यो कशुं,
आंखनुं काखळ गाले घस्युं।

कबीर जुलाह गीरी प्रतीकों से तो अख सुनारी के प्रतीकों से लिखते हैं -

कबीर-जोलाह बीनहु हो हरिनाम,
जाके सुर-नर-मुनि धरे ध्याना ॥
ताना तिनके अहुंठा लीन्हौ,
चरखी चारिहुं बेदा ॥
सर खूंटी एक रामनरायन पूरन
प्रगटे कामा ॥
अखो - पडतुं सुवर्ण ने बीजुं मन,
तेनुं धोवुं - धावुं न होय जतन ।
जो मर्मखार अग्नि ने मळे
तो थाय चोकखुं मन पाछुं वळे" ।
-घाट गळये घडाय सोनुं तो सरखुं सदा"।

गुजराती के कवि उमाशंकर जोशी-अखो एक अध्ययन" में लिखते हैं सच सोनार ने बहुत कुछ कह

दिया है कबीर भी लाज - घूंघट अज्ञान - खोलकर आंतरदृष्टि से पिया को - परमात्मा को पाने की बात करते हैं १३. अखो "लाज न रहीए" लाज का अर्थ यहां घूंघट है शर्म भी है।

- चाहे सहज में हरती फरती
लेवे ल्हावा - पण भूखी रे,
आछा अंग देखावे लोका
पण भोग बिना तुं भूखी रे
लाजु लाज न रहीए ....।

सहज रूप में 'हरती फरती' लेकिन पर अनुभव के बिना प्राप्त ज्ञान छलोवा मानते हैं। ज्ञान का साक्षात्कार या ज्ञान का अनुभव ज्ञान नहीं है। प्रियतम के संग का लाभ जिसे नही" मिलता वह भामिनी (जीव) सही मानों में भूखी है अधूरी है।
कबीर की वाणी की तरह ही अखो की वाणी भी हृदय पर सीधी प्रहार करती है।

लगता है संतों और भक्तों ने अपने समय के राजनीतीक, सामाजिक, वेदांतिक, धार्मिक वातावरण को बदलने के लिए ही जन आंदोलन चलाया जिसकी लहर पूरे भारत में चली। सामान्य भाषा में ही इसकी विशेषता बनी रही है। पाखंड को तोड़कर, कर्म को ही धर्म माननेवालों पर सीधा प्रहार किया गया है । अखा के शब्दों में कहूं तो
"तिलक करता त्रेपन वह्यां, जपमाळाना नाकां गयां। तिरथ फरी फरी धाक्या चरण। तोय न पहुंच्या हरिने शरण" उसी प्रकार कबीर में माला तो कर में फिरै, जीभ फिरै मुख मांही। कर का मनका डारि कै मन का मनका फेर..."

वेदांत और सूफी मत का प्रभाव भी दोनों पर पाया गया है। अखो जी जब पंजाब गए तब वहां "जकडी" काव्य प्रकार की रचना की थी जिसका उल्लेख श्री भगवानजी महाराज करते है।
'श्री अखा वेदांती हैं, ज्ञानी हैं, यह बात भी सब को मालूम हैं, परंतु वे सूफी संत है, आशिक हैं, औलिया हैं आदि फकीर इश्क की बातें तो इसी ग्रंथ के माध्यम से सर्वप्रथम ख्याति पा रही है"।
मेरा ढोलन ढलकर आया रे,
हुं दुधु धोऊंगी पाया रे।
हूं आप सरषी सरखी कीती रे।
दोऊ जग में हू जीती रे (जकडी १८) १४

अखा रचित "छाप्पा" भी प्रसिद्ध हैं गुजरात के विद्वान कहते हैं कि अखो को हंसना भी आता था और वह भी मुक्त हास्य था जिसे अमूल धन कहा गया है आर्थर कोस्कर ने हास्य की महिमा पर बहुत कुछ लिखा है पर अखो ने तो उस ज़माने में, समाज पर समाज की धर्माघता और कभी - कभी अपने पर भी हंसने में कसर नहीं रखी।

"ज्ञानीने कविता न गणेश, किरण सूर्यनां केम वणेश? शब्द केरो सढ क्यम थाय? आकाश ते क्यम तोळयु जाय?
एवुं वचन अणलिंगीतंणुं, अखा नही को पर आपणु १५

हमारे पूरे भक्ति आंदोलन में कबीर एक ऐसा व्यक्तिव है जो अपने समय के हर पाखंड को चुनौती देते है। मनुष्य-मनुष्य के बीच कोई भेद रेखा उन्हें स्वीकार्य नाहीं है। वेद कितेब भ्रमोत्पादक हैं।, तो तीर्थ, व्रत, पूजा, नमाज़, रोज़ा भी गुमराह करते हैं, पंडे, पांड़े,

काज़ी, मुल्ला सब संप्रदाय के ढेकेदार हैं, धर्म के नहीं है। अपने समय के हर मत को वे खारिज़ कर देते हैं। शायद यह अस्वीकार का साहस ही कबीर की सब से बड़ी पाहचान है उसी तरह गुजराती कवि भी अपने समय में मूर्तियां तोड़ रहा है। वेद वेदांत से उसने जरूरी सामग्री ली है पर अपने समय में जो ढकोसले चल रहे थे उसका विरोध ही किया था। वास्तव में इन भक्तों और संतों ने ऐसी राह चाही जिससे समाज में क्रांतिकारी परिवर्तन आए। दादू दयार के शब्दो में लेख समाप्त करती हूँ ।

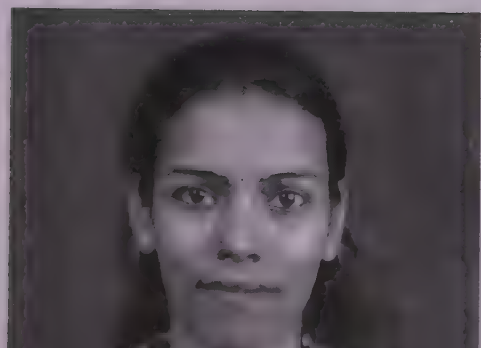
भाई रे ऐसा पंथ हमारा ।
है पब रहित पंथ गहि पूरा, अवरण एक अधारा ।
वाद विवाद काहू सो नाहीं मांहि जगत थैं न्यार ।
समदृष्टि सुझाई सहज में,
आपहि आप विचारा ।
मैं तैं मेरी यह मति नाहीं,
निबैंरी निरंकारा
पूरण सबै देखि आपा परि,
निरालंब निर्धारा ।

संदर्भ :-

1. बच्चनसिंह - हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास
2. वही - हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास
3. - - श्री भागंवत् महॉत्मम् प्रथम अध्याय श्लोक ४८-५०
4. एस. कृष्णस्वामी अय्यंगार - हिस्ट्री ऑफ तिरूपति प्रथम भाग पृ 73
5. डॉ.वि.भा. प्रभु देसाई - शतराव्या शतकांतील गोमंतकी बोली पृ 69-70
6. संपा. प्रो ओलिवीयु गोमिश- सोळाव्या शेंकड्या आदले कोंकणी रामायण पृ xxx1
7. शणै गोंयबाब - षेवकार अध्यक्षांले उलोवप - पृ 16-16
8. एन. पा. मल्लैया - भक्ति टेडिशन इन कोंकणी लिटरेचर - पृ 85-94
9. जयंत कृष्ण दवे - गुजराती साहित्य का इतिहास पृ.वश
10. डॉ. उर्वशी सूरती - अखो की हिंदी कविता
11. डॉ. उर्वशी सूरती - अखो की हिंदी कविता पृ. वश
12. बच्चनसिंह - हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास पृ. 82
13. उमाशंकर जोशी - अखो एक अध्ययन - पृ. 30
14. डॉ. उर्वशी सूरता - अखो की हिंदी कविता - पृ. 89
15. जगदीश जोशी - एकांतनी सभा - पृ. 341-342
16. दादू दयाल

❖ ❖ ❖

बाजीगर

दिप्ती दि. च्याती हळदणकर

'मैं'... मेरा इस दुनियाँ में शायद कोई अस्तित्व ही नहीं होता, अगर मैं 'उमसे नहीं गु. जरता... शायद यूँ ही दुनिया की इस भीड़ में खो जाता... खोने का भी अपना एक अलग नशा होता है... पर भीड़ में खोने का अब मुझे कोई डर नहीं है.... शायद इसलिए कि ज़िंदगी ने मुझे यों ठोस बनाया है कि ये भीड़ मुझे निगल भी लेती तो भी मैं उस भीड़ को पी लेता... आज पता नहीं क्यों मन पर काबू नहीं है... एक अलग ही नशा छाया हुया है... जीत का नशा... या फिर हार कर भी जीतने का? या फिर अपने 'होने का'....

"अरे बेटा आलोक, हाथ-मुह धो कर खाना खाने आजा। तेरे बाबा को आज घर पहुँचने में थोड़ी देर होगी। तू खा ले।"

आई की आवाज़ सुनते ही आँखों के आँसुओं को पोंछते हुए आलोक कमरे से बाहर आया। आँखों में थोड़ी नमी अभी भी थी। उसने कमीज़ से फिर एक बार आँखों को पोछा। फिर मुख पर मुस्कान लाकर कहने लगा, "आई, आज क्या बनाया है? . जोरों की भूख लगी है। लग रहा है कि पेट में चूहे कूद ही नहीं रहे हैं, पर साथ ही साथ कुत्ते भी भौंक रहे हैं।" यह सुनते ही उसकी आई के आगे के दो दाँत जिनके बीच में एक छोटी-दरार दिख रही थी, होठों को थोड़ा धकेल कर चमकने लगे। बिजली के बल्ब से आ रही मद्धिम सी भूरी रोशनी से दोनों एक दूसरे के मुख पर उभर रही मुस्कान को देख अंदर ही अंदर, बिना जताए खुशी को अनुभव कर रहे

थे। आलोक ऐसे अनेक मुहावरों का खुद गढ़ता और इस्तेमाल करता जिससे उसके दोस्तों में तो उसकी एक अलग ही पहचान बन गयी थी।

आलोक खुशमिजाच क़िस्म का लड़का, उसके जीवन में दोस्तों की एहमियत बहुत ज़्यादा थी। जितना समय वह अपने इन लंगोटिया-यारों के साथ गुजारता था, उतना शायद ही किसी और के साथ। घर पर भी ज़्यादा देर तक टिकता न था। 'दोस्त' उसके जीवन में तो जैसे प्राणों का संचार करने वाली धमनियाँ थे। स्कूल से घर आता, खाना खाता और झट से निकल जाता अपनी मंडली के साथ मौज-मस्ती करने। दोस्त भी कैसे थे? वही, गाँव के आवारा लड़के जिनका ध्यान पढ़ाई को छोड़, बाकी हर ची. ज पर जमता था। पढ़ाई से जैसे उनकी कभी पटती ही न थी। सूरज दो बार सातवीं, एक बार आठवीं और एक बार नौवीं में फ़ेल हो चुका था। विक्रम का विक्रम ये था कि उसने हर एक क्लास में अपने दो साल रिज़र्व कर के रख लिए थे। नीलेश ने धक्के खा-खा कर दसवीं तक का रास्ता माँ-पिता की डांट के तहत जैसे-तैसे तय किया था। अमेय इन सब से उम्र और फ़ेल होने के काबिलियत में सबसे ज्याद था। उसका दिन शुरू होता था गालियों से और खत्म भी होता गलियों से ही। जैसे आलोक नए नए मुहावरों को बनाता था, उसी निपुणता से अमेय गालियों को गढ़ता था। गालियाँ भी कैसी? ऐसी ऐसी गालियाँ की 'गालियाँ' शब्द भी उनके समक्ष सौम्य लगता। बस इन सबकी तुलना में आलोक पढ़ने में थोड़ा होशियार था।

'आलोक'... आई-बाबा से मिला नाम। केवल नाम न होकर उनके जीवन को परिवर्तित करने की एकमात्र आशा मैं ही था। दुनिया के हर एक माँ-पिता की तरह उन्होंने भी मुझे पाल-पोसकर बढ़ा करने का कर्तव्य किया था। फर्क बस इतना था कि मुझे इस बात का इल्म थोड़ा देरी से हुआ कि वे यह सब केवल कर्तव्य निभाने के लिए नहीं, बल्कि इसलिए कर रहे थे क्योंकि वे उससे बेहद प्यार करते थे, अपनी जान से भी ज़्यादा। उन्होंने उसे कभी भी चीज़ की कमी होने न दी। मुझे हर वो चीज़ मिल जाती थी जो मैं चाहता था। अच्छा-सेहतमंद खाना, अच्छी पढ़ाई, हर साल स्कूल के लिए नयी यूनिफ़ोर्म, नया बैग। ऐसा शायद ही कभी हुआ हो कि मैंने जो मांगा वो मुझे न मिला हो। और अगर कभी ऐसा होने की मुझे भनक लग जाती तो मैं पूरे घर को यूँ उठा लेता कि पड़ोसी भी जमा हो जाते। अपनी हैसियत से भी ज़्यादा उन्होंने आलोक के लिए किया। उसने अपनी माँ को दूसरों के घर को दूसरों के घर काम करते जाते तो बचपन से देखा था, शायद इसीलिए उसने यह मान लिया था कि यह कोई बड़ी बात न थी। पिता को देर रात तक मज़दूरी करते देखा तो था, पर यह भी उसके लिए कोई बड़ी बात न थी। यह इसलिए कि कभी भी उसके माता-पिता ने उसके सामने अपने दर्द को बयान होने न दिया। पर ..पर आज वो सब मुझे याद क्यों आ रहा हैं? आज क्यों मेरी आँखों में बार बार आँसू आ रहे हैं? इससे पहले तो कभी भी मैं अकेले में रोया न था... आँसू तभी मेरी आँखों में आ जाते थे जब मुझे लगने लगता था कि मेरी कोई फमाईश पूरी नहीं हो रही हो...

रोते-रोते कब नींद आई, मुझे पता भी न चला। दरवाज़े की कर्कश ध्वनि से मेरी नींद टूटी। लाइट अभी भी जल रही है। लगता है अभी-अभी मेरी आँख लगी थी और तभी मैं जाग गया था। गर्दन को थोड़ा मरोड़कर देखा तो बाबा दरवाजा धीमे से बंद कर के अंदर आ रहे हैं। उनकी नज़र मुझपर पड़ने

से पहले ही मैंने आँखें मूँद लीं। मैं उनका सामना नहीं कर पा रहा हूँ। अपने अंदर एक अजीब उलझन महसूस हो रही है। क्या मुझे उनसे माफ़ी मांग लेनी चाहिए? अब से पहले कभी भी मैंने किसी से किसी भी बात के लिए माफी नहीं मांगी है। तो फिर आज कैसे मांगु? पर क्या माफ़ी माँगने से सब कुछ एकदम से ठीक हो जाएगा? काश मेरे पास कोई जादू होता कि मैं समय की नांव पर बैठ पीछे जा पाता और सब कुछ ठीक कर देता... ऐसे फ़िज़ूल की बातें सोच कर वक्त गवाने से तो अच्छा होगा कि मैं कुछ करूँ।

परीक्षा खत्म होने के बाद हम सभी एकदम बेकार हो चुके थे। अब हमारी मंडली जो सुबह जमती शाम तक कोई भी घर जाने का नाम न लेता। बस खाना खाने के लिए जाते और फिर लौट कर वहीं आ जाते।

मैं थोड़ा उदास था क्योंकि मैं पहली बार फ़ेल हो चुका था। पर वहाँ पहुँचते पहुँतचे जैसे मुझे जोश आ रहा था। और ये इसलिए कि इतने सालों के बात मैं भी अपनी मंडली की बराबरी में आ चुका था। . फेल होने की उदासी को भूल कर मैं खुशी अनुभव कर रहा था। फ़ेल होने की खुशी कुछ अलग ही होती है, और इसे केवल वह महसूस कर सकता है जिसने इसमें गोता लगाया हो। पर वहाँ तो कोई नहीं था। 'कहाँ गए ये सबके सब?' मेरे मन में सवाल आया पर इसका उत्तर दूर दूर तक नहीं दिख रहा था। मैं थोड़ी देर रुका। फिर वहाँ से निकाल गया घर की ओर।

'कहाँ गए ये सब के सब! इन हरामजादों को बताया था कि पुराने किले के पास की 'बांध' पर मिलेंगे! कुछ बताना भी तो चाहिए था न कि नहीं आएंगे ! मैं भी न... चलो अब घर चलता हूँ, थोड़ी पेट पूजा करने के बाद सीदा साले उस विक्रम के यहाँ चलता हूँ। बड़ा रौब जमाता है सब पर। सुबह मिला था तब तो बता ही सकता था न कि आज अड्डा कहीं और जमेगा.....!!!'' आलोक गुस्से में था, और तो और पेट भी उसकी आवाज़ को एक अलग ताल दे रहा था।

आलोक ने खाना खा लिया। कल घटित हर एक बात, हर एक शब्द, हर एक चीज़ उसे याद आ रही है और उसकी आँखों को नम कर रही है। जैसे ही कल वो घर के पास पहुँचा था, उसका दिल कुछ अजीब ढंग से धड़कने लगा था। जितना रौब और गुस्सा लेकर वो अपने अड्डे से अकेला घरा को निकला था, वो भाप बनकर उड सा गया और वह भाप घर से आती मोठी सी सुगंध में दब सी गयी थी। आलोक की माँ हर साल उसके स्कूल के 'रिज़ल्ट' के दिन 'शीरा' बनाती, बुनी हुईमुंफली डालकर। काजू-किशमिस कहाँ इनके नसीब में था... जैसे जसे घर और उसके बीच की दूरी कम होती, वैसे वैसे उसके होठों के दोनों छोरों की दूरी भी कम हो जाती। डर और उदासी दोनों के मिली जुली एक अलग ही बेचैनी के साथ वो अंदर आया। जैसे ही उसने घर की दहलीज़ लाँघी, बाबा को उसी टूटी चारपाई पर पाया जहाँ वो उन्हें रोज़ देखता था। पर आज का दिन बीते दिनों से कुछ अलग ही उसको अनुभव हुआ। माँ शायद रसोई में थी, बर्तनों की आवाज़ से उसने अंदाज़ा लगाया। माँ को वो जैसे तैसा बता सकता था। पर आज पिताजी घर पर कैसे यस गुत्थी वह सुलझा नहीं पा रहा था। दोस्तों के साथ भले ही वह मुह फट बोलता था, पर पिताजी के सामने उसकी आवाज़ कतई नहीं उठती थी; डर के मारे नहीं, पर कुछ और था जो उसको रोकता था।

'चर्रऽऽऽऽ मर्रऽऽऽऽ' चारपाई से आवा. ज आयी। उस आवाज़ के साथ साथ और आवाज़

आयी, "बेटा आलोक, कहाँ थे इतनी देर, मैं तेरा इंतज़ार कब से कर रहा हूँ। देख तेरे लिए क्या लाया हूँ, पिछले साल मैंने तुझे वादा किया था याद है न? ये ले पकड़ तेरा वॉकमैन" और सस्ता सा, पर उनकी हैसियत से महंगाा वॉकमैन आलोक के बाबा ने आलोक के हाथ में थमा दिया। उस वॉकमैन को छूटे ही उसके दिल की धड़कने और भी तेज़ होने लगीं। अब वह कैसे पिताजी को इम्तिहान का फैसला सुनाएगा। कैसे वह कहेगा कि वह 'फ़ेल' हो गया है। कैसे वह कहेगा कि उसके उन दोनों की उर्म्मादों पर पार्नाफेर दिया है... तभी अचानक आई ने आकर टोका, "आप भी न, बेचारे को हाथ मुँह धोकर खाना तो खाने दो। बेचारे के पोट में 'कुत्ते भौंक रहे होंगे' और आई-बाबा खिलखिलाकर हंसने लगे।

खाना खाने के बाद उसके बाबा को थोड़ा टहलने की आदत है। आलोक जानता था कि खाना खाते समय उसको कोई कुछ पूछेगा नहीं, क्योंकि यह उनके घर का नियम था कि खाना खाते समय कोई भी बात नहीं करेगा। वह धीरे-धीरे खाना खाने लगा। वो चाहता थ कि बाबा खाना खाकर टहलने के लिए जाए। और एसा ही हुआ। वो खाना खाकर आँगन में ग्श्त लगाने गये। अब माँ का भी खाना खाकर हो चुका था। जैसे ही आलोक हाथ-मुँह धोने के लिए गया, माँ ने आलोक से पूछा, "बेटा परीक्षा का फल क्या आया है? इस बार किस-किस को तूने पीछे छोड़ा है?" आलोक एकदम चुप। कुछ क्षण उसकी तेज़ साँसो के सिवा और कोई आवाज़ नहीं सुनाई दे रही थी उनकी आई को यह महसूस हुआ कि कुछ गलत ज़रूर हुआ है, उसकी ज़ेहन में अनेकों ऊटपटाँग खयालात आने लगे। उसने आलोक को कंधों से पकड़ा और पूछा, "बेटा बोल, क्या हुआ? देख मेरे मन में क्या-क्या उफन रहा है। बता न क्या हुआ? तू इतना उदास तो कभी भी न था, बोल बेटा बोल।" आलोक की आँखों से आँसू लुढ़ककर उसके कंधों को पकड़े माँ के हाथों को छूने लगे। वह ज्यादा कुछ बोल न सका। उसके मुँह से बस इतना ही निकला, "आई.... मैं फ़ेल हो गया।" आलोक के मुह से निकले पहले तीन शब्दों को सुनते ही उसकी आई की आँखे एक क्षण के लिए पथरा सी गयी। उसने अपने आप को संभाला । जितनी उम्मीदों के साथ उसने पूरा साल सपने देखे थे उनको एक क्षण में टूटते देखना कोई साधारण बात न थी। फिर भी अपने को संभालते हुये उसने आलोक को संभालते हुये कहा, "कोई बात नहीं बेटा, अगले साल फिर मेहनत करना।" आलोक जानता था कि यह कहकर वह उसे पिताजी का सामना करने के लिए धैर्य दे रही थी।

दस-पंद्रह मिनट बाद बाबा अंदर आए। आलोक तब तक विक्रम के घर जा चुका था। वह अपने बाबा का सामना नहीं करना चाहता था। वह जानता था कि वो बहुत दुखी होंगे। अब से पहले ना ही कभी उसके बाबा ने उसे डाँटा था और ना ही कभी उसपर हाथ उठाया, फिर भी जाने वह क्या था जिसका सामना वह नहीं करना चाहता था। जैसे ही वह अंदर आए, आलोक को आवाज़ दी। आलोक की जगह उनकी पत्नी उनके पास आयी।

आलोक को आते देख विक्रम घर से बाहर आया और बिना कुछ बोले उसका हाथ थाम कर उसे अमेय के घर की ओर ले गया, जहाँ उसके बाकी सभी दोस्त थे। अमेय के घर के पिछवाड़े में एक आम का बड़ा सा पेड़ था। यह उनका दूसरा अड्डा था। आलोक ने देखा कि सभी पहले से वहाँ जमा थे। किसी ने एक दूसरे को इम्तिहान के फल के बारे में कुछ नहीं पूछा। एक बड़ा सा रुमाल ज़मीन पर

रखा और सूरज ने कहा, "आज हमने तय किया है कि कल हम सब फिल्म देखने के लिए जाएंगे। हर एक बीस-पच्चीस रुपये का इंतज़ाम करे। कल ठीक साढ़े नौ बजे नीलेश के घर के सामने मिलेंगे।" यूँ फिल्म जाना तो उनका कभी एकबार होता रहता था, पर आज फिल्म जाने का आलोक को कतई 'मूड' नहीं था। उसने कहा, "किस खुशी में फिल्म देखने के लिए जा रहे हैं? मेरे फ़ेल होने की खुशी मैं?" आलोक की आवाज़ में थोड़ी उदासी, थोड़ी खीज़, थोडी रुलाई थी। पर सब ने इसे नज़रअंदाज़ कर बात को बदल दिया। वे इस बात पर कुछ भी बोलना नहीं चाहते थे।

घर आते आते ७.३० बज गए। अंधेरे और उजाले के बीच का फ़ासला कम लग रहा था। एक ओर सूरज ढलने की राह देख रहा था, दूसरी ओर चाँद अपनी शीतल चाँदनी फैलाने की आस में थी। सुबह का भुला जैसे शाम को लौट आता है, वैसे ही पंछी अपने घोंसलों में लौट आ रहे थे, और मैं भी अपने घर जा रहा था। आलोक सोचता है, इन पंछियों का जीवन कितना मदमस्त होता है, न पढ़ाई, न इम्तिहान, न परीक्षा फल!!! काश मैं भी इन्ही की तरह होता...

अंदर आते वक्त उसने अपने दिल को थाम लिया था पिताजी की डांट खाने के लिए वो पूरी तरह तयार था। उसने सोच लिया था कि वह उनके पैर पकड़कर मांफ़ी माँगेगा। पिताजी अगर मारेंगे तो चुप चाप मार खाएगा। उनसे वादा करेगा कि अगले साल उनको निराश नहीं करेगा, दरवाजे तक पहुँचते-पहुँचते जाने ऐसे कितने ही ख़याल उसके मन में . फेन की तरह उठ रहे थे। जब वह अंदर आया तो पिताजी बिना शक्कर वाली चाय पी रहे थे। शाम के वक्त उनको फ़ीकी चाय पीना पसंद था। मुझे देखते ही उन्होंने चाय को जल्दी से खत्म कर प्याला माँ के हात में थामा दिया। आई प्याला लेकर चुपचाप रसोई में गयी। अब आलोक पूरी तरह शेर का सामना करने की तयारी में था। पर ऐसा कुछ न हुआ। पिताजी ने आलोक की ओर देखा और चुप चाप चारपाई पर रो.ज की तरह सो गए। आई चाय का एक प्याला लेकर मेरी ओर आयी और मुझे चाय दी। मैं बिना कुछ कहे, बिना कुछ बोले चुप चाप चाय पीना शुरू किया, आई अंदर से एक तश्ती में मेरे लिए शीरा लेकर आयी। फिर बाबा के पास जाकर बैठ गयी और नारियल के तेल से उनके सिर की मालिश करने लगी। आलोक चाय पी कर प्याला और तश्ती रसोई में लेकर गया। जब वह बाहर आ रहा था तब उसने बाबा को माँ से कुछ कहते सुना, "मेरी बस एक ही चाह थी, आलोक खूब पढ़-लिखकर बड़ा इंसान बने। हम जिस गरीबी से लड़ रहें हैं वह गरीबी उसको दूर दूर तक न छू पाये। पर...." एक धीमी सी, दबी हुई सिसक के साथ वे चुप हो गए।

कल की वह शाम, वह रात मेरे जीवन की सबसे भारी रात थी। एक-एक पल, एक-एक लमहा मुझे असलियत का एहसास दिला रहा था। अब तक मैं जिस भ्रम में था, अपने आप पर जितना गुरूर था उस सब पर आज मुझे हंसी आ रही थी।"लानत है मुझपर! अपने आई-बाबा के बलिदान पर मैं अब तक मौज मस्ती कर रहा था। ये बेचारे मेरे लिए क्या कुछ नहीं कर रहे थे। और मैं उनको पल भर की खुशी भी न दे पाया.... " ऐसे अनेकों ख़याल उसको झकझोर रहे थे।

जिस कल के बारे में वह सोच रहा था वह 'कल' गुज़र गया और 'आज' शुरू हुआ। मैं मेरा पूरा गर्व, अभिमान और साथ-साथ आत्मविश्वास भी खो चुका था। आज माँ मुझे सुबह उठाने के लिए नहीं

आयी थी,शायद उन्होंने यह जान लिया था कि मैं बाबा का सामना नहीं कर पाऊँगा। जब तक मैं उठा, वे काम के लिए जा चुके थे। माँ ने नाश्त-पानी दिया और मैं गले के रास्ते उसे पेट तक पहुँचाकर घर से निकला। जैसे कि तय हुआ था, स्कूल के बैग से करीब पंद्रह रुपये लेकर मैं नीलेश के घर की ओर चला। १० रुपये कम पड रहे थे, पर मॉ से मांगने की हिम्मत न हुई। चलते चलते कब नीलेश के यहाँ पहुँचा पता भी ना चला। लगता है सभी मेरी बहुत देर से राह देख रहे हैं। "देख यार, इतने का ही इंत. जाम कर पाया हूँ। पर सच बताऊँ तो सिनेमा जाने का मूड ही नहीं है यार। बुरा न मानो तो तुम लोग जाओ। मैं नहीं आना चाहता।" "चुप, एकदम चुप। कुछ बोल मत तू। जैसा हम कह रहे हैं, वैसा कर। ये तेरी नौटंकी आज नहीं चलेगी। घोड़े की पुंछ उंट को कैसी लगानी है ये हम जानते हैं। समझे?" सूरज ने चिल्लाते हुए कहा। अक्सर यह स्वरचित मुहावरा आलोक ही कहता था, पर आज सूरज के मुह से सुन आलोक के मुख पर थोड़ी सी हँसी झलखी और गायब हो गयी। फिर देखते ही देखते आलोक उनके साथ हो लिया। सिनेमा घर जाते वक्त उसके ज़ेहन में आया, 'कमबख्त इन दोस्तों के साथ रह-रहकर मैं ऐसा बन गया हूँ। मुझे इनका साथ छोड़ना चाहिए। जब तक इनके साथ रहूँगा, कभी भी आगे नहीं बढ़ पाऊँगा। ये दोस्ती-वोस्ती कुछ नहीं होता। बस एक झलावा है, और कुछ नहीं। आज जो कुछ भी हुआ, इसके जिम्मेदार मेरे साथ-साथ ये सब भी हैं। मैं . फेल हो गया हूँ और इनको देखो जश्म मना रहें हैं। बस और नहीं। मैं नहीं जाऊंगा इनके साथ।" जब तक वह कुछ कहने के लिए या अपना हाथ छोड़ने के लिए कुछ करता, हम सिनेमा घर के अंदर पहुँच गए थे। और मुझे ज़बरन फिल्म देखने के लिए बैठना पड़ा। सोचा, "चलो इन लफंगों के साथ ये आखिरी फिल्म।"

फिल्म शुरू हो चुकी थी। हम करीब १० मिनट देरी से पहुँचे थे। थिएटर खचाखच भरा हुआ था,जिससे मैंने अनुमान लगाया कि फिल्म ज़रूर अच्छी होगी। पता नहीं कौन सी फिल्म थी... सब के चहिते शाहरुख़ खान और काजोल थे फिल्म में। पर फिर भी मेरा ध्यान फिल्म की ओर न था। मैं मेरे दोस्तों के एकदम बीच मैं बैठाा था। सीन रेस का चल रहा था। शाहरुख़ काजोल के पिता से रेस जान बुझ कर हार जाता है। अचानक मेरे दोस्तों ने मेरी ओर देखकर कहा, "पता है हम तुझे यहाँ क्यों लेकर आए हैं? अब ध्यान से सुन शाहरुख़ क्या कहते हैं।" और वो शब्द मेरे कानों पर पड़े जिन्होंने मेरी पूरी ज़िंदगी को बदल डाला 'कभी कभी कुछ जीतने के लिए कुछ हारना भी पड़ता है। और हार कर जीतने वाले को बा. जीगर कहते हैं... क्या कहते हैं?' और शाहरुख़ के साथ साथ उसके दोस्तों ने ज़ोर हे कहा "बाज़ीगर"।

वह दिन और आज का दिन....बाबा ने अगर वह कहा न होता, केवल डाँटा होता तो शायद मैं आज जो हूँ वह नहीं बन पाया होता। फिल्में बनती हैं मनोरंजन के लिए। पर उन्हीं दोस्तों ने, जिनको मैंने निकम्मा कहा था फिल्म के एक डायलोग से मुझे ज़िंदगी को देखने का नया नज़रिया दे दिया। मेरी आई, मेरे बाबा, और मेरे दोस्तों ने मुझे एक नया दृष्टिकोण, एक नया रास्ता दिखया है। बहरहल, हमारे जीवन में ऐसे बहुत सारे प्रसंग आते हैं, जब हम अपनी हिम्मत हार जाते हैं, लगता है कि आगे बढ़ाने का रास्ता खत्म हो गया है, पर उस कोहरे को हटाने भर की देरी होती है, और आगे सुनहरा आसमान हमारी प्रतीक्षा कर रहा होता है, मैं भी शायद भटकता रहता, अगर वक्त पर मेरी आँखें खुला न होती।

❖ ❖ ❖

सिंधू अ.शे. असोळडेकार

एक नया महाभारत

हे विराट रुप लेने वाले श्रीकृष्ण
कुरुक्षेत्र से भी बत्तर हुआ है हमारा भारत हमारा वतन
दुर्योधन की मानसिक्ता की हो रही है वृद्धी
अर्जुन हरपल हार रहा है बाजी
द्रौपदी का हो रहा वस्त्रहरण
मुल्यों का रहा है पतन
करना है अब आपको उसका जतन
निभाकर अपना दिया हुआ वचन
कहा था आपने (...यदा यदा ही धर्मस्य)
जब जब धर्म पर आयेगा संकट
बढ जायेगा जब अत्याचार
तब तब अपने आप जन्म लुँगा बार बार
(...परित्राणाय साधू नाम)
करने रक्षा साधू की दुष्टों का करने संहार
धर्मस्थापना करने युग युग में लुँगा अवतार
पर डरे मन में आते विचार बारी बारी
क्या भ्रष्टाचार आप पर भी हुआ है हावी
पलट न दिया हो अपने वचन
शायद कलियुग आपको पड गया भारी
क्षमा करना भगवन हमारे इस सोच के लिए
पर हालात के हम मारे घडी घडी भटक जाते है सारे
फिर भी दिल के एक कोने में पनप रहा है विश्वास
यमुनाजी को आयेगा पूर बंदी सच्चाई तोडेगी पाश
अधर्म का नाश करने उजागर करने देवकी की कोक
आयेंगे हमारे श्रीकृष्ण इस कलियुग के पृथ्वीलोक
दूर नही वह दिन जब हम भी देखेंगे तेरा विराट रुप
सुनेंगे आपके अमृतवाणी में फिर से गीता अर्जुन के
साथ दुर्योधन
तब जाके बदलेगा भारत के नसीब का रुख
और रचा जायेगा एक नया महाभारत

❖ ❖ ❖

मौत

कल सपने में मैंने
अपनी मौत देखी थी।
क़फ़न में लिपटी, फूलों से सजी
अपनी लाश देखी थी।
दोस्त थे, दुश्मन थे,
आए हुए थे सभी,
रिश्ते नाते तोड़ गए थे,
दिल पर चोट दिये गए थे।
कोई अंदर से रो रहे थे,
कोई रोने का दिखावा कर रहे थे,
जिन्होंने दी गलियाँ जीवन भर,
अब दुआएँ दे रहे थे।
कोई लकड़ियाँ लाने गया,
कोई सिडी बनाने लगा,
किसी को तो देखा मैंने,
मेरे पास दिया जला रहा था।
तैयारी होने लगी अंमित क्रिया की,
पहनाया पत्नी को शादी का जोड़ा,
सिंदूर मिटाया, तोडी लाश पर चुड़ियाँ,
रो-रो कर उसने कर लिया हाल बुरा।
कहीं से कोई बाहर निकला,
कुल की रीति समझाने वाला,
सती है जाना पत्नी को मेरे
हो गयी है वह अब विधवा।
न जाने क्या-क्या आगे होगा,
सह न सका दुनिया के रिवाज,
फेंककर कफन मैं उठ गया,
देखता हूँ मैं तो नींद से जागा!

मोहन शिरोडकर

❖ ❖ ❖

दहेज

ए मेरी प्यारी बहना
कबसे हुई तू इतनी कमज़ोर
क्यों रह गयी तू इतनी खामोश?

अबला नहीं तू, तू है सबला
वीरलक्ष्मीबाई और तू है इंदिरा
लड़ने की ताकत तुझमें भी है
फिर भी क्यों तू मजबूर हमेशा?

जबसे तेरी हुई है शादी
तू हो गयी लक्ष्मी उस घर की।
पर जब जब उठी जुल्म की अंधी,
तुजे लड़ना है बनकर काली।

मेरे भाई, किसे बताती मैं
मेरे जीवन की हालत,
कर्ज में डुबे पिताजी को
या आंसुओं में बहती माँ को?

पति, सास, देवर, ननंद,
थे मुझे जकड़े चारों दिशाओंसे, और मैं अकेली,
कोई रास्ता न था बचने का
बस सामने थी मौत, और मन मे ढेर सारी जिजीविषा.....

❖ ❖ ❖

पिता

पिता जिवन है सबल है शक्ति है।
पिता सृष्टी है निर्माण की अभिव्यक्ति है।
पिता उँगली पकडे बच्चे का सहारा है।
पिता कँही मिठा तो कही खारा है।

पिता पालन-पोषण है, परिवार का अनुशासन है।
पिता भय से चलने वाला प्रेम का प्रशासन है।
पिता रोटी है, कपडा है, मकान है।
पिता छोटे से परिंदे का बड़ा आसमान है।
पिता अप्रदरिति अनंत प्यार है पिता है तो बच्चो का इंतजार है।

पिता से ही बच्चों के ढेर सारे सपने है।
पिता है तो बाजार के सब खिलौने अपने है।
हम सुरक्षा है, अगर सिर पर पिता का हाथ है।
पिता नही तो बचपन अनाथ है।
माँ की भावनाए सबको दिखाई देती है।
पर उस पिता का क्या?
जो अपने आँमुओं को रोकता है। आँसू बहाना आसान है।
पर उसे पी जाना बहुत मुश्किल है।
पिता की भूमिका होती है बहुत कठिन

ॲना फर्नांडीस

❖ ❖ ❖

ओ मछली न बनो छली!

आओ मछली कहाँ चली, न बनो छली!
'गरी' को मेरी, क्यों टली?
गहराई में खतरा है खली!
ठुकराओ न 'प्रीत' - मन चली!
घास प्यार की है भली
फसो न कही, आओ हमारी गली
ओ मछली, ओ मन चली, ठुकराए माँग कहाँ चली?
पाताल है बेताल की वहाँ पली गयी!

है तू कच्ची-अनारकली,
खोए यह मौका भटकेगी फिर गली-गली
न कोई वहाँ सच्चा प्यारा
न मेरे जैसा मनका हारा
खिद्मतगार हूँ, सच्चा अली
बेताब हूँ पाने अब, न बनो छली!
'गरी' को पकडे मेरी, चलो हवेली
ओ मछली तू कहाँ चली, पछताआगे (अगर), मौका हरा ली!

हवेली में है घरवाली
हथेली में पकडे चूमेगी भली
डाले **'मत्स्यालय'** क्या शान भली!
देखे मुहल्लेवाले जलेंगे खली!
खिलाएंगे बच्चे भी होंगे मिली
ओ, म-छली, गवाँ न तू यह प्यारी-गली
चढ़ो यह नौका, साथ चली
गवा न मौका, न रहो हाथ मली!

ओ, म.....छली! तू कहाँ चली, मानो बोली, सुलो भली!

'नाना' कुलकर्णि

❖ ❖ ❖

A Review of Kiran Budkuley's Musings in the Meadows: Essays on Goan Literature and Culture

Akshata Bhatt

An explorative journey into Goan land and letters

No literature has ever existed in a vacuum. Shaped by myriad factors, mostly societal, it has constantly striven to express both the self as well as the world around. Consequently, it has, more often than not, played a poignant role in defining or mapping individual and/or social identity. Musings in the Meadows, a critical work on Goan literature by Kiran Budkuley, undertakes a kaleidoscopic study of Goan literature to provide an insightful bird's eye-view of writings in Goa to all those interested in this land, language and literature. While doing so, it brings to light issues concerning the language of Konkani and also ventures into the labyrinthine domain of literature, culture and Goan identity thereby making some perceptive observations and comments.

In the first chapter of the book itself, the author elucidates the intended scope and definition of the term 'Goan literature'. The term encompasses writings by individuals native to the Goan land, of

those who have become 'naturalized' to it, of the Goan diaspora as well as non-natives living in Goa who have embraced the place as their home and are committed to its betterment. The focus of the book however, as outlined in the introductory chapter, is on "literature written by Goans, mainly in the language of Goa Konkani- and to a limited extent that written in the other literary languages prevalent in Goa, prior to Goa's liberation (1961) and since, namely Marathi, Portuguese and English" (Budkuley, 2012: 01).

Musings in the Meadows begins with a very definite focus and from the first chapter itself one can perceive that the book isn't a mere eulogistic documentation cataloguing select Goan writings for the benefit of novice readers. The author's keen critical insights bring to fore a fundamental fact- literature, culture and particularly language, are not abstract concepts or institutions residing in imaginative realms to be invoked only for leisure or academic-oriented rhetoric. All three play a major role in shaping the ground reality and identity of an individual and a state. The author recognizes and emphatically reiterates that Konkani is the primary language of the state- the basis for the essential Goan identity, the marginalization of which can make our society prone to the dangers of suffering from a faceless global ubiquity. Goan society has always been in a state of flux and the socio-political dynamics have had their impact on the cultural perspectives of Goan people in general and writers in particular. The threatening fluidity in the social fabric of the state, the author says, can be combated not only with "social sensitivity and political will" but also by reinforcing the "importance of Konkani... (as) the only bond that cuts across all kinds of differences and disparities within the Goan society" (Ibid, 05)

The book then traces the journey of Old Konkani and Modern Konkani literature while keeping in view the vibrant politico-social context of the times. The role played by translation, journalism and literary criticism in the development of Konkani literature is also discussed. It also undertakes a detailed discussion of Konkani literature in genres like poetry and novel and sub-genres like saint poetry. A comprehensive study of the illustrious works of Bakibab Borkar, ManoharRai Sardesai, Ravindra Kelekar and Shenoi Goembaab forms a significant part of the book. These chapters would be particularly useful to understand the rich literary oeuvre of Konkani writers who have forayed into wide-ranging areas of writing- historical, polemical, journalistic, translational and of course, creative.

Pundalik Naik's Acchev and Mahabaleshwar Sail's Kali Ganga have been considered landmarks in Konkani writing. These novels have secured a significant position in the pedagogy of under-graduate and postgraduate studies in Goa. In Musings in the Meadows these works have been analyzed with a special purpose of providing young students with

reliable and pivotal information pertaining to the text and also giving them perspectives related to the novel's contextual and spatial aspects that have, hitherto, not been adequately probed. The novels have been analyzed from different perspectives which will help readers in understanding the multi-dimensional themes of the works.

A comprehensive study of Marathi literature written in Goa is also undertaken keeping in view the significant position occupied by the language in Goan society historically and changing dynamics of present times. A panoramic view of the vast corpus of Marathi literature in Goa has been provided with a special focus on its early genesis and expansion into different literary genres.

"Women's Voice in Konkani Poetry and Fiction" is a significant chapter in the book. Here too, the focus is not simply on women-writers alone; thematic concerns and literary nuances of women's writings which, more often than not, do not get their due, have been analyzed. Kiran Budkuley spells out the primary purpose of doing so very clearly, "the themes they (women writers) dwell on, the idiom they utilize, the arguments they proffer, the intellectual and emotional maturity they display and the vision they unfold help gauge the likely mileage covered by that society towards progressive thinking and egalitarian values" (Ibid123)

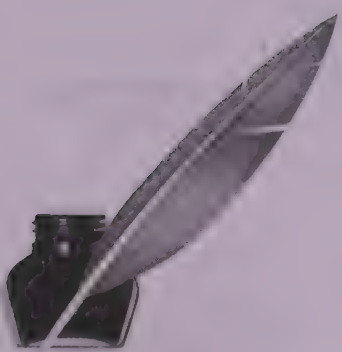
Musings in the Meadows is not a mere 'compilation' of independent, unrelated essays on Goan literature. The primary purpose of the book is to acquaint readers with the rich and versatile flavors of Goan writing and the focus is never lost. But along with this, the author takes due note of various aspects of Goan society which require recognition in contemporary times, especially the aspect of "Goan Culture and Identity." In present times, the questions, "What exactly constitutes 'Goan culture'"" or "Who is a 'Goan'?" are often met with edgy uncertainty or indeterminate jingoism. Most often self-assertive individuals who claim a privileged physical or emotional distance from the place make attempts to define its identity. The result is that Goa itself and its people have to bear the brunt of hegemonic stereotypes and ideologically-motivated misrepresentations. In order to avoid both the former and the latter, what is essential is a clear understanding of the terms 'Goan' and 'culture', distinctly and the essence of the term 'Goan culture' in unity. In Musings in the Meadows, through the prism of folklore and varied critical perspectives on culture both in academic and social circles, the author tries to analyze the notion of culture in general and undertakes a reconstruction of Goan culture in particular. The ambivalent multi-cultural societal set-up of Goa always falls in the risk of breaking down into a cacophonous discord as well as the privilege of achieving a symphonic synthesis and cultural enrichment. In order to avoid the former and bring about the latter, social sensibility and political will have to work hand-in-hand with language and literature.

Musings in the Meadows emphasizes this fundamental fact.

Musings in the Meadows is surprisingly fast-paced and engaging for a book on literary criticism. This perhaps, is due to the frequent exuberance that exudes out of the author's descriptions of this land and its letters all of which are structured cohesively keeping in view the thematic focus of the book. The reviewer believes that the vibrant tone and tenor of the book will make it an accessible and interesting read for a mixed group of readers- students, academicians, as well as common readers which also includes those not acquainted with Konkani language or literature but genuinely interested in it. The verdant meadows of Goan writing are not oft-tread; perhaps, this is the reason why much of their lush richness and beauty has remained hitherto unknown. This book can thus, serve as a veritable guide for keen explorers.

❖ ❖ ❖

OF POTTERY AND POVERTY: A CRITICAL STUDY OF MAHABLESHWAR SAIL'S THE KILN

Ms. Glenis M. Mendonca

Mahabaleshwar Sail's Hawthan (2009), adjudged the 'Best Konkani book of the year 2011', was rendered into English, Kannada and Malayalam; the English version being translated by the illustrious Sahitya Acadamy Awardee for translation, Vidya Pai. It was called The Kiln (2011) in translation.

Basking in the glory of several national and state awards for literature, Mahabaleswar Sail is a prolific writer in Konkani. After the translation of Sail's Kali Ganga (also by Vidya Pai) which portrays the predicament of farmers using the symbolism of the river, The Kiln (henceforth referred as TK) throws open yet another marginalised segment of Goan society, the potters. Their life, traditions, beliefs and superstitions—infact, their very culture, is interwoven in a fine fictional tapestry by the author. A work running into barely 132 pages, this novel consists of 27

segments and is peopled with almost 82 characters.

In this discussion an attempt has been made to critically analyse the life and living of potters and the stark poverty which they have to face in the wake of urbanisation and mechanisation which threatens their livelihood. The challenges before the translator, who translates a culture-rooted, trade specific text like The Kiln, will also be outlined. The use of untranslatable words, idioms, sayings specific to potters, festivals, cuisines, rituals and local aspects related to the trade will be critically substantiated as well. Finally, the central theme of poverty will be duly highlighted since economy and progress are the mainstays of Sail's analysis.

Mahabaleshwar Sail has acquired a distinguished place among the illustrious writers of Konkani with his voluminous writing in Konkani fiction which includes novels, short stories and plays. His novel Hawthan (2009) translated into English as The Kiln (2011) by Vidya Pai, won the Vimla V. Pai Vishwa Konkani Sahitya Puraskar for the best Konkani Book of 2010. He was honoured at a grand function at Margao and felicitated by renowned Oriya writer Dr. Prafulla Kumar Mohanty(Bhuvaneshwar). The English translation drew a large readership all over the nation . The novel was translated into Kannada and Malayalam, too.

The Kiln is a novel which is peopled with almost 82 characters, spanning barely 132 pages and can be divided into 27 segments. Sail here gives a penetrating account of the closely knit community of potters who are battling with poverty, the decline of natural resources and struggle to make ends meet with the influx of urbanisation and mechanisation. The opening segment introduces the reader to the characters: Purso, husband of Janki, father to Vimal; Yashwant, husband of Gokul and father to Sadanand (the only matriculate who completes his B.A in Pune); Shivram, son of Gauri ; Ghanshayam, husband of Rukmini and father to Sunanda and Suresh, besides Sitai, the widow and elderly mentor of the village.

Sunanda's turbulent marriage to her cousin and her return to her maternal home is the bleak episode which compels the author to use bleak images of the scorching afternoon sun, "dark mass" and "dying breeze"(TK:1) in the opening lines. The potters are threatened by various problems: the dam construction at the Majale (the village where the novel is set) lake, marital discord, family disputes, casteism, alcoholism and poverty. The threat of losing their livelihood as a dam is being planned on the only water body which flows westwards towards their village, looms large. The lake then would be always filled and this would deny the potters of an easy access to the clods of black earth from the dry bed of the lake, the quintessential raw material to twirl at their wheels and mould into pots. "The flood of water that would fill the lake would first submerge their lives and their home"(TK:7). The villagers try to

protest but are overpowered by the might of corrupt officials who try to create divisions between the farmers and potters. The men drown their woes in alcohol abuse, while the women folk hold the reins of home and hearth.

The potters go through trying times, trying to sell their earthen ware in changing times when people prefer the convenience of aluminium and steel utensils, which are easy to clean and unbreakable. Pottery for them is a futile effort as their wares don't sell. In the rainy season, the potters confine themselves to their homes coping with hunger pangs and utter penury. On the other hand, the farmers in the neighbouring colony are self reliant, having a copious crop of paddy besides other provisions. "The potters settlement, however, was cloaked in a hungry silence. It was as though the dark clouds had descended, like smoke, into the potters homes."(TK:69) The potter women travel on foot to the neighbouring villages to sell the pots their men mould. They return home dejected with unsold pots, with the pittance they earn for their laborious task, cook and feed their hungry children. "Time was measured by the intensity of the hunger they felt at any given time of the day." (TK:69). In the process, they neglect their health, suffer from malnourishment and ailments. "Racked by fits of coughing, they'd sit in their homes, scratching their lice-infested scalp" (TK:68)., The potter-women work hard, carrying large baskets of mud/pots despite being ill, lame or pregnant. "They seemed like upright skeletons with hardly any flesh on their frames..." (TK:67). Sheela, the actress who marries Sakharam, is advised by her mother-in-law Janki, to settle in Goa. "There is no future in this profession. We've learnt to bear hunger pangs during the rainy months, but you won't be able to do so. Take Sakharam and go to Goa."(TK:66)

When children in the colony wail with hunger, the women decide to feed them with wild plant tubers, called the pettaro. It was considered demeaning to feed these tubers to the children, so the women would hide them and carry them home. Eating these would curtail hunger pangs and the women could get some respite to do their work. When pottery offer no monetary benefits, the potters offer their services as farmhands to the farmers for daily wages. When hunger gnaws at their bellies and the provisions die out, the potters borrow rice from the farmers. We see the generosity of Mukund Nayak's daughter-in-law towards the potter-woman, Gulabi who gives her extra food to take for her children. Gulabi is filled with gratitude when she says: "You are like the mother goddess, my dear!", to her benefactor.(TK:70).

By the time Chavoth(Ganesh festival) arrives, potters look like living skeletons. Ramchandra, the Ganpati idol maker collapses due to hunger pangs.(TK:70). A lot of deaths are heard of due to starvation during the rains as it was a dry season for potters. However, it is religion, beliefs, rituals and traditions which add a new

reshness to their arid lives. They practise numerous traditions associated with marriages: singing of traditional Ovis, oshya matov, dakshina, haldi muhurat, mangalashtaka and the traditional marriage meal.(TK:89) Moreover, the Jogvani rituals, the Vagro worship, Tulsi puja and the preparation of Ganesh idols for Chavoth, add to the list of rituals . The potters have their share of responsibilities along with each set of rituals. For example: the Jogvani rituals, performed a day after Tulsi puja, are meant to appease the spirits for protecting the land, crop and cattle. Hence, the seven pots to cook porridge, a flat griddle for baking dough and little clay dolls for the rituals are made by specific potters. "Tiny animals like horses and tigers and snakes; replicas of drums and palanquins and temple dancers and masks representing the various spirits were crafted in clay and baked in the kiln"(TK:93) Even funerals bring customers for earthen pots as each death sells five pots. "We potters will get rice gruel in our bellies as long as men keep dying", Dulba remarks(TK:17).

As time goes by, even the rituals attenuate. Purso who went with a basket full of Jogvani earthen ware is thunderstruck to see that around fifty acres of cultivable land lay barren and a Banglorean had already bought it to set up a factory there. Purso recalls in flashback how the lush green fields had brought joy to the lives of farmers and potters, who pitched in during the Jogvani. Here we see the symbiotic relationship between farmers and potters. The two communities harmoniously co-exist, both economically and culturally. Pottery and farming are both earthy practises, connected with the soil. Even rituals like Jogvanni, have a close connection with the two occupations. However, in the wake of industrialization and urbanisation the gradual decline of pottery and agriculture is evident.

It is through the carefully delineated character of Sitai, the elderly widow who is resourceful, wise and bold, that we hear the authorial voice. "We have to strengthen our minds and break our sorrow"(TK:13) is her practical stoicism. She lost her only child Jaywant in a landslide where he had gone to collect earth for pottery and this had shattered her along with her daughter-in-law, Tara who was widowed with a baby at the tender age of twenty four. The death of Jaywant, reminiscent of Nanu from Pundalik Naik's Acchev (The Upheavel), makes us aware of the hazards of the occupation. Sitai is the unifying factor holding the village and villagers together. Her foresight is remarkable when she admonishes the villagers who are growing avaricious. "They've become so selfish that they've forsaken all that is traditional. This will lead to ruin", she cautions.(TK:53) She tries to breach cultural constraints which thwart widows from turning the potter's wheel (as this act was akin to giving birth to a child), but still balances her sorrows with a pragmatic quest for solutions to her problems.

An eco critical perspective is possible when we study the significance of the mammoth mango tree, the symbol of

unity and amity which binds the villagers together. It's shade and succulent fruit brought joy and calm in their lives. But poverty and greed for money compels the potters to sell this age-old tree to the fishermen for a price. After the tree is no more, we see the villagers suffering heat strokes and missing it silently. Even the absence of aromatic succulent mangoes enjoyed by the villagers on a parched day, is a matter of nostalgic regret. "This aroma was a sign of God's grace...but this grace had vanished now" (TK:130). When a tree is sold for a price, the price one pays for ecological destruction is grave.

Mahabaleshwar Sail has embellished his narrative with local idioms/expressions and untranslatable words deeply rooted it the cultural milieu of the poverty stricken potter community. "A washerman cannot find work in a kingdom where people wear no clothes!", says Purso when he laments on the sorry state of potters.(TK:103) "Hunger is like a grazing bull, it consumes everything in sight", remarks Sitai who believes that there is no use in reading scriptures when you suffer hunger pangs. Furthermore she remarks: "Potters see their daily bread in a lump of clay" (TK:109). Shanker exposes the harsh occupational demands when he says : "A potter turns forty and it's all over. His blood dries up, as though he's been scorched in the kiln" (TK:110).

The life threatening challenges faced by potters is responded with alternatives. When hunger gnaws at their bellies, they turn towards other means to earn money. Shanker's son Prakash builds a kiosk where he sells roasted gram, beedis, chocolates and even pays hafta to cops to cover up his illegal sale of liquor.(TK:111-112) Ghanshyam's son Suresh, who earlier helped his father in pottery, now works as a truck-cleaner(TK:119). Sitai wants her grandson to get a job in Goa and keeps pestering Sheela for the same. Dharmu's son Premanand drowns himself in drinks and works for a blacksmith. "The blacksmith's hammer is not like the potter's wooden paddle that needs gentle feathery stokes...", he compares (TK:128).

Besides such expressions, we also see that the translator (Vidya Pai) retains around ninety untranslatable Konkani words in The Kiln. Words related to cooked food like polis, amti, bhaji and pettaro are retained in their original form. Words designating kinship such as Vahini, bhau, mavshi, bappa, baba, avo, ajja, avai and aai are retained as they bring to mind the untranslatable cultural flavour associated with a closely knit local community. Names of flowers like onvli and abole, trees like kirambo, atmi, rumadi and surangi; names of months like Poush, Phalgun and Magh, religious symbols like shankh, swastika, mangalashtaka, mangalsutra, padma, sudarshan chakra and gada ---- are all retained in the source language. Even the popular bhajan "Vithoba, Vithoba, Vithoba, Rakhumai..."(TK:99) heightens the spiritual aspects of the narrative when left untouched in the original language.

However, the translator has managed to successfully translate poetic snippets in the narrative. "Potter, potter, salt in clay. Potter's pots are cracked today!"(TK:44), this being an illustration of the same.

The potter community as portrayed in Sail's The Kiln is deeply rooted in blind faith and traditions. They visit astrologers, offer sacrifices and fasts to appease divine spirits. Raghoba's wife Aprupe, who is childless, besides undertaking temple rituals for fertility also rubs her chest to the fruit-laden mango tree believing that it would bless her with fertility.(TK:29) The gang-raped Gunai breaks the clay lamps on the Sati stone and immolates herself like the way a defiled pot is purified.(TK:37) When Shanu's wife, Ambu dies during child birth, her death is considered inauspicious, unsuited for a traditional cremation and hence she is buried deep in the forest. A week later screams are heard in the forest associating it with the haunting spirit of Ambu.(TK:59). Potters who prepare religious idols related to rituals or Chovoth, do not cook fish in their homes. All these are a few examples of traditions and beliefs which were potter specific.

In a State which enjoys the highest per capita income and the second highest literacy in the country, it is appalling to read a novel like The Kiln, which portrays poverty stricken potters who are clinging hard to a dying trade. Far from the tourism brochure image of Goa, Sail's novel gives us a realistic account of the hardships faced by potters in Goa. Today, earthen pots are viewed with nostalgia, seen only in museums, traditional market places and fairs. In Goa, we can count the few talukas which have a Kumbhar vaddo (potter community) like Bardez(Succuro), Bicholim, Quepem, Ponda, Salcette (Verna) and a few others, all beckoning us to understand that pottery is a dwindling craft. The Kiln, serves as an eye-opener to readers to take cognisance of this fact and awakens us from our complacence to see the worth of this traditional craft which is fast vanishing.

❖ ❖ ❖

Mystery of love

Joyshree Roy

She received a call one day from a stranger who just wanted to congratulate her on her story that had appeared in a literary magazine recently. The voice was, smooth, velvety and husky... some thing instantly rang in her. The next thing she knew within few days that she is in love with this stranger- with this voice, to be more precise!

The sweet nothing continued on phone for some time. The warm, kind, cozy voice changed her world for ever! Her affection for him now knows no limits, no boundaries. She is willing to follow her heart and go where ever her love beckons her.

On the wings of micro waves they traveled together or rather glided to distant fairy lands to build their castle of love, nest of delicate dreams and the rainbow of sizzling desires... her imagination have got two bright wings- she wants to reach for the stars!

And one fine day the voice disappeared

as suddenly as it had appeared- most probably for ever! ... In thin air!

The educated, well known author got completely baffled . Her dreams were shattered, her wings were clipped and her heart was wounded beyond repair ...now she saw no meaning in her life without her beloved and started contemplating even about committing suicide.

I- her best friend- tried to put some senses and reasoning into her but alas, in vain...! She was lost, confused and illogical . when i asked her whom she thinks she is in love with, she replied rather sheepishly- that she is in love with a very sexy, romantic, caring voice which talks wonderful things to her and promises a whole world of happiness for her.

I asked her- so you are in love with a nice voice that does not have any face or body just like God ? on this she replied rather promptly that yes, he is her God ! Now, how do we explain this strange behavior of this smart, intelligent lady who also happens to be a well known writer ? She seems to have lost all her sanity to this peculiar emotion called love. She is willing to spend rest of her life in the memory of the voice that she adored and trusted so much.

Now what love does to a man? How and why does it affect a man in such a fashion that he behaves in a way that society finds so puzzling and some time outrageous?

If we go litter deeper into the matter, we can discover interesting facts about it. The term love has been defined in thousand ways and words. But despite this, it can be said that none of them is absolutely perfect or final. Hence the bottom line is- it's a relative term and means differently to different people.

What is love, anyway? The rosy, intoxicating, heart palpitating feeling of falling for some one, or the sound, steady, durable feeling of mutual respect, trust and attachment?

The passionate or romantic love is a cocktail of intense emotions and sexual desires. It's full of crushes and infatuations and stuff like wine and chocolates and bla-bla...Either it burns down completely or settles into compassionate love - The kind of love that consists of mutual respect and companionship.

In the age of biotechnical advances, researchers hope to find answers to puzzling questions related to mysteries of attraction as why the mind gets defeated by the heart in the matter of love, why people fall in love with some one unsuitable, and why people fall for some one so intensely and suffer endlessly and even commit suicide when they are parted.

In the process of evolution, the nature works to preserve the species and therefore the maternal love and romantic love-the deepest of human attachment - to serve the same. Hence, many biologically oriented researchers believe that the neurological origins of passionate love begin in infancy. It is interesting to observe that the key neuro-transmitters and hormones that

stimulate feelings of reward and pleasure are activated both in mother baby pair bond and also in adult couples. Studies show that the lovers suffer physical or emotional distress when parted due to some bio-chemistry reaction. In the company of one's loved one the brain releases endorphins- the brain's natural opiates, that soothe the lover and wise versa.

Through functional MRI neuro scientists found that a person's part of brain lights up when he looks at images of his sweetheart. Same thing happens when a mother looks at her child's picture. So there is great similarity between infant¬mother love and adult romantic love. In short, the bonds of attachment are biologically based.

But that's not the only truth. There are many deciding factors that affect when we choose, how we get along and how long we stay together.

Many romantics believe that true love happens only once in life. And there is some one special created by the almighty especially for some one special. Now the belief is not based on any solid ground. In the world of several billion people, the chances of finding that some one special is pretty slim. A person dwelling in the misty valley of Kashmir can rarely find his sweet heart in the sunny beaches of Goa. Proximity plays great role in bringing together two longing souls. Mostly we choose our partners from the set of people who live closest to us.

However, in today's world of high technology, the internet has opened a whole world of new possibilities. Now on the wings of invisible waves, people can cross seven seas and seven mountains to reach their loved one. But, but... how much such virtual love succeed in long run is another matter. Romantics also love to believe that opposite attracts, but in reality people tend to choose some one who is like them. Endless myths surrounding love could be demolished easily by such findings.

Now once some one finds his or her love, the second major question arises is how does one love . According to Cindy Hazing and Phillip Saver, even adults, just like babies can be secure, avoidant or anxious ambivalent in their attachment

Those children who had a secure and loving relationship with their parents remain secure and confidant in their adult love life. On the other hand, the rejected and deprived person exhibit anxiety and insecurity in their adult love life. However, a temperamentally fearful and avoidant person may learn that no relation is trust worthy from his childhood and therefore he cannot appreciate love.

The recipe of love requires ingredients like passion, intimacy, commitment beside many other spices to make it sizzling hot and delicious that can tickle the taste buds of life presumably for ever.

The fact of the matter is, the romantic love that dazzles and sizzles in the beginning of a relationship gradually fades out over the years and intimacy increases. The passion is generated by novelty and change. Therefore, when the couple learn about each other completely, the passion fades out.

However, many believe that a long lasting relationship depends on couple's attitude values, temperament, power balance and personalities than on hormones. Our perception, expectation and definition of love plays vital role in this regard. If one thinks that romantic love is the only true love then he is bound to get disappointed as this fades out eventually in the course of time.

Robert Solomon (1994) observes that we conceive love falsely, thus this disappointment.

In the field of love no sex is superior or inferior to the other sex. Men and woman suffer equally in unrequited love, feel secure or insecure and get tormented by unwanted break ups. However men and woman can differ the way they express their feelings of love. In many culture men learn that expression of love is a sign of weakness and vulnerability. And thus unmasculine. So they abstain from its exhibition and learn to express it through actions like sharing activities. On the other hand, woman expresses their love more easily in word.

The economic, social and cultural forces shape and decide the behavior pattern of men and women on love relationship. In a free society the love is expressed clearly and with ease, whereas in a conservative society, the expression of love is suppressed, timid and subtle.

the term love is an universe in itself. The more we try to understand it the more we feel lost. Here talking so much about love and its theories no word is final or ultimate here. Therefore what conclusion we draw about the intelligent, famous author who discarding all reasoning and logic intends to live rest of her life in the memory of a husky, deep romantic voice? No, she is not a fool or lunatic. She is simply in love- the strange, wondrous, divine feeling that still awaits a perfect definition to be understood completely.

❖ ❖ ❖

Romantic Konkani Poetry

Paresh N. Kamat

Konkani poetry came into full bloom after the liberation of Goa. Goa was liberated in 1961 after 450 years of Portuguese rule. Goans, who were strangers in their own land for such a long time, took a breath of fresh air and began to sing in a free voice.

People in every region have their own mother tongue just as birds, rivers, hills, trees, and even wind, have their languages. The natural language of Goans is Konkani and they express themselves clearly in this language. All their feelings, aspirations, emotions, consciousness and passions blossom and bloom only in Konkani.

The same can be said to be true of Konkani poetry. Real and fine poetry blooms easily in the natural language, and should it be meaningful, it automatically finds a relation with universal poetry after crossing the limits of time and space.

`The language of poetry' has to be creative, and it has to be developed by every poet according to his temperament, personality and psyche. Since language is a medium of communication, a poet

expresses his experiences by way of language. From these experiences, poetry finds its form and meaning. Its meaning acquires various dimensions. That is the reason why we have to say that poetry is a creative organization of words.

Konkani poetry does not have a long tradition like the poetry in Marathi, Kannada or Bangla. Yet, Konkani poetry has come near the Indian poetic tradition. And this nearness can be easily felt if we examine the last five decades of Konkani poetry. It has taken its own shape and form in these five decades. A confluence of language, art and culture is being strongly felt in Konkani poetry.

In the decade of the 1960s, there was an ascent of poets in Konkani literature who established the identity of Konkani poetry. The main among these were Bayabhav, Bakibab Borkar, Manoharrai Sardesai, R V Pandit, Abhijit, Shanker Ramani, Pandurang Bhangui, C F de Costa and Naguesh Karmali. One can see two currents of poetry during this period. One-subjective poetry and the second of poetry with a social meaning.

Due to the romantic and graceful perspective of these poets, one can find more of poetry on love and nature during this period. The current of romantic poetry that had begun in the 60s is still flowing continuously for about five decades.

Bakibab Borkar was a famous romantic poet in the Marathi poetic tradition. Though this was true, he composed Konkani poetry also, recognising the need of his mother tongue and tried to fill the vacuum. His two collections are 'Painjanam' and 'Sasaay'. When one reads the poems on love and nature one gets the feel of the unrestrained and lustrous strength of his poetry. The meaning of poetry gets the consciousness of rhythm and beat from the natural melody of his poems. In this - the poems, Painjanam, Tuje Haat, Pavlachya sulusanuch, Hya vilathe, Abolyanchi fanti show the natural strength of his love poems. In the totally beautiful poem called Painjanam, one finds a strange resonance of Bakibab's poetry. Since his original temperament was of a romantic poet, his genius glows and come to its peak.

Bakibab's contemporaries were Shanker Ramani and Pandurang Bhangui. Though the temperament of both these poets was romantic, it was different from that of Bakibab. Bakibab had a public personality whereas Ramani and Bhangui were loners. The journey of Bakibab's poetry had been from the abstract to the real, Ramani and Bhangui dissolved all their elements from the real experiences and took them to the abstract level. Since both the poets were subjective, they expressed their word-feelings' while remaining faithful to their experiences. Ramani's collections Joglanchem zaad, Nilem nilem brahma, Brahmakamal and Bhangui's Adrushtache kalle, Dishtavo and Chanfelli saanj are in book form. The roots of their poetry have gone deep into the soil of Indian poetic tradition. RV Pandit, C F de Costa and Naguesh Karmali's poems express a strong

social aspect. Even then Pandit has written the poem 'Aiz turn yetlo dekhun' which expresses real romantic longing.

One must say C F de Costa's 'Haad chedva budkulo' is an excellent Konkani romantic form.

Naguesh Karmali writes pure romantic poetry with the same ease with which he writes potent social poetry. By way of Jorgat, Saumvar, Vaunshkullachem denem, Thang athang, he has given to Konkani romantic poetry beauty and tenderness.

Konkani poetry has established a relationship with modern poetry after meandering through modernity in the decade of the 70s. In the romantic poetry of the period one sees less of allegory. The leading poets of the decade are Ramesh Veluskar, Pundalik Naik, Madhav Borkar, Prakash Padgaokar, Kashinath Shamba Lolienkar and Arun Sakhardande. These poets gave new direction and new currents to Konkani poetry by putting their creativity to test. They gave Konkani poetry a new ambit and new dimension. They tried to establish new values and new experiments in poetry.

Ramesh Veluskar and Madhav Borkar made the current of Konkani romantic poetry wider and deeper and gave it a new ambit. They gave dimensions of new cognition to the current of romantic Konkani poetry.

Ramesh Veluskar took his energy of rhythm and grace from Goa's culture, nature folklore and folk music and brought to fore his very own elegant style. The display of words coined by him is also innate and organic. His classic romantic poem Savulgori glows in beauty. His graceful and romantic viewpoint comes to the fore through his collections of Morpakham, Savulgori, Anganim nachta mor morya and Tanarjyoti.

Madhav Borkar's poetry traces the occult in nature and life. His poetry incarnates like an abstract painting that has been painted in an impressionistic style. He has created a manifestation of tremulous, mealy mouthed and minute feelings by way of meter and free verse. The romantic poems in his collections Vatachyo savllyo, Parjallachem daar and Yaman take an easy leap towards the abstract.

Pundalik Naik has written forceful poems on the social aspect. While revolting against social injustice and atrocity, he has also given superb romantic poems to Konkani. His poem called `Tuje patra aylena' shows the difference of romantic Konkani poetry.

Arun Sakhardande's poetry speaks about the absurdity of human life. He has given Konkani a collection of romantic poems called 'Mogkinari'. But when one has a closer look at his poems, it seems as though his angle of vision of looking at romance is anti-romantic.

Poets of the 80s and 90s took a leap from the romantic to the existential. These poets have expressed an intense social meaning in this decade. Besides, they have also tried to develop Konkani romantic poetry according to one's individual search of beauty. S M Tadkodkar, Nutan Sakhardande, Nayana Adarkar, Maya

Kharangate, Shashikant Punaji, Melwyn Rodrigues, R Ramnath, Prasad Lolienkar, Vishnu Wagh, Sudesh lotlikar, Sanjiv Verenkar and Prakash Naik express new emotions and realizations through their poetry.

If one examines today's romantic Konkani poetry minutely, one would find that she has widened the scope of her experience and she has had a greater depth of understanding. Konkani poetry has developed an all-encompassing form due to physical involvement, recreative and procreative sex, fertility, gestation and such other issues. The element of eroticism has come into play. She has become more sensitive, minute and sensuous after the form of a multi-layered organic structure. Keeping aside an allegorical way of thinking and binding nature and human life, she has opened new doors of beauty.

There's no doubt that she is so rich as to sit together with contemporary Indian romantic poetry.

❖ ❖ ❖

Imb Programmes

Dear Readers,

Institute Menezes Braganza is a prominent renowned institution of long standing repute in Goa and has maintained a unique status for various programmes. Publication of Govapuri is a regular quarterly magazine which includes qualitative and research articles of renowned writers of Goa. Therefore we request the eminent writers of Goa to contribute your valuable literature for Govapuri in Konkani, Marathi, Hindi and English. We would highly appreciate and will remain grateful for your cooperation in bringing a good standard for Govapuri.

The Govapuri edition of January to March 2014 was published in the presence of Prof. S. S. Nadkarni, Dr. Tanaji Halarnkar and officials of Imb as well as all the writers who have contributed for Govapuri. Prof. Nadkarni suggested to send Govapuri outside the Goa, in some of the reputed Libraries so that readers may come to know the magazine and the importance of the institution and the writers of Goa.

Member Secretary
IMB

❖ ❖ ❖

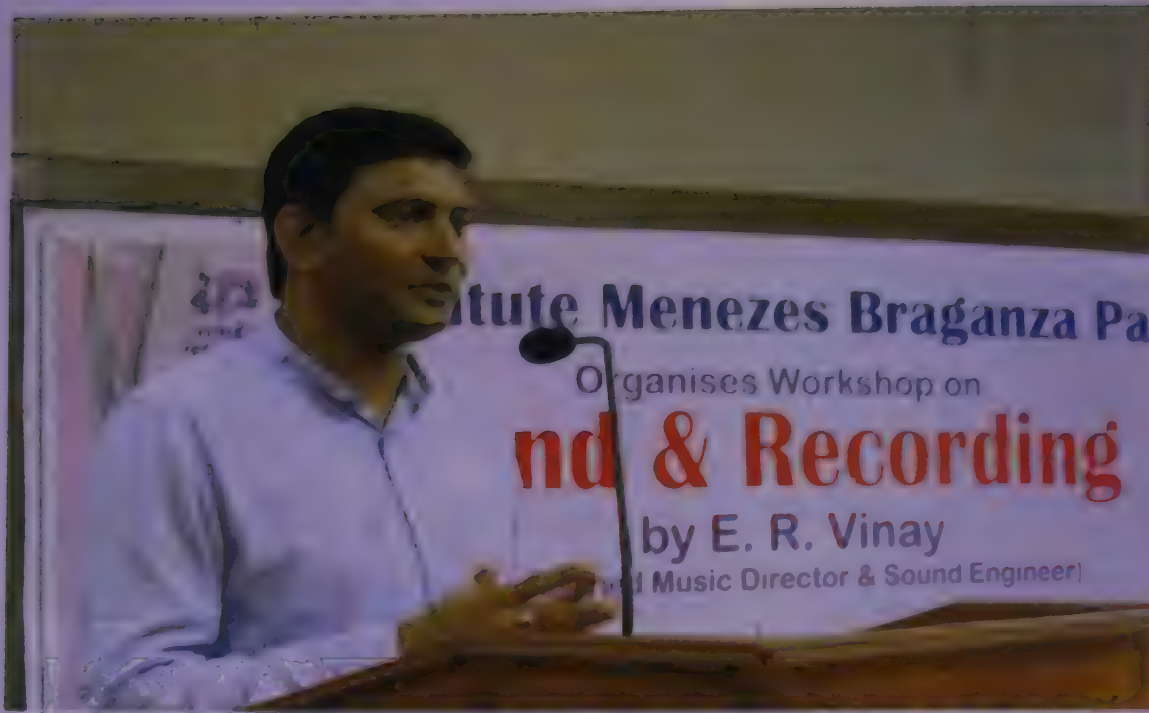
IMB PROGRAMMES OF APRIL-JUNE 2014

मीमांसा उद्घाटन प्रसंगी
प्रमुख पाहुणे - प्रा. अनिल सामंत व इतर मान्यवर

Participants of Sounds recording Workshop with E. R. Vinay, Madhav Borker and other dignities

Sound & Recording Workshop Shri. E. R. Vinay - Giuiding the Participants.

महिला मेळाव्याच्या उद्‌घाटन प्रसंगी सौ. कुंदा चोडणकर, डॉ. वनिता पटवर्धन व इतर मान्यवर

'महिला मेळावा' सांस्कृतिक कार्यक्रमातील दृष्य.

'महिला मेळावा' चर्चासत्रात

प्रमुख अतिथी डॉ. वनिता पटवर्धन व इतर महिला

'गोवा क्रांतिदिन' वक्तृत्व स्पर्धेतील स्पर्धक.

'गोवा क्रांतिदिन' वक्तृव स्पर्धेतील
पारितोषिक प्राप्त विद्यार्थी व मान्यवर

'गोवा क्रांतिदिन' कार्यक्रमात श्री. नागेश करमली

मीमांसा - 'उत्सव' कवितासंग्रह - प्रा. विनय बापट

Resource Person : Shri. E. R. Vinay guiding participant of Sound & Recording Workshop

मीमांसा - 'उत्सव' कवितासंग्रह - डॉ. वासुदेव सावंत, प्रा. विनय बापट, प्रा. अरुणा गानू व संस्थेचे पदाधिकारी

मीमांसा - 'उत्सव' कवितासंग्रह - डॉ. वासुदेव सावंत

मीमांसा - 'उत्सव' कवितासंग्रह प्रा. अरूणा गानू

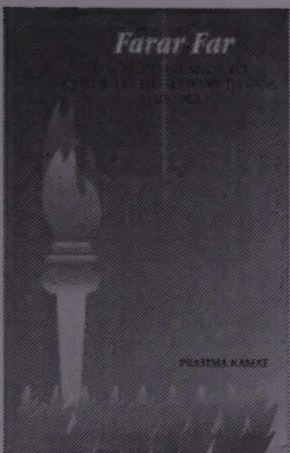

गोवा क्रांतिदिन - वक्तृत्व स्पर्धेंचे उद्घाटन प्रसंगी
मान्यवर व इतर

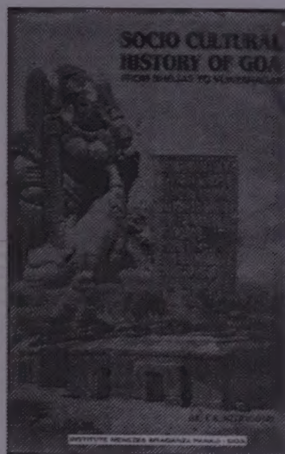

मीमांसा कार्यक्रमात अध्यक्ष - डॉ. ओ. पी. त्रिपाठी, समिक्षक - प्रा. आशा गहलोत, प्रा. डॉ. इशरत खान, प्रा. संदीप लोटलीकर

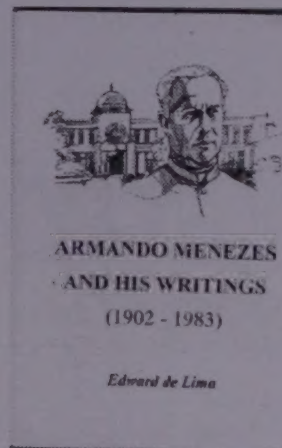
Publications of Institute Menezes Braganza

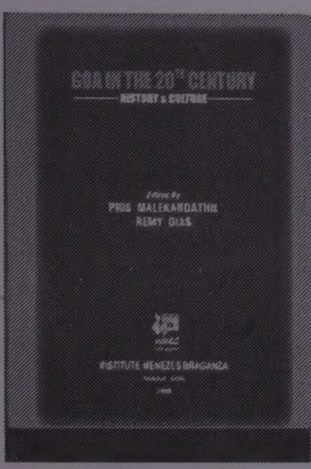
1999

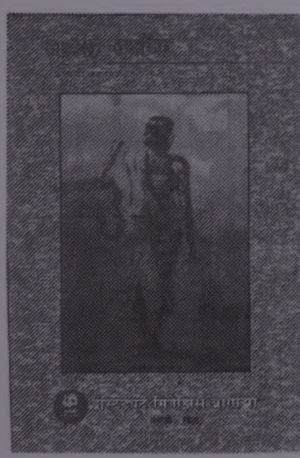
1999

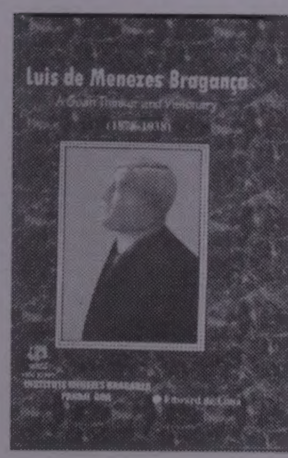
2007

2008

2009

2010

वसुधैव कुटुंबकम्

इन्स्टिट्यूट मिनेझीस ब्रागांझा, पणजी - गोंय

Institute Menezes Braganza, Panaji - Goa.